lázár vilmos

egy emlékirat lapjaiból

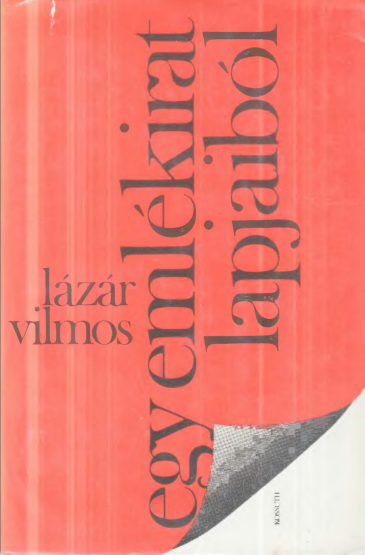

LÁZÁR VILMOS

1896–1972

Az élete maga egyszerű, de példás – írja Lázár Vilmosról bevezető tanulmányában Vitányi Iván. Ha nem is vitt végbe egyénileg kiemelkedő hőstetteket, mindvégig az első sorban csinált végig mindent, amit egy magyar kommunista értelmiséginek kellett.

„Neve a szélesebb közönség előtt kevéssé vált ismeretessé, s akkor is jobbára mint mezőgazdasági szakemberé vagy mint a »munkásmozgalom régi harcosáé«. Én azonban azt szeretném megmutatni, bebizonyítani, hogy nemcsak a szocializmus ügyének egy harcosát, egy kiváló szakembert vesztettünk el benne, hanem egy olyan kiemelkedő, szuverén egyéniséget, aki

egy emlékirat lapjaiból

Lázár Vilmos

Egy emlékirat lapjaiból

KM.O 18/2 FART BIZ
Könyvtár

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1976

A KÖTETET ÖSSZEÁLLÍTOTTA:

KŐRÖSI JÓZSEF

A BEVEZETŐT ÍRTA:

VITÁNYI IVÁN

ISBN 963 09 0566 3

© LÁZÁR VILMOSNÉ, 1975

EMLÉKEZÉS LÁZÁR VILMOSRA

Amikor felkértek arra, hogy Lázár Vilmos válogatott munkái elé bevezetőt írjak Lázár Vilmosról, az emberről, örültem a feladatnak, de megijedtem nagyságától. Örültem, mert azok közé tartoztam, akik tisztelték, szerették, s mindig úgy érezték, jellemében, magatartásában a magyar kommunista mozgalom egyik legjobb típusát képviseli. De éppen ezért féltem is. Lázárnak magának kellett volna egy visszaemlékezés kötetet megírnia. Vállalkozott is rá, hozzá is fogott, olyan nagyszerű dolgozatok születtek belőle, mint a Bajcsy-Zsilinszkyről írt, majd a József Attiláról kezdett tanulmány, amelyet azonban már nem tudott befejezni. Elmúlt 75 éves, amikor meghalt, halála mégis túl korán és hirtelen jött; erejének teljében volt, s egy kibontakozó alkotó periódus kezdetén.

Az ember ilyenkor először arra gondol, folytatja a visszaemlékezéseket: mi, barátai, annyit ültünk asztalnál, hallgatva, amint az elmúlt évtizedre emlékezik, hogy első pillanatban képesnek is tartottam rá magamat. Nem kell mást csinálni, mint leírni, amit tőle hallottam – így gondoltam. Újra elolvasva azonban saját emlékezéseinek elkészült darabjait, látnom kellett, hogy reménytelenre akartam vállalkozni. Hiszen nem maga a történet a leginkább érdekes, hanem az, ahogyan egy erős egyéniség tükrében megjelenik. A cselekmény fonala minduntalan megszakad, s kitérő következik a legkülönfélébb dolgokra, hol egy-egy tudományos diszciplína akkori állására és alkotására, hol egy másik történetre, másik személyiségre, hol valamely társadalmi jelenségre, hol pedig – mintegy lírai betétként – a szerző saját gondolataira, érzé-

seire. Lázár Vilmos öregkori írásainak ez adja sajátos ízét, ez teszi a maga műfajában tiszteletre méltó teljesítménnyé. S a ma már pótolhatatlant helyette senki sem tudja megírni.

Ha tehát valamiképpen folytatni akarom Lázár Vilmos torzóban maradt művét, azt kell megírnom hozzá, ki is volt ő maga. Ez is nagyon nehéz feladat. Bár személyesen sokan ismertük, neve a szélesebb közönség előtt kevéssé vált ismeretessé, s akkor is jobbára mint mezőgazdasági szakemberé vagy mint a „munkásmozgalom régi harcosáé". Én azonban azt szeretném megmutatni, bebizonyítani, hogy nemcsak a szocializmus ügyének egy harcosát, egy kiváló szakembert vesztettünk el vele, hanem egy olyan kiemelkedő, szuverén egyéniséget, aki a század első felének magyar kommunista értelmiségét legjobb vonásaiban reprezentálja. Akik ismerték, tapasztalhatták, hogy egyéniségének sajátos varázsa volt, de azt is érezték, hogy minden idegszálával kötődött a magyar munkásmozgalomhoz, amely mellett az 1910-es évek eleje óta hűségesen kitartott.

Ezt a sajátos egyéniséget szeretném tehát most bemutatni, hogy azok is értsék, akik személyesen nem ismerhették.

AZ EGYÉNISÉG

Nem sokkal Lázár Vilmos halála után felkeresett a *Valóság* szerkesztőségében Marosán György. Már tudta, hogy Lázár Vilmos a *Valóság* megrendelésére az ő könyvéről írta élete utolsó cikkét.

– Engem azért rázott meg a halála – mondta –, mert ő volt az utolsó ember, akire még úgy tekinthettem, mint apámra. Vannak emberek, akiket szeretek, vannak, akiket tisztelek is. De azok közül, akiket apámként tisztelhetnék, egyike volt az utolsóknak. Mind kihaltak. Lázár Vilmos volt a legutolsó. Biztosan sok mindenkivel fogok még vitatkozni, de alig van

már ember, akinek joga van megdorgálni. Meg kellett értenem, hogy a generációk sorában alig vannak már előttem.

Az én gondolataimat is nagyon telibe találta Marosán György. Az ember, ahogy felnő, mindig találkozik egy apai nemzedékkel, olyan emberekkel, akikre fiúi, tanítványi tisztelettel tud tekinteni. Nem szükséges, hogy mindenben elfogadja őket (igazi apjával sem teszi), de érzi, hogy ők azok, akiktől szívesen veszi át a stafétabotot.

Jóleső érzés töltött el, hogy más is ilyennek látta Vili bácsit. Én fiatalabb vagyok Marosán Györgynél, így abból a néhány emberből, akit apaként tanultam meg tisztelni, még maradt néhány. De mert valahogy rezonálni akartam, válaszul elismételem azt, amit előzőleg a szerkesztőségben a többiekkel már megbeszéltünk.

Kérdezték már tőlem olykor, külföldön is, hogy kinek a tanítványa vagyok – tudományos körökben, amelyekben forgolódni próbálok, számon tartják az ilyesmit. Mit mondhatok? Nem sikerült valamely professzor tanítványa lenni, mert sosem vállaltuk egymást egészen. De büszkén vallom magam Lázár Vilmos tanítványának. Igaz, hogy ő kevesebb művet hagyott hátra leírva, mint azok a mesterek, akik körül tanítványok gyülekeztek. De baráti körben gazdagon árasztotta gondolatait. És ha most végiggondolom, hogy milyen álláspontot foglalt el az elmúlt 30 évben, amióta Lázár Vilmost személyesen ismerem, és az elmúlt 60 évben, amióta felfogását regisztrálni tudom, ki tévedett a legkevesebbet, akkor őfelé billen a mérleg nyelve. Pedig micsoda idők voltak, mennyi útvesztő, mennyi tévedés. Én beszéltem vele 45-ben, 46-ban, 49-ben, 55-ben, 56-ban, 60-ban, 68-ban és 72-ben, s amit mondott, a legtöbb esetben megállta az idő próbáját. Nem hagyott hátra összefüggő elméletet, amit betű szerint követni lehetne. De magatartásának tisztaságát, szellemének megvesztegethetetlenségét jaj de jó lenne követni!

Marosán tudta, milyen ember volt Lázár Vilmos. Ezért bólintással válaszolt.

Nem akarom azt állítani, hogy Lázár Vilmos zseni volt, különleges nagyságú alkotó elme, aki valami új, mindeddig meg nem értett felfedezésével be kell hogy írja nevét a tudomány történetébe. Ha befejezte volna emlékiratait, bizonyára jelentős művel, igaz írással gazdagodtunk volna, történeti és irodalmi becse szerint egyaránt. De jól tudom, ez sem lett volna fogható a József Attilák és Lukács Györgyök teljesítményéhez (hogy olyanokat említsek, akik Lázár megemlékezésének lapjain szerepeltek volna). Lázár Vilmos egyfajta módon mégis nagy ember volt: pontosan azzal a nagysággal rendelkezett, ami minden ember számára elérhető.

A zsenik teljesítményében gyakran van valami nyomasztó, néhol szinte már embertelen, ami a többi embert kicsiségére ébreszti. Joggal mondok embertelent, mert nagyságuk túlhaladja azokat a méreteket, ami az emberi nem földi passeportja szerint egy átlagembernek jut. Csak sajnos a normál méretben meg oly sokszor keressük hiába az emberi nagyságot, helyette törpeséget és kicsinyességet találunk. Ezért különös gyönyörűség olyan embert megismerni, aki a közönséges emberi méreteket (persze a legjobb, legszebb méreteket) tudja tiszteletre méltó nagysággal viselni. Nagy, mert nagy benne az ember.

Itt persze még némi történetfilozófiai fejtegetéseknek is következniük kellene. Ha az emberi nemben megvan a nagyság képessége, ha az a normál méretben is elérhető, miért van az, hogy viszonylag kevesen érik el? Itt kellene elmondani a nyomor, az osztálytársadalmak vagy akár az elidegenedés embergörbesztő hatásának valamennyi következményét. E visszaemlékezésben ezt most mellőzhetem. De annyit el kell mondanom: Lázár Vilmos emberi alakja éppen ebben az összefüggésben nyer általános értelmet. Olyan embertípust képviselt, amelyet a magyar kommunista mozgalom termelt ki. Élete egybeforrott ezzel a mozgalommal: 1912 óta, amikor gyerekfejjel részt vesz a nagy tüntetésben, egyszerűen mindenütt ott találjuk. Részt vett és harcolt, írt és gondolkozott,

vitatkozott és cselekedett. Ez a tevékenysége formálta ki emberi arculatát.

Sokat (bár még mindig nem eleget) írunk a kommunista mozgalom történetéről. Hivatott párttörténészek gyűjtik, jegyzik az adatokat, tisztázzák az eseményeket. A kutatás eredményeit megítélni nem feladatom. Amiben azonban hiányt látok, az a dolog emberi oldala. Nem tudjuk elég közel hozni az újabb nemzedékekhez azokat, akik a harcot végigharcolták. Pedig kiváló embereket és kiváló embertípusokat teremtett ez a mozgalom, olyan embereket, mint Lázár Vilmos is volt, akik a nagyságot a maguk magas, de a sokaság által sem elérhetetlen szintjén tudták megvalósítani. Miért nem tudjuk ezt a nagyságot felmutatni? Miért rajzolunk (tisztelet a kivételnek) valóságos emberek helyett sematikus árnyképeket?

Hát ezért volna nagyon jó, ha az olyan emberek emlékét, mint Lázár Vilmos is volt, jobban ápolnánk az eddiginél.

Lázárt azonban nemcsak az jellemzi, hogy kommunista volt mindhalálig, hanem az is, hogy értelmiségi. A legvájtfülűbb, a legmindentudóbb fajtából.

A problémának csak a felülete volna, ha ezt azért mondanám el, mert az értelmiséget gyakran ábrázolják „ingadozónak", olyannak, aki, ha a munkásmozgalomba bekerül, éppen értelmiségi tulajdonságait kell „levetkeznie". A valóságos probléma az, hogy ezt nemcsak értelmiségellenességből találják ki, van benne igazság is. Az a szellem, amely sok értelmiségi sajátossága – amely minden kákán csomót keres, minden igenre tud egy nemet, minden színnek ismeri a fonákját, s mindennek következtében mindig mindenben kételkedik, gyakran valóban nem alkalmas (és különösen nehéz időkben a viharok, vagy a több alternatívát felvető fejlődés idején) egy meghatározott célú mozgalomban való egyértelmű cselekvésre.

Hadd fogalmazzak ismét szubjektívan: ez volt az én fiatalkori első nagy élményem a Lázár Vilmossal való találkozásból. Ezt próbáltam megfogalmazni abban a regényfélében is,

amely 1944-es emlékeimről 1971-ben („Széltenger" címen) megjelent, és amelynek egyik szereplője – Lőrincz Vilmos átlátszó álnéven – Lázár Vilmos.

Nem a regényt akarom most népszerűsíteni, de utalnom kell rá, mert ugyanezt ott már megfogalmaztam. A regény persze mégiscsak regény, az ott leírt beszélgetés a valóságban nem történt meg. De a kérdést már akkor ott éreztem a számban.

Kétfajta ember tett rám, a serdülőre, különös hatást. Az egyik éppen az, aki a mindent tudni, minden mögé behatolni akaró értelmet képviselte, a szüntelen mindenben kételkedést, a szakadatlan újra kérdezést, a válasz hideg fejjel való keresését, akár az élet legnehezebb perceiben is. Ott ültem barátaimmal a sárospataki iskolakert fái alatt, az utcákon már németek voltak, énekeltek. Barátaim – zsidók lévén – nálamnál is jobban érezték, mi fog következni, s olyan hideg nyugalommal elemezték, mintha valakinek a fájós fogáról beszéltek volna. – Mit lehetne tenni? – dohogtam, de ők csak mosolyogtak. – Semmit, mert milliós hadseregek és milliárdos felszerelések mérkőznek, te vagy én, itt csak fél mázsa húsként jelenünk meg. – Aztán boncolgatták, hogy a magyar társadalom egyetlen rétegének sem lesz elég ereje az ellenállásra, egy részének nem is érdeke, mert a Horthy-rendszer korrumpálta őket. Azzal rátértek kedvenc témájukra, s Freudról kezdtek beszélni, ők ismertették meg velem. Alig múltak 16 évesek, mindent tudtak, és tökéletesen cselekvésképtelenek voltak.

Hányszor éreztem azóta is ezeknek az iskolakerti beszélgetéseknek az ízét. Az ember nézi az eget, ahogy a fény kivillan a fák levelei közül, a létezés tökéletes s céltudatos logikával elemzi azt, ami a létében tökéletlen. Megrészegítően szép pillanatok, de megvan az a mákonyos veszélyük, hogy a cselekvés hozzájuk képest értelmetlennek tűnik.

Túlélni, túlélni – ezt hallottam azután még annyiszor az értelem embereitől. Találkoztam velük koncerteken, ahol

Bach és Brahms zenéjébe mélyedtek (és Beethovent már túl populárisnak találták), antikváriumok mélyén, az egyetem padjaiban. Dialektikájuk megvesztegetett, magatartásuktól idegenkedtem.

Velük szemben – akikhez hozzá tartoztam – nosztalgikus vágyat éreztem a másik, a cselekvő embertípus iránt. Őket is már a gyermek- és iskolai közösségekben felismeri az ember. Ők azok, akik az unatkozó gyermekhadnak bármikor célt tudnak mutatni. – Menjünk a folyóhoz – kiáltják, s egyszerre mindenki elindul, ha másvalaki, mondjuk te magad mondtad, nem hallja meg senki. Ők azok, akik mindent megszerveznek, mindent elintéznek, akiket a tornatanár a menet élére állít, s akikre leghamarább figyelnek fel a lányok.

Nosztalgikus vágyat és némi elkeseredettséget éreztem irántuk, mert én is szerettem volna cselekedni, de nem volt mit, a tornatanár kegyeiért nem tartottam méltó dolognak versenyezni. Ezért a cselekvést már nem tőlük tanultam, hanem a mozgalomban, ahol nagyszerű cselekvő emberekkel találkoztam. Ők persze más fából voltak faragva, nem céltalanul cselekedtek, hanem céllal, nem automatikusan, hanem megfontoltan. Mégis úgy éreztem, valamiben volt egy közös vonásuk: hogy cselekedni tudjanak, idegen kell maradjon tőlük a kétség, a kérdések újból való végiggondolásának megállíthatatlan dialektikája. S amit akkor csak éreztem, később mind jobban megmutatkozott. Az ötvenes évek mozgalmi típusából már szinte teljesen kiveszett ez a dialektika, csak végleges igeneket és végleges nemeket voltak hajlandók elismerni; hogy a kételkedéstől meneküljenek, inkább beleúsztak az illúziókba.

Lázár Vilmos ahhoz a harmadik típushoz tartozott, amely egyesíteni tudta a kettőt. Ő mindig távol akarta tartani magát az illúzióktól, azoktól is, amelyeket hivatalos (és később tévesnek bizonyult) határozatok szentesítettek. Ő nem a dialektika hiánya, hanem a dialektika miatt maradt hűséges a mozgalomhoz. Amikor megismertem, még a felszabadulás

előtt, világosan el tudta mondani a dogmatikus vezetés torzításait, de nem volt a hangjában csalódottság: mindezzel a hibával, sőt bűnnel együtt ez az egyetlen erő, ami mellé oda lehet állnunk. S később is, haláláig, a Lenin által megkövetelt magatartás jellemezte: számba vette a pluszokat és minuszokat, de nem egy méricskélő szatócsegyenlet alapján maradt mindvégig az itt alakuló szocializmus mellett, hanem mert ezt látta egyedül helyesnek. Ezért találkozott benne a kételkedő, vitatkozó értelmiségi szellem a cselekvő emberrel.

Hát erről szerettem volna beszélni vele már akkor, amikor az illegalitásban, a börtönben megismertem. Mint kisgyerek az apjához, úgy fordultam volna hozzá; hogy csinálja? Nem mertem, nem tudtam. Később sem. De Vili bácsi élete, magatartásának példája erre felelet.

AZ ÉLETÚT

Az élet maga egyszerű, de példás. Ha nem is vitt végbe egyénileg kiemelkedő hőstetteket, mindvégig az első sorokban csinált végig mindent, amit egy magyar kommunista értelmiséginek kellett.

Az indulás maga is tipikus. Lázár „jómódúnak és polgárinak" nevezi családját, a valódi kép azonban ennél differenciáltabb és sokoldalúbb. Édesapja, Lázár Benő, foglalkozása szerint nagybérlő volt, akit azonban zsidó származása miatt mégsem fogadtak be a nagybirtokos osztályba. Egyaránt kötődött a faluhoz és a városhoz, az úri osztályhoz és az értelmiséghez. Lázár Vilmos valóban jól ismerte, belülről ismerte mindezeket az osztályokat és rétegeket, hozzá még – szinte gyerekkori, falusi élményei alapján – a parasztságot is.

Ady Endre írt arról, hogy a „nemesi udvarházak" könyvtárában sajátos leltár fogadja az embert: a múlt század végéig ott van a magyar és (több nyelven) a világirodalom, de azután egyszerre megváltozik az érdeklődés iránya, az iroda-

lom helyét a ponyva vagy – tegyük hozzá – legfeljebb a Herczeg Ferenc nevével fémjelzett sajátos dzsentroid bestseller foglalja el. Lázár Benő családjában azonban a konzervatív gondolkodás mindvégig magas művelődési igénnyel társult. Amikor pedig a még alig felcseperedett Lázár Vilmos érdeklődése a gyermekévek lázas olvasásának is mintegy természetes folytatásaként a baloldali eszmék felé fordult, ezt apja ellenezte ugyan, de nem alkalmazott tiltó módszereket.

De hát hogyan fordulhatott a tízes években egy mégiscsak gazdag, úri körből származó fiatalember a baloldal felé? Lázár Vilmos önálló tanulmánnyá össze nem foglalt jegyzetei és szóbeli elbeszélései szerint az első lökést Molter Károly adta, de a legnagyobb szerepet Faber Oszkár játszotta ebben.

Molter Károly, az író, tanára volt Lázárnak, s ő adta kezébe először Ady verseit, ő vitte el a Galilei-kör 1910 márciusi ünnepségére, ahol Sebestyén Géza szavalta el „A márciusi Naphoz" című Ady-verset. „A költemény – olvassuk a jegyzetekben – átjárta egész valómat, és a kör egész légköre felpezsdítette érdeklődésemet a társadalmi kérdések iránt."

A Faber Oszkárnál töltött két esztendő alatt tovább erősödött ez irányú érdeklődése. Faber Oszkár, később a Tanácsköztársaság vallásügyi népbiztosa, jelentős alakja volt a magyar progressziónak, s az érettségi előtt álló Lázár két évig nála lakott. Faber Oszkár által ismerkedett meg Szabó Ervinnel, Jászi Oszkárral, Bokányi Dezsővel, Landler Jenővel, Madzsar Józseffel, Varga Jenővel, Lukács Györggyel, általa kapcsolódott be a Galilei-kör munkájába, életébe. Olyan események jelzik ezeket az éveket Lázár életében, mint az 1912. március 15-i ünnepély, amikor Dabis László, a Galilei-kör akkori elnöke eldörögte Ady „Új tavaszi sereg-szemlé"-jét, vagy amikor később, a kör fennállásának ötödik évfordulóján (1913 októberében) Ady személyesen is megjelent (Lázár több visszaemlékezésében említi ezt az eseményt, amelynek hatása egész életén elkísérte). Még korábban – szintén Fa-

ber Oszkárral együtt – ott volt az 1912. május 23-i nagy tüntetésen is.

Ennyi élmény után került ki Berlinbe, ahol – falusi indíttatásának megfelelően – a mezőgazdasági főiskolát végezte el. A hadüzenet híre Dániában érte, hazahívták, s bevonult az 5-ös huszárezredhez (melynek gróf Pálffy Fidél, a később nyilas vezér volt a parancsnoka). Galíciában és az olasz fronton harcolt mint huszártiszt. 1917 novemberében az Udine körüli olasz front egyik előretolt állásában hallott először a Nagy Októberi Forradalomról. A sokat szenvedett csallóközi öreg parasztok azonnal kapcsolatba hozták az oroszországi forradalmat a földosztással: „Vajon nálunk otthon mi történik majd?"

Hazatérve megismerkedett Hevesi Ákossal és Hamburger Jenővel, majd a Galilei-kör „forradalmi szocialista" csoportjához csatlakozott, amely a baloldali szociáldemokraták és az Oroszországból hazatértek mellett a harmadik legerősebb csoportja volt az 1918. november 24-én alakuló KMP-nek. A csoportba lelkes értelmiségiek tartoztak: Korvin Ottó, Révai József, Sisa Miklós, Sallai Imre, Mosolygó Antal. Némi feltűnést okozott ugyan közöttük Lázár huszárattilája és piros sipkája, de aztán inkább örültek neki: a Sisa Miklóssal együtt szerkesztett háborúellenes röpiratokat tiszti egyenruhában csempészte be a Ferenc József-laktanyába.

De erről a korról már hadd idézzem az említett jegyzeteknek azt a részét, amelyben a proletárdiktatúráért való harc időszakát a felszabadulás utáni évekével hasonlítja össze. „Felejthetetlen idők következtek, az a négy hónap, amely a párt megalapításától a proletárdiktatúra győzelméig tartott, tele volt feszültséggel, tanulással, tanítással. Mi, öregek, akik részt vettünk a párt hatalomért vívott harcában 1918–1919-ben, és katonái lehettünk a felszabadulás utáni újjáépítésnek is, sajátos analógiát érzünk a két korszak atmoszférája között: mindkét alkalommal hatalmas lelkesedés, önfeláldozó, de soha el nem fárasztó munka, merész ötletek és azok forradalmi

ritmusú megvalósítása jellemezte életünket. Mikor 1919 januárjában ádázul vitáztam a jobboldali szociáldemokrata *Világosság* című földmunkáslap szerkesztőségében, a kommunisták agrárpolitikáját propagáló cikkem megjelenéséért harcoltam (megjegyzem, hogy az én koncepcióm is hibás volt), ugyanazt a lobogást éreztem, mint 1945 tavaszán, amikor a fasiszta dúlás következtében lerombolt mezőgazdasági termelés megindítását bízta rám a párt. Sokszor elgondolkoztam, vajon mi volt az oka, hogy a fiatal kommunista pártnak olyan gyorsan nőtt a tömegbefolyása. Azt hiszem, hogy az eszmében való hit volt ennek az egyik legdöntőbb tényezője. S végső soron annak is, hogy az ellenforradalom börtöneivel, kínzókamráival, de még bitófáival sem tudta a pártot megsemmisíteni."

A Kommunisták Magyarországi Pártjának Lázár Vilmos 1919. február 2-án lett tagja. A Tanácsköztársaság kikiáltása után a Földművelésügyi Népbiztosságra került, ahol Hevesi Ákos osztályán Ormándy János mellett dolgozott. Zászlóaljparancsnokként vett részt a Vörös Hadsereg északi hadjáratában. Tevékenységéért a Tanácsköztársaság bukása után menekülnie kellett.

Az emigráció évei következtek, Bécs, Csehszlovákia, Németország voltak állomásai. Berlinben a H. Duncker által vezetett Marxistische Arbeiterschulung előadója volt. Bécsbe azonban később is vissza-visszatért.

József Attilával Gáspár Endre bécsi lakásán találkozott, Egry Ágostonnal együtt (aki a harmincas évek végén Olaszországban öngyilkos lett). József Attilával azután is többször vacsorázott együtt a St. Urban-pincében, elköltve azt a pénzt, amit Lázár Benő gyógykezeltetés címén küldött fiának. Ezek az emlékek aztán a pesti találkozáskor is megelevenedtek. (Megjegyzem, hogy ez a Lázár saját kezű feljegyzéséből származó adat ellentétben áll József Attiláról szóló tanulmányával, amelyben az ismerkedés időpontját és helyét 1923 őszében – Kudelkáné Andrássy úti könyvkereskedésében – je-

löli meg. De mert személyesen is többször hallottam tőle a korai bécsi találkozásról, úgy vélem, hogy ez a helyes.)

Egyik jegyzetében Lázár megemlíti, hogy ebben az időben még egyáltalán nem tartották József Attilát nagy költőnek, inkább kedves fiúnak, aki egyebek közt verset is ír. Ugyanezt a kérdést feltettem egyszer Agárdi Ferencnek is, Lázár Vilmos elválaszthatatlan jó barátjának s egykori emigrációs társának. Agárdi – akkor már halálos ágyán – ugyanúgy mesélte, s azt vallotta, hogy ő még akkor sem tartotta igazán nagy művésznek, amikor (már idehaza) mint szocialista költőt megvédte; csak érett, nagy versei meg a költőt ért méltatlanság ébresztették a költői nagyság elismerésére.

A József Attilával való találkozások akkor természetesen csak epizódok voltak. Annál nagyobb jelentőséggel bírtak a Landler Jenővel való találkozások. Lázár még Pestről, Faber Oszkártól ismerte Landlert (sőt, mint egy jegyzetében említi, a lóversenypályán is találkoztak), de Galilei-körös neveltetése is Landlerhez húzták a belső ellentétek által megosztott emigrációban. Vele beszélte meg azt is, hogy élve a megnyíló lehetőséggel, 1923-ban hazajön, hogy a Madzsar József vezette szakszervezeti ellenzék és a megalakuló másik legális lehetőség, a Vági-féle Magyar Szocialista Munkáspárt soraiban tevékenykedjen.

Az MSZMP alakuló ülésén már részt is vett. Ott volt azok között, akik az először 1925. április 8-án este 7 órára hirdetett gyűlésre odaérkeztek a Sándor (ma Bródy Sándor) utcai volt képviselőházba (ma Olasz Intézet), és akiket a rendőrség igazoltatott. A gyűlést 7 órára hirdették, de a rendőrség az utolsó pillanatban csak 5 órára engedélyezte, a meghívottakat nem lehetett értesíteni, a szociáldemokraták viszont tudták, s egy 300 főnyi csoporttal botrányt csináltak. Lázár – Palotás Imre társaságában – fél hétkor, már a botrány közepén érkezett. Ezután, mint az előkészítő bizottság tagja sokat fáradozott a második, tényleges alakuló gyűlés megszervezésén. Része volt tehát abban, hogy végül 1925. április

14-én az Aréna (ma Dózsa György) út és az Abonyi utca sarkán levő Gradó kávéház különtermében az MSZMP megalakulhatott.

Bécsben ezután is többször felkereste Landler Jenőt, többek között az MSZMP agrárprogram-tervezete ügyében. Landler nagyrészt reálisnak tartotta a tervezetet, hangsúlyozta, hogy helyre kell hoznunk, amit 1919-ben elmulasztottunk: fel kell osztani a nagybirtokot. Néhány megjegyzése volt a programtervezetre, s ezeket kék ceruzával jegyezte fel a kézirat margójára. Lázár Vilmos sokáig őrizte ezt a példányt, de végül is valahol megsemmisült. Landlerről mindig tisztelettel és szeretettel emlékezett. Mindig emlegette, hogy Landler mennyire gyűlölte az elvtelen reformizmust és kompromisszumot. A közvetlen érintkezésben is szerette a széles gesztusokat s az élet egyszerű örömeit (Lázár szeretettel emlegette azt az apróságot, hogy egy ízben egy fazék töltött káposztát vitt Landlernek, kedvenc eledelét).

Az MSZMP betiltása után a kommunisták a Szociáldemokrata Párt baloldali ellenzékében tömörültek, elsősorban Stromfeld Aurél és Madzsar József körül. Lázár tevékenyen vett részt ebben is, és Stromfeldhez is, Madzsarhoz is személyes jó barátság fűzte. Három vagy négy alkalommal részt vett az ellenzék intéző bizottságának ülésén is, amelyet Madzsar József Nyúl utcai lakásán tartottak. Főleg akkor hívták meg, amikor agrárkérdésekről volt szó. 1927 októberének első napjaiban igen emlékezetes ülés zajlott le, ezen Stromfeld Aurél ismertette az agrárkérdésekről való véleményét, amit a közelgő szociáldemokrata kongresszuson akart beszédébe beleszőni. Élesen elítélte a Szociáldemokrata Pártot, hogy még mindig nincs agrárprogramja, s hogy áldemokratákkal keresi a szövetséget, ahelyett, hogy a kisparasztoknak nyújtana testvéri jobbot. Aztán egyre halkabban beszélt, majd elnézést kért, betegnek érzi magát, nem tud tovább maradni. Madzsar – mint orvos – rögtön megvizsgálta, és azonnal hazakísértette. Két nap múlva meghalt.

Lázár Vilmos József Attiláról megkezdett tanulmánya sajnos torzó maradt, de jegyzeteiből néhány vonással kiegészíthetjük. Barátságuk 1929 elején – a „Nincsen apám" megjelenésének idején – különösen megerősödött. Lázár – Vámbéry Rusztemmel együtt – készpénzzel járult hozzá a kötet kiadásához.

1930. szeptember 1-én is együtt voltak – harmadikul Agárdi Ferenccel – a nagy tüntetésen. Nagy Lajos az Abbázia kávéház egy székére állt fel, onnan figyelte a tüntetést. Erről az eseményről érdekes dokumentum is maradt: a tüntetésről készített egyik közismert fényképen (mely a „József Attila élete képekben" című kiadványban is megtalálható) egy markáns arcú, bajuszos férfit látunk a lovas rendőrök gyűrűjében. Könnyen ráismerni Lázár Vilmosra.

Néhány szavas jegyzetek maradtak arról, hogy készült Lázár Vilmos állást foglalni a József Attila-„ügyben". Azt írja bennük, hogy nem kíván vitatkozni senkivel, de az ő véleménye szerint József Attila 1930 végén csatlakozott a KMP-hez. „Ez az igazi lobogása: hevül, izzik, vitázik." Részletesen szólt volna a „fejbekólintásról", a Proletár Írók Szövetsége magyar csoportjának 1933. júniusi állásfoglalásáról. Lázár Vilmos Szenes Lajostól kapta meg (mint rendesen) a *Társadalmi Szemle* két példányát, az egyiket Szántó Judittal József Attilának akarta elküldeni. Judit azonban eldugta Attila elől, és mint egy fúria rontott Lázárra: „Hogyan merészelted Attilának odaadni." Lázár azt válaszolta, hogy ostobaság volna eltitkolni előle.

József Attila életében – Lázár Vilmos szerint is – szomorú állomást jelentett ez az otromba támadás. Hasztalan igyekeztek őt megvigasztalni. Ettől kezdve fokozódó ellenszenvvel kezdett mindenkivel viselkedni, akiben az akkori (a népfrontpolitika előtti) hivatalos pártvonal képviselőjét látta.

A jegyzetek több esetet sorolnak fel ennek bizonyítására. A legtöbb (például a *Szép Szó*val kapcsolatosak) ismeretes. Lázár azt is érezteti, hogy ezt a haragot egy kicsit rá is ki-

terjesztette, pedig őt igazán szeretetből szerette „osztályárulónak" nevezni. (Mivel a polgári osztályból jött.) Mikor például a *Szép Szó*ban Lázár is becsöppent egy megbeszélésre (József Attila, Fejtő, Remenyik és még mások voltak ott), és bele is szólt, Attila rögtön letromfolta: „Ez nem kiáltvány, ezt a hangot mi nem ismerjük."

Mindazonáltal Lázár Vilmos hangsúlyozni kívánta József Attila politikai tisztaságát és nagyságát – ezt egyébként a halála előtt néhány héttel filmre vett interjúban is elmondta. Sorra kívánta venni József Attila politikai álláspontjának azokat az elemeit, amelyek akkor megbotránkozást keltettek, de amelyek később helyesnek és igaznak bizonyultak. Azért tartom József Attilát mint politikust zseniálisnak – mondja Lázár –, mert a Dimitrov-tézisek és a Komintern VII. kongresszusa előtt, már 1933 májusában követeli az antifasiszta egységfront megteremtését. Azt mondta, azért kell összefogni, mert nem a kommunista és nem a szociáldemokrata, hanem maga a munkás az, aki fel akar szabadulni a bérrabszolgaság alól. Sőt, a kispolgárságnak azokkal a haladó elemeivel is egyesülni kell, akiknek érdeke a fasizmus elleni harc. Reklamálja a tudományos szocializmus elméletének és a munkásmozgalom gyakorlatának az egységét. Kifejti a társadalmi tudat átalakításának fontosságát (a maga terminusaival a kulturális forradalom eszméjét). És – amit Lázár mint mezőgazdász különösen értékelt – lényegében helyesen látja a parasztkérdést.

Igaz, hogy akkor éppen vitatkoznak ezen – Lázár Vilmos ebben a kérdésben akkor még azon az álláspontón volt, amely el tudta képzelni a feudális nagybirtokról a szocialista nagyüzemre való közvetlen áttérést. József Attila viszont éppen ezzel vitatkozott, Lázár feljegyzése szerint a következő okfejtéssel:

„A paraszt földet akar, persze nem adóssággal, a munkás pedig szövetségest, aki kenyeret termel. Ezért kell a paraszt oldalára állni, és így kívánhatjuk meg, hogy egy város piacai

tele legyenek. Ez természetesen csak átmeneti állapot lesz, és éppen ezért kizárólag csak átmeneti szakaszban lehetséges kidolgozni (előbb nem). Az átmeneti gazdaságnak kell kimunkálnia a továbbfejlődés objektív feltételeit. A földhöz jutott paraszt támogatja a munkásállamot, hogy termeljen, kulturálódjék, hogy együtt sírjon és kacagjon a város meg a falu. A munka most még felmérhetetlen halmazata vár azokra, akik kidolgozzák majd az előrehaladás lehetőségeit. De mi kell mindehhez? Felmérhetetlen harmónia megteremtése ember és ember között, az ember és a természet, az ember és a termelőerők között. Az a cél, ami a te írásodban még szinte beteges racionalizmus és messianizmus formájában jelentkezik, akkor válhat végül valósággá, ha majd a paraszt érzelmi világa is igenli a szövetkezetet. Ha amit az ész kíván – az általad áhított közös mintabirtok létrejöttét –, a tudattalan alakulása folytán az érzelem is tudomásul veszi."

Ennyit sikerült a fennmaradt jegyzetekből rekonstruálni arra vonatkozóan, mit szándékozott még Lázár Vilmos József Attiláról készülő írásába belefoglalni.

Közben a harmincas évek derekán járunk Lázár Vilmos életútjának leírásában is. Erről az időről már bővebben vallanak saját visszaemlékezései.

Gazdag, sokoldalú tevékenység és szellemi élet képe bontakozik ki előttünk. Érdemes volna csak a neveket kiírni a megjelent írásokból, az is tanúsítaná, hogy milyen széles körű személyes kapcsolatban volt korának politikai és szellemi mozgalmaival. Tájékozottsága egyenesen bámulatos, mindenkit ismer, mindent elolvas, és amit elolvas, megtud, mintegy belülről érti meg. Egyaránt otthonos a mezőgazdaságban és a világpolitikában, az irodalomban és a szociológiában, a pszichoanalízisben és a történelemben.

Tevékenysége is sokoldalú és jellegzetes. A harmincas évekre kialakult egy sajátos feladatköre a kommunista mozgalomban, amit valahogy szerkesztői feladatkörnek nevezhetnénk. Sajnálatosan sohasem volt módja rá, hogy egy nagy la-

pot szerkesszen vagy egy kiadóvállalat vezetője legyen; nemcsak külső körülmények hiányoztak hozzá (a párt illegalitásban volt), hanem mozgalmon belüliek is: nem értek még meg a feltételek egy ilyen típusú szerkesztésre. De adjuk össze a tevékenység adatait: rendszeresen ír a párt lapjaiba (a *Társadalmi Szemlé*be, a *Gondolat*ba). Egyik magyarországi megbízottja, hűséges társa a kolozsvári *Korunk* szerkesztőjének, Gaál Gábornak. Lelke a *Világirodalmi Figyelő*nek. Szerkesztője a Világkép Könyvtárnak, melynek első számaként a már Csehszlovákiába emigrált Madzsar Józsefnek a spanyol polgárháborúról szóló írása jelent meg (E. W. Thompson álnéven), majd Lázár Vilmos Mongóliáról szóló könyve következett (Rátz Kálmán néven). Ő jelentette meg Sztálinnak a dialektikus és történelmi materializmusról szóló írását Botos Vince néven, s ő látta el adatokkal Károlyi Imrét, a publicisztikai babérokra törő grófot, hogy a kapitalizmus krízisről szóló könyvébe néhány objektív részletet is adjon a Szovjetunió gazdasági fejlődéséről. Szatmári Sándor egy feljegyzése szerint a „Kazohinia eszméjét" is mindenekelőtt Lázár Vilmossal, Agárdi Ferenccel és József Attilával beszélte meg. S közben mindenütt ott volt, mindenütt érvelt, mindenütt vitatkozott, mindenütt segített. Volt benne valami átfogó képesség. Olyan ember volt például, akitől szinte teljesen idegen maradt a magyar szellemi életet (gyakran még a baloldali mozgalmat is) olyannyira megfertőző urbánus-népies ellentét. Lázár egyaránt otthon van mindkét táborban, barátja Zsolt Bélának, Ignotusnak, de elsők közt érti meg a népi írók jelentőségét is (különösen jó kapcsolatai voltak Erdei Ferenccel és Veres Péterrel). Úgy viselkedett, hogy mindenki tisztelhette benne az egyenes jellemet, a szuverén álláspontot és magatartást.

Ha megpróbálom magam elé idézni, milyen ember lehetett ebben az időben, szinte nem azt kell már sajnálnom, hogy nem tudta megírni memoárjait, hanem inkább, hogy nem *róla* írtak megemlékezéseket. Milyen furcsa is, hogy ennek a típus-

nak – mert nem volt egyedül – máig sincs teljes értékű irodalmi ábrázolása.

A negyvenes években Lázár természetesen tevékenyen részt vett az antifasiszta harcban, majd az ellenállási mozgalomban. Ekkor is fáradhatatlan és sokoldalú. Azok közé tartozott, akik a legreménytelenebb helyzetben is mindent megtettek a fegyveres ellenállás kibontakozásáért, a párt erőinek koncentrálásáért, az üldözöttek (noha maga is az volt) megmentéséért. Együtt dolgozott Rajk Lászlóval és a munkásmozgalom több más akkori és későbbi vezetőjével. 1944 decemberében – bár kitűnő igazolványai voltak – a Gestapo letartóztatta. Szerencsére nem abba a csoportba osztották be, amelyet még az utolsó pillanatban kivittek, hanem átadták a Nemzeti Számonkérő Széknek. Rövid Margit körúti raboskodás után így került Sopronkőhidára, de – mivel az iratok nem érkeztek vele – december végén szabadlábra helyezték. Pestre indulván, Győrig jutott.

Itt találkoztam vele először. Magam is ugyanabban a csoportban voltam, a Gestapótól a Margit körútra, a Margit körútról Sopronkőhidára jutva ugyanazon okból szabadultam egy héttel később. Győrbe érve én is elvtársi kapcsolatokat kerestem, s hamarosan rátaláltam Lázár Vilmosra.

Volt már némi mozgalmi tapasztalatom, mégis nagy élménnyé vált a vele való megismerkedés. Harminc évvel voltam fiatalabb nála, de ismeretségünk rövid idő alatt felvette azt a formát, ami az igazi férfibarátságokat jellemzi: ösztönös vonzódás a másikhoz, anélkül, hogy ennek szükségszerű érzelmi oldalára egymás között egyszer is kitérnénk.

A nyilas uralom utolsó napjait élte, mindenütt karszalagosok, katonák. És Lázár Vilmos, a többszörösen üldözött, rendíthetetlen nyugalommal élte régi életét: kiépítette kapcsolatait a győri mozgalommal, segített, intézkedett, agitált. Vele tartottam, és vendéglőben, utcán, lakásainkon rengeteget beszélgettünk. Ezekben a beszélgetésekben ismertem meg szellemi magatartásának lényegét. Ami magával ragadott, azt leg-

inkább megvesztegethetetlenségnek nevezhetném. Egyszerre tudott lenni kritikus és pozitív – s ezt kevesen tudják ilyen fokon megtenni. Már találkoztam a mozgalomban olyan emberekkel, akik élesen szemben álltak a ma személyi kultusz néven összefoglalt torzításokkal, és sokszor negatív végkövetkeztetést vontak le belőle. Jeleit magam is tapasztaltam: rajongtam József Attiláért, és hallanom kellett a vele történteket. Vállaltam hát Lázár Vilmost, az öregebbet, az apám lehetne kommunistát. S amit ő mondott, egy életre szólt (ha nem is mindig tudtam követni); nem adott felmentést (későbbi szóval) a személyi kultusz idején az elkövetett hibákért, de talán még kevésbé azoknak, akik emiatt eltántorodtak. Forradalomról van szó, s nem egy cserkészcsapat táborozásáról vagy szűz lányok felvonulásáról. (Az ő szavai ezek? Vagy az enyémek? Ma már azt sem tudom. De erről beszéltünk.)

Aztán elváltak az útjaink. Az én helyzetem – katonaköteles korom miatt – megnehezedett, tovább kellett lépnem Győrből. Legközelebb Pesten találkoztunk, amikor már a Földművelési Minisztérium termelési főosztályát vezette.

Mozgalmas évek következtek Lázár Vilmos életében. Posztja több volt egy mai értelemben vett főosztályvezetőénél; ma a minisztériumban főosztályok egész sora látja el az akkori főosztályi funkciót. Ráadásul a miniszter mellett ő volt az egyedüli vezető pozícióban levő kommunista, a pártszervezet titkára, majd elnöke, s ez a szerepe még fokozódott akkor, amikor más pártok adták a minisztert. Nyugodtan tekinthetjük tehát a Földművelési Minisztérium egyik vezetőjének, akire a földosztás után a lehető legnagyobb feladat várt, a termelés beindítása.

Örök kár, hogy erről a korról sem készültek el visszaemlékezései. Egyik dolgozata („A termelés beindítása a földreform végrehajtása után") ugyan ad némi képet róla, de emberi momentumait éppen csak felvillantja. Pedig éppen azok lettek volna a legérdekesebbek.

Csak egy példát. Olvashatjuk például ebben a cikkben,

hogy a cukorgyárak vezetői, 1945 őszén, a földreformra való hivatkozással a cukortermelés leállításával fenyegetőztek. A helyzet súlyos volt, az ország cukorellátása került veszélybe. Ott ültek az urak (Hatvany Endre báró, Fellner Pál) Lázár Vilmos szobájában, és mosolyogtak. De azt már nem írja a cikk, hogy az urakat Lázár még földbirtokos korából jól ismerte, tehát ő is mosolygott. Lázár kétségbeesett lépésre szánta el magát, kijelentette: hogyha nem vállalják a dolgot, államosítani fogják a cukorgyárakat. Erre természetesen semmiféle felhatalmazása nem volt, sőt a párt egyenesen tiltotta az ilyen demagógiát. Némiképp tréfálkozásszerűen mondta ki tehát a szót, de értett hozzá, hogy a tréfából komoly fenyegetés csendüljön ki. Az urak megsértődtek, és arra hivatkoztak, hogy ez nincs benne a kormány programjában. Lázár azonban határozott lett, s a tréfát folytatva azt is közölte: „Az se lenne csoda, ha börtönbe csukatnálak benneteket." (Mivelhogy pertu viszonyban voltak.)

Érdekes annak a története is, hogy rótták meg ezért a pártban Lázár Vilmost. Rákosi volt a megrovó, aki a mezőgazdasági termelés fontossága miatt folyamatos kapcsolatban volt Lázárral. A megrovás nem volt komoly. Rákosinak valamilyen úton a gyárosok tettek panaszt, a hír már egy nap alatt odaérkezett. Haraggal támadt tehát Lázárra: „Miket fecseg maga itt államosításról?" (Ők nem voltak pertuban.) De amikor Lázár elmondta a történetet, ő is mosolyogva ingatta a fejét: „Jól van, de azért csak vigyázzon, máskor lehetőleg ilyeneket ne mondjon." – A cukorgyárosok pedig beadták a derekukat.

Lázár Vilmosnak valóban jelentős része volt a magyar mezőgazdaság talpra állításában. Észt, szakismeretet, ravaszságot, viselkedni tudást – mindent beleadott, úgy dolgozott rajta, mint művész az életművén. Mint a népi hatalom államának tisztviselője, voltaképpen ott folytatta, ahol a Tanácsköztársaság bukásakor kényszerült abbahagyni.

1945–46–47 folyamán többször felkerestem Lázár Vil-

most Pannónia utcai lakásán, és olykor a minisztériumban. Őszintén beszélt, mint egyébként mindig. Tanúsíthatom, hogy már akkor aggodalommal szólt a Rákosi által követett politikai hibákról, túlhajtásairól, egyoldalúságairól. Különösen a későbbi években szaporodtak meg keserű megjegyzései – például a kokszagiz- (köznéven gumipitypang), majd a citromüggyel kapcsolatban. Rákosi mindkettőt nagyon erőltette; s amikor Lázár a magyar éghajlati és talajviszonyokra hivatkozva ellenezte, rá is támadt; akadékoskodónak minősítette Lázárt, arra hivatkozva, hogy a jelen nemzetközi helyzetben fel kell készülnünk a háborúra is, s mindent magunknak kell előállítanunk, a gumit is, a citromot is. Így került sor termelésükre – természetesen mindkét esetben sikertelenül. A citromügy még súlyosabban alakult, rögtön egész erdőket akartak létesíteni; ezt – Lázár Vilmos elbeszélése szerint – különösen Gerő Ernő szorgalmazta. Lázárnak hosszú vitákkal csak azt sikerült elérni, hogy a Balatoni hegyek egy déli lejtőjén kezdték a kísérletet, ahol viszont szőlőt kellett kivágni emiatt. Első évben egyetlen sovány citrom lett az eredmény, amit Lázár ironikus mosollyal maga vitt el Rákosinak, mondván: ez a világ legdrágább gyümölcse.

Mindazonáltal arra is tanú vagyok, hogy Lázár Vilmosnak később – amikor már nem kellett bátorság Rákosi hibáinak kimutatására – volt szava Rákosi vezető erényeinek elismerésére is. Emlegette, hogy amit fontosnak tartott, annak igen alaposan utánanézett, s ha valamit végre akart hajtani, a legnagyobb szívóssággal szervezte meg.

A személyi kultusz rendszerének kialakítása, a túlzások bűnné növekedése Lázár Vilmos életének is új fordulatot adott. Első lépés a Rajk-per volt, amikor – még az első napon – Lázárt is kihallgatásra vitték hivatali szobájából. Gyanútlanul indult, mert úgy mondták, hogy egy felmerült ügyben kérnek tőle felvilágosítást. Ő a Stolte-ügyre gyanakodott – Stoltéről köztudomásúvá vált, hogy rendőrspiclivé lett, ezt Lázár is jól tudta, s amikor Stolte 1945 után Budapesten fel-

tűnt, személyesen hívta fel Rajk Lászlót és Péter Gábort. Amikor azonban bevitték az Államvédelmi Hatóság Andrássy út 60-ban levő székházába, s ott a falhoz állították, majd bevezették hozzá – nyakkendő, cipőfűző nélkül, mint ahogy az „őrizeteseknél" szokásos – Szőnyi Tibort, akit ő derék elvtársnak tartott, láthatta, miről van szó. Amikor magukra hagyták őket, mindketten hallgattak, mert tudták, hogy ez provokáció. Majd Lázárt bevezették a kihallgató terembe, egy bizottság elé. Péter Gábor elnökölt, és a hangulat cseppet sem volt elvtársias. Péter durva, sértő hangon beszélt vele, mint valami bűnössel. Először Rajkkal való kapcsolatáról faggatta, de ez Lázár számára nem hozott veszélyt: bár a felszabadulás előtt jóba voltak, valahogy úgy alakult, hogy a felszabadulás után nem találkoztak hosszabban, mindig csak odáig jutottak, hogy jó lenne már beszélgetni. A legsúlyosabb vádpont ezért – Lázár megrökönyödésére – Stolte volt. Péter Gábor úgy forgatta ki Lázár bejelentését, hogy ő egyedül Rajkot értesítette Stolte feltűnéséről, nyilván a közös kémkapcsolat miatt. Lázár hiába állította, hogy Pétert is felhívta, Péter ezt kategorikusan letagadta. Lázár végül kétségbeesetten – hogy valami fogódzót találjon Péter emlékezetében – így szólt: „Még azt is mondta erre: hogyan találjam meg én Stoltét Budapesten? Egy tűt a szalmakazalban?" Mire váratlan dolog történt: a bizottság tagjai, akik eddig hallgattak, hirtelen hangosan felnevettek. Nyilván Péter Gábor személyes szavajárása volt, amit nem lehetett kitalálni. Lázár Vilmos mindenesetre ennek a véletlennek tudta be, hogy Péter Gábor erre legyintett, és kiküldte a szobából, majd nemsokára elengedték.

Másnap Lázár panaszra ment Rákosihoz. Rákosi gondterhelt volt, úgy tett, mintha nem tudott volna a dologról, s olyanokat mondott, hogy ne vegye a szívére, manapság olyanokról derül ki, hogy árulók, akikről sose hitte volna, a vizsgálat során nem lehet udvariaskodni, meg hogy ne legyen mimóza. Lázár most már látta Rákosi szerepét, és hallgatott. Elvein,

hitén nem változtatott, de barátai előtt ki is mondta: nem hiszi a koholt perek állításait.

A letartóztatást tehát elkerülte, de egy kisebb konstrukciós perben azért szerepelt: amikor „leleplezték" a Földművelési Minisztériumban szervezett „összeesküvést", őt is felelőssé tették. Távoznia kellett a minisztériumból. Így került egyetemi tanári rangban a Mezőgazdasági Mérnöktovábbképző Intézet élére.

Életstílusa ettől kezdve megváltozott. Egyetemi tanár lett, megkapta a tudományok doktora címet, s egyre inkább belenőtt a szakma „nagy öregje" tisztségébe. Akadémiai bizottságokban elnökölt, opponensi véleményeket írt és mondott, szerkesztő bizottságokban vett részt, kutatási tervekhez szólt hozzá, előadásokat tartott – végezte azt a sziszifuszi, nagy figyelmet, munkabírást igénylő munkát, ami a hozzá hasonló rangú tudósok osztályrésze. De ez már valahogy csak az élet külső kerete volt – egy tér, amelyen a nyugodtan ülni soha nem tudó kielégíthette napi társadalmi mozgásigényét.

Belül közben egészen más folyamatok zajlódtak le. Lázár Vilmossal is megtörtént az, ami annyi más szocialista értelmiségivel: kikerülvén a hivatalból, legelőször is számadást csinált, számot vetett múltjával, jövőjével. Ez a folyamat gyakran járt együtt bizonyosfajta csalódással, rezignációval – hiszen a vágyak, tervek, elképzelések a valósággal mérkőztek össze, s ami kihullott a rostán, illúziónak bizonyult. Igen ám, de Lázárról éppen azt állítottam eddig, hogy mindig is szembenézett a valósággal. Ezért nem is következett be nála csalódás, legalábbis nem az ifjúkorban vállalt eszmékben. A megvalósítás hibáját külön tudta választani a cél igazságától. A rezignációtól azonban nem menekült meg, mert bár a személyi kultusz éveiben az következett be, amit mindig reális veszélynek tartott, mégis keserű volt, hogy bekövetkezett.

A sötét gondolatokat magánéletének alakulása is fokozta. Felesége, aki évek óta hűséges társa volt, súlyosan megbetege-

dett, majd meghalt. Mélyen megtörte a csapás, úgy érezte egyedül maradt.

Kezemben van egy jegyzetfüzete, egy olvasónapló, amit felesége halála után, 1955-ben kezdett vezetni. Már maga a műfaj is jellemző: serdülők, öregek, reménytelenek, egyedüllállók, Veres Péter-féle mindent feldolgozók sajátja. Lázár Vilmos egyik sem volt, de mindegyikből volt benne valami. Az olvasónaplóból először is az tűnik ki, hogy Lázár Vilmos valóban Veres Péter-i intenzitással olvasott, szépirodalomtól a történelemig, mezőgazdaságtól a művészetig, egyszerűen mindent. Némelyiket hosszasan elemzi, másokról csak rövid, találó véleményt ír. Nem követ semmilyen tekintélyt, nem kacsingat megjelenésre, magának értékel. Egy példa csak, Bródy Sándor válogatott írásairól: „Nagy részüket már ismertem. – Olvasásuk régi ellenszenvemet nem győrte le – sőt! – Gusztustalan pózor, úgy érzem, tisztátlan; egyetlen őszinte érzése sincs: keresett minden szava; mache." És így tovább, kötetek tízein és százain. Az elemzések nem irodalmi értékűek, de tükrözik megfogalmazójuk szellemének hamis tekintélytiszteletlettől mentes önállóságát.

A könyvrecenziók között aztán olykor egy-egy személyes bejegyzést találunk. Lázár Vilmos azok közé az emberek közé tartozik, akik nem szerették kimutatni érzelmeiket. A feljegyzések 1955 és 1963 között születtek – akik ebben az időben gyakran találkoztak Lázár Vilmossal, látták személyének állandó, mély rezignációját, talán azok sem gondolták, milyen kegyetlen belső szenvedésen ment keresztül. A bejegyzések viszont mind-mind erről tanúskodnak: „Hazajöttem, jeges a szívem!" – „Fogyó nyaraim, amiket itt töltök, a két hatalmas gesztenyefa alatt és a romosodó házban, mind drága, elvesztett őrző szerelmem siratásával vannak telve." – „Február, március ... tavasz, nyűg az élet, »én aktivizálom« magam, dolgozom, de kimondhatatlanul sírok, és érzem: nincs semminek – sikernek, se jómódnak mit örülnöm". „Mindinkább egyedül maradok. Tulajdonképpen értelmetlen az ide-

firkálás is." – Majd a vége felé: „Három évnél több, hogy abbahagytam ezeket a jegyzeteket, csak a fenti néhány sort drága kis barátomról, felejthetetlen Fickó kutyámról. De olvasmányaimról kellene írnom. – Sok mindent összeolvastam az elmúlt 3 évben is: narkotikum volt a betű." „Tántorgok, egyre roskatagabban, ha nem is veszik észre az emberek, örökké fájó szívvel, egyre búsabban és céltalanabbul."

A sajátságos valóban az, hogy a befelé forduló érzelmi világot egy rendkívül mozgalmas külső élet rejtette el. 1956-ban, amikor az olvasónapló szépirodalmi könyvek egész sorával foglalkozik, Lázár Vilmos is azok közé tartozik, akikben a XX. kongresszus a politikai hibák kijavításának reményét ébresztette. A megelevenedés, a tavasz ideje volt ez. Én már akkor néhány év óta nem találkoztam vele – ez is jellemző egyébként, hogy az ötvenes évek elején régi elvtársi barátságok szakadtak meg, mert ha találkoztunk, nem volt mit mondani egymásnak –, most viszont lázasan kerestünk minden régi harcostársat, hogy egymás arcából olvashassuk ki állásfoglalásunkat, így kerültünk ismét össze az említett pasaréti fák alatt. Beszélgetéseink – augusztusban, szeptemberben, októberben – most is a fülembe csengenek. Magatartását akkor is a realitás jellemezte. Változást akart és várt, de óvott attól a valóságtól elszakadt illuzionizmustól, amely nem veszi számításba a tényleges erőviszonyokat.

Október 23. és november 4. között – ez is jellemző tünete volt az akkori napoknak – állandó telefonösszeköttetésben voltunk. Innen tudom, hogy növekvő aggodalommal figyelte a történteket. Egy ideig személyesen vagy telefonon próbált véleményével segíteni. Október napjaiban is az volt a véleménye, hogy forradalmi helyzetben (s ilyet teremt az ellenforradalom is) csak forradalmi eszközökkel lehet győzni. Mivel úgy találta, hogy nem hallgatták meg, nem is jelentkezett többé. November 4-én reggel ismét felhívtam. „Elvégeztetett – mondta. – Ez lett a megoldás. De jobb lett volna, ha a magunk erejéből tudjuk megoldani."

Az újjászervezett MSZMP-nek nemcsak kezdettől fogva tagja volt, de fontos tisztséget vállalt: tagja lett az agrárpolitikai bizottságnak, egyik fogalmazója az 1957 őszén megjelent agrárpolitikai téziseknek. Igaz, hogy ezeket a téziseket később – a mezőgazdaság szocialista átszervezése idején – más programmal kellett felváltani, akkor azonban megvolt a maguk funkciója társadalmi és gazdasági életünk stabilizációjában.

Ezekben az években Lázár Vilmos lassan ismét megtalálta helyét és önmagát. A pártban, a mezőgazdasági és a tudományos életben tisztelet övezte, s ő is harmóniában érezte magát a társadalmi fejlődés irányával, programjával. Lassan-lassan mintha belső fájdalma is csendesült volna. A 45 utáni években, a hivatali munka lázában alig folytatott közírói munkásságot, most ehhez is visszatért. Cikkei, tanulmányai egyre nagyobb feltűnést keltettek. Hozzájárult ehhez második házassága is, második felesége akkor már évek óta hűségesen viselte gondját. Múltak az évek, és Lázár Vilmos szinte semmit sem változott. Elérte a hetvenet, hetvenötöt, s mindig megcsodálhattuk szálfaként egyenes alakját, jellemének, egész testi-lelki valójának eleganciáját és szuverenitását, szellemének frisseségét (mindig tájékozott volt a legújabb eseményekben, a legújabb irányzatokban, a legújabb divatokban) és csodálatos emlékezőtehetségét. Sokszor kerestük fel Pannónia (ma Rajk László) utcai, majd szabadsághegyi lakásában, abból az önző célból is, hogy történeteit hallgassuk. Egyre nagyobb tökélyre vitt ugyanis egy sajátos elbeszélő műfajt: történeteket mesélt élőszóval, fehér asztal mellett, mégsem anekdotázott, olyan árnyaltan és sokoldalúan jellemezte az eseményeket és szereplőket, hogy nem lehetne történeteit az adoma műfajába beszorítani.

Ezért éreztük mindannyian, hogy még az összefoglalás hátra van: Lázár Vilmosnak meg kellene írni valamit abból, amit fejében őriz. Nem szabályos emlékiratokra gondoltunk (amely gyakran unalmas), hanem a lázári elbeszélések írásos

változatára. Ő is emlegette, hogy hozzá kellene fogni, de lassan már nem bíztunk benne. Már csak azért sem, mert megírt cikkei ellentétben látszottak lenni szóbeli elbeszélő stílusával, ez utóbbiak elevenségével szemben írásai nehézkesnek, körülményesnek tűntek. Kicsit féltünk tehát, ha mégis ráadja fejét az emlékiratok elkészítésére, csalódást okoz majd.

És ekkor jött a meglepetés. Kisebb recenziók, visszaemlékezések után elküldte a *Valóság* szerkesztőségébe Bajcsy-Zsilinszkyről szóló visszaemlékezéseit. Azonnal láttuk, hogy írói művel van dolgunk. Írásának nem az a lényege, hogy adatokat közölt Bajcsy-Zsilinszkyről, hanem az, ahogyan közölte, ahogy emberek, művek, egy egész sors elevenedik meg, s ahogy feltűnik mögötte – egy-egy szinte lírai önvallomássorban – maga a szerző.

Különös dolog történt: előttünk állt egy ember, aki 75 éves korában találta meg irodalmi stílusát. Olvasva a torzóként maradt elemzéseket, láthatjuk, hogy a nagy irodalmi stílus mindkét eleme megvan bennük: a személyesség és a tárgyiasság. Nem az adatok sokasága és dokumentumértéke adja ezt a tárgyiasságot, hanem az ábrázolás (nem tudok egyszerűbb kifejezést) objektivitása, a részletek hűsége, az egész pontossága. A személyesség pedig ott van a legtárgyszerűbb részletben is: ahogy a mondatokat egymásba fűzi, abban a sajátos körülményességben, ahogy újra és újra mellékösvényre tér, majd visszakanyarodik a főútvonalra.

Nemcsak Lázár Vilmosra jellemző, hogy 75 évesnek kellett lennie ahhoz, hogy műfaját megtalálja. Mert hát hol vannak azok a regények, amelyek a két világháború közötti, majd a felszabadulás utáni évek irodalmilag és emberileg hiteles, a teljességre belső eszközökkel törő ábrázolását nyújtanák? Néhányat talán fel tudunk sorolni, aztán jó néhány torzót és elhibázott kísérletet. Sokkal kevesebbet, mint amilyen lehetőséget a kor nyújt. Hiszen mindannyian tudjuk, sokan (az idősebbek) láttuk, átéltük, milyen gazdagok voltak ezek az évtizedek nemcsak külső, de belső, emberi mozgásokban is. Ami

történt, mégis nehezen áll össze művé. Nagyon sokat kell hozzá megemészteni, nagyon sokat kell megérlelni, nagyon mélyre kell tudni behatolni, s nagyon messzi magaslatokra felkapaszkodni, ahonnan minden áttekinthető.

Az áttekintésnek, az összefoglalásnak ezt a képességét ismerhetjük fel Lázár Vilmos írásaiban. Ezért tragikus, sajátosan, furcsán megdöbbentően tragikus, hogy 75 éves korában bekövetkezett a vég, s valóságos újjászületés után váratlan hirtelenséggel, egy hét alatt végzett vele a gyilkos betegség.

Pedig amikor halála után átvizsgáltam fennmaradt jegyzeteit, dossziéit, láthattam, milyen filológiai alapossággal készült a műre, elsősorban a József Attiláról szólóra. Ott őrzött minden cikket, tanulmányt, ami a költő életével foglalkozott, jegyzetekkel látta el, cédulákat készített. Igazi nagy apparátust kezdett felállítani.

S hogy valóban újjászületésről van szó, azt jellemének, magatartásának érdekes átalakulása is tanúsítja. Mindig tevékeny és teremtő életet élt, de csak most kezdett berendezkedni a szó teljes értelmében vett alkotásra, életének egyetlen fókusz köré való elrendezésére. S úgy látszik, az alkotás mindig együtt jár valamilyen érzékenységgel. Megjelent cikkei őszinte érdeklődést keltettek, de egyesekben méltatlan vádaskodást ébresztettek. Ő most várta, óhajtotta a sikert, a megértést, s nagyon nehezen vette a támadásokat, ingerült lett, türelmetlen. Milyen jólesett neki, amikor lapjait híres emlékiratokhoz hasonlítottuk – rögtön első olvasás után. Milyen jólesett neki, amikor a cikkéről való vitában mellé álltunk. Az ő magatartásában is az tükröződött, hogy az igaz alkotásban mindig van valami védtelenné tevő levetkezés: a páncélt eldobván, az ember meztelenné válik.

Az öregkori halál tulajdonképpen megnyugtató: a természet törvénye kegyesebb arcát mutatja. Lázár Vilmos halálában azonban a kegyetlen természet működött, zsarnoki módon, az emberi törvény számára értelmetlenül.

Így folyt le tehát vázlatosan Lázár Vilmos élete. Tisztemnek megfelelően megpróbáltam felvillantani valamit abból, ami a meg nem írt visszaemlékezések lapjain szerepelhetett volna.

De nemcsak ezért kellett végigvennünk Lázár Vilmos változatos életének történetét. Az életútnak van egy önmagában való jelentősége is: tipikus élet ez, példája annak, amit a magyar baloldal értelmiségének a XX. század nagyobbik felében élnie adatott és élnie kellett. Tipikus azért, mert nem volt átlagos, de nem volt egyedülálló sem, rendkívüli volt, de nem mértéktelen. Mintegy példázata volt tehát egy generáció életének.

Mit mutat fel ez a példázat? Azt, hogy hosszú életet is tisztességgel végig lehet verekedni, hogy a legnehezebb helyzetben is helyt lehet állni. Nem volt könnyű út a Lázár Vilmosé. Olyan kort élt végig, amelyekben a történelem többször is összezavarodott, stabilnak hirdetett és hitt értékrendszerek omlottak össze, s addig megvetett értékek kerültek a helyébe. Ez a dialektika a kommunista mozgalmat sem kímélte. Sőt, bizonyos szempontból jelentkezése éppen itt volt a legmegrázóbb, mivel a szocializmusnak éppen az volt egyik legnagyobb vonzóereje, hogy az értékek relativitásával szemben szilárd világképet ígért. Sokan túlságosan egyszerűnek hitték a dolgot, s egy olyan vulgarizált értékrendszert fogadtak el szocialista világnézet címén, amit elég egyszer választani, utána már csak követni szükséges. Akik ezt vélték szocializmusnak, védtelenné váltak a realitással szemben, s amikor új és új helyzet alakult ki, nem voltak képesek választani, a hibák és a csalódások rossz alternatíva-rendszerében mozogtak. Nem értették meg, hogy adekvát világkép és értékrendszer a XX. században nem alapulhat leegyszerűsítésen, csak a problémákkal a maguk bonyolultságában való szembenézésen.

Lázár Vilmos életútja arra példa, hogy ez a szembenézés, ez a szilárdság mind közönségesen lehetséges. Nem volna reá-

lis, ha egy nagy politikust, nagy művészt, nagy tudóst választanának például, olyan embert tehát, aki egész életét a feladatra vagy inkább: a Feladatra összpontosítja. Lázár is elvégezte feladatát, de – bár tudatában volt értékeinek – nem tartotta magát a nagyok közül valónak, s nem akarta ezt másokkal sem elhitetni, nem törekedett általános érvényű mű megalkotására. Megmaradt mindennapi embernek, s mégsem ragadt bele a (lukácsi értelemben vett) mindennapiságba. Olyan életet tudott élni, amelynek nem önmaga állott a középpontjában, hanem a társadalom, a közös ügy.

Ez volt magatartásának legbelső lényege. Sokszor gondolkoztam már azon, miért voltak olyan varázsosak a vele töltött órák. Látszólag ugyanaz történt, mint más értelmiségi összejöveteleken: valaki vitte a szót, témákat, történeteket mesélt. És mégis úgy éreztük, többet kaptunk a szokásosnál. Azt hiszem, Kőrösi József fejtette meg legjobban, a *Valóság* szerkesztőségi megbeszélésén, ennek a titkát. Összehasonlítva más hasonló elbeszélőkkel, akiknek történeteit a szerkesztőségben vagy másutt hallgatni alkalmunk volt, Kőrösi azt tartotta Vili bácsi legfőbb sajátosságának, hogy őt hallgatva az ember magamagát érezte megnőni. Ő nem akart soha senkit leigázni, rabul ejteni, csodálatra kényszeríteni, sőt még a szót sem akarta senkibe se belefojtani. Valahogy mindnyájunk megbízásából szólott, s ez a szabadság érzetét keltette. Nagyobbnak pedig ezért érezhettük magunkat, mert valahogy minden, amiről beszéltünk, az egészre vonatkozott. Voltaképpen egyetlen dologról volt mindig szó, arról, miképpen alakultak és alakulnak a dolgok ebben az országban, s még szélesebben, a kommunista mozgalomban. Vele beszélgetve, a dolgok szerves egésszé álltak össze, mert ő is az egészet kereste, szuverén egyéniség volt, de (vagyis inkább éppen ezért) gyűlölt, megvetett, zárójelbe tett, magánügynek tekintett minden partikularitást.

Van egy pszichológiai fogalom: az elaboráció. Azt értik rajta, hogy az ember mennyire képes a vele történt, általa

megélt, őt érintő eseményeket feldolgozni. Képes-e arra, hogy megértse valódi természetüket, belső logikájukat, s ezáltal megtalálja irányukban a legmegfelelőbb viselkedést; vagy nem képes rá, téveszmékbe menekül, s ennek alapján építi fel magatartását. (Ez utóbbi problematikus vállalkozás, bár persze olykor hamis tudattal is jól el lehet élni – ha sikerül elég hajlékony rendszert kiépíteni –, máskor azonban a hibás rendszer belső konfliktusokat szül, lelki betegségek forrásává válik.)

A dologban az a furcsa, hogy hiányos elaborációból olykor művészi teljesítmény is születhet, de csak kivételes esetekben és egyes műfajokban. Lírai teljesítmény néha akkor is létrejöhet, ha a költő olykor nem érti az események logikai szerkezetét, ha idegenül vagy félelemmel vagy dacos szembenállással válaszol rájuk, ahelyett, hogy bölcs nyugalommal elemezni tudná. Megfelel ez a séma a hirtelen cselekvésben is – olykor épp a belső bizonytalanság hajt egy-egy tettre: az a remény élteti, hogy éppen most lehet kicsikarni a bizonyosságot. Az összefoglaló történelmi-politikai látásnak, a nagy epikai vagy drámai műnek s az igazán jelentős lírai alkotásnak azonban egyaránt előfeltétele az ellentmondásokat is elrendezni tudó elaboráció.

Az elaboráció természetéhez tartozik, hogy egyaránt végbe kell mennie az érzelem és az értelem dimenziójában. Minél újszerűbb, minél ismeretlenebb dolog történt velünk, annál nagyobb szükség van arra, hogy szavakban is lereagáljuk: ami fölött úrrá akarunk lenni, annak ki kell mondanunk a nevét.

Kevés embert ismertem, aki ilyen mértékben feldolgozta volna az őt körülvevő világ eseményeit, mint Lázár Vilmos.

A bevezetőben azt írtam, hogy ha valakinek, neki szeretnék tanítványa lenni, maradni. Most már talán az is érthető, miért.

Emlékek és találkozások

TALÁLKOZÁSOK
BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRÉVEL*

Azon a délelőttön, amikor Vigh Károly felkeresett, nem is tudom már, miféle gondolattársítás révén ötlött eszembe Karl Kraus, az egykori bécsi polemikus egyik pamfletjének hőse, Adabei úr, aki arról volt nevezetes, hogy minden fontos eseményen jelent volt (ich war auch dabei – adabei), minden jelentékeny embert ismert, tehát kitűnően informált, afféle közéleti „intimpista" volt. De azt tudom, hogy amikor Vigh Károly visszaemlékező írást kért tőlem Bajcsy-Zsilinszky Endréről egy általa szerkesztendő emlékfüzérhez, megtisztelő kérése elhárításához az a viszolygás is hozzájárult, amelyet a mindenütt nyüzsgő, minden nevezetes személyiség környezetében megforduló és forgolódásait széles körben pertraktáló konfidensekkel szemben érzek. Természetesen nem ezért nem vállalkoztam az emléksorok megírására. Nem tartottam magamat kompetensnek erre. Noha jól ismertem a politikai arénát, melyben Bajcsy-Zsilinszky csatázott, ismertem politikai pályáját, találkoztam is vele néhányszor, közelében voltam,

* A visszaemlékezés – s különösen annak második része – meglehetősen nagy vitát váltott ki. A *Valóság* hasábjain (1971. 11. sz.) Vigh Károly, Kertész Dániel és ifj. Kodolányi János vitatta Lázár Vilmos néhány megfogalmazását. Lázár Vilmos viszontválasza a következő (1971. 12.) számban jelent meg. Egy visszaemlékezés keretében Talpassy Tibor az *Irodalomtörténet* 1972-es évfolyamában meglehetősen szubjektív térre terelte a vitát. Ahogy zárszavában Ortutay Gyula írta: „... e disputáló emlékezetsorozat nem döntött el egyetlen kérdést sem, de talán közelebb vitt mindnyájunkat egy sötét kornak jobb megértéséhez".

amikor gyilkosai végeztek vele; de tudtommal élnek még barátai, harcostársai – mondtam –, akik a kegyeletes megemlékezésen túl, a történelem számára feltehetően nálam érdekesebb és jellemzőbb dolgokat tudnak közölni róla. Hiszen én nem tartoztam baráti köréhez.

Jól tettem, hogy ezt mondtam a készülő kötet szerkesztőjének? Vajon szabad-e a kortárs tanúnak a mégoly kicsinyke adalék hozzáadását is megtagadni egy olyan történelmi portré kiegészítéséhez, mint Bajcsy-Zsilinszkyé?

Mondom, nem voltam baráti körének tagja, de nyilvánvaló, hogy mint a politika eseményei iránt – mondhatni – szenvedélyesen érdeklődő, a munkásmozgalomban részt vevő ember, éberen figyeltem politikai gesztióit, és közvetlen hívei egyike-másikával ismerősi vagy baráti viszonyban voltam. Most úgy érzem, hibáztam, amikor kitértem a kérés elől. Ugyanakkor örülök, hogy közeli emberei most, az évek múltával újrateremtik halványuló képét, s ha teljességében nem is világítják meg ennek a rendkívül összetett alkatú, gyakran egymással szögesen ellentétes nézeteket valló államférfinak életművét, talán közelebb hoznak megértéséhez. Hiszen Bajcsy-Zsilinszky a szegedi szélsőjobboldali fajvédő nacionalisták szószólójaként indult, és mint a kommunisták szövetségese szenvedett mártírhalált. Tudjuk, ő volt az, aki a „Nemzeti radikalizmus" című, 1930-ban megjelent munkájában a Vitézi Rendet gyökeresen magyar intézménynek nevezi, de öt évvel utóbb a vele szemben elkövetett választási terror elleni tiltakozásul odadobja vitézi rangját. Ő az, aki 1930-ban a bolsevista rendszerről megállapítja, hogy a bibliai pokol kínjait és pusztítását, az emberi és isteneszme meggyalázását varázsolta a földre – de alig egy évtized múltán részt vesz a kommunista párt vezette antifasiszta, náciellenes demonstrációkon, szövetségese a párt magyarországi harcosainak, védi és a horthysta vérbíróság előtt igaz hazafiaknak nevezi őket.

Ki vállalkozhatna – kik vállalkozhatnának egy ilyen extremitásokat produkáló életpálya felmérésére? Ki vagy kik tud-

nák méltón, az okokat felderítve, az eszközöket értékelve, a célokat pontosan megjelölve nyomon követni mélységekből meredeken átvezető útján? Ki az vagy kik azok, akik vállalkoznának hitelesen feltárni és bemutatni annak a történelmi alaknak lelki habitusát, aki haláláig súlyos nehezékként hordta az Áchim-gyilkosság gyanújának terhét, közjogi érvekkel védelmezte a jobbágyok röghöz láncolását és karóba húzását kodifikáló Werbőczit, s ugyanakkor lankadatlanul hirdette, hogy a nemzeti, gazdasági és kulturális megújhodás egyetlen és kizárólagos útja a magyar paraszt?

Magától értetődő, hogy ezt a munkát csak egy olyan együttes végezhetné el, akik között a kor historikumában otthonos történészek, gazdasági és politikai harcok irányával és a társadalom mozgástörvényeivel tisztában levő pszichológusok és életútjának minden mozzanatát ismerő vagy azt felkutató biográfusok foglalnának helyet. A kép hitelességének záloga (nézetem szerint) az, hogy Bajcsy-Zsilinszky cselekedeteinek lelki-érzelmi motívumait ötvözzék a társadalmi-politikai indítékokkal.

Ezekkel a pretenziókkal természetesen nem lehet egy emlékezéseket magában foglaló kiadvánnyal szemben fellépni, de tartalma alkalmas, sőt fontos, esetleg nélkülözhetetlen lehet egy monográfia megalkotásához. Hiszen Zsilinszky nem volt könnyű modell. Alakja megmintázásához – éppen bonyolultsága okából – sokféle szempont kínálkozhat. Baráti körének tagjai nyilván – több oldalról, több időpontban, sok szituációban látva, hallva őt – vágyaira, nézeteire, cselekedeteire vonatkozó nem egy találó momentumot „elkaphattak". Ilyenféle gondolatok jártak a fejemben a kötet megjelenése előtt. Most elolvastam a Vigh Károly szerkesztésében megjelent emlékkötetet, és elmondanám a véleményemet főleg arra vonatkozóan, mennyiben szolgálja ez a munka a történelmet, mennyiben könnyíti meg a kutatók dolgát, akik Zsilinszky életpályájának egészét vagy annak valamelyik részét a könyv-

tárakban levő hagyatékából, a parlamenti napló és a levéltárak anyagából lesznek kénytelenek megrajzolni.

Nem sok újat tudok hozzátenni a legújabb kori történelmünk nagy mártírjához nem mindig méltó eddigi publikációkhoz. Mégis legyen szabad néhány személyes élményemet – melyek nemes alakját pár ecsetvonással talán markánsabbá teszik – itt elmondanom, s a kötetben foglaltakhoz néhány kritikai megjegyzést fűznöm.

Nem szeretném, ha egykori környezetének tagjai illetéktelennek tartanák, hogy az én csupán efemernek tűnő szóváltásaimat Bajcsy-Zsilinszkyvel leírom: azt szeretném, ha olybá vennék, mint gazdag élete egy-egy parányi mozzanatának megörökítését, mely eventuális hozzájárulás lehetne a Bajcsy-Zsilinszky-kép kiformálásához.

1944 előtt hétszer vagy nyolcszor találkoztam vele. Először 1936 nyarán, mikor a parlamentből kirekesztve nagy publicisztikai munkát végzett: a német fasizmus elleni harc egyik első tollvivője volt.

A munkásmozgalomban régebben szereplő Szántó Rudolfot, a *Pesti Napló* külpolitikusát látogattam meg a lap szerkesztőségében. Beszélgettünk, mikor nyílt az ajtó, és belépett, jobban mondva berobbant Zsilinszky. Nagy elánnal üdvözölte Szántót; hangjával mindjárt megtöltötte a szobát. Szántó azzal mutatott be a merész, dekoratív arcélű férfinak, hogy agrárpolitikával foglalkozom, és azt hiszi, szívesen írnék lapjába, de – tette hozzá tréfásan –: vigyázz, mert kommunistagyanús a barátom. Ez utóbbi hányaveti, afféle szerkesztőségi hangon tett megjegyzést Zsilinszky kicsit megütközve fogadta. Hűvös érdeklődéssel fordult felém; tudakolta, miféle agrárpolitikai nézeteim vannak. Válaszom nemigen tetszhetett neki, mert pattogó hangon replikázott. Alig ült néhány percig, felugrott, és miközben véleményemre némileg szentenciaszerűen válaszolt, kemény léptekkel, délcegen járt fel-alá a szobában. Úgyhogy akkor is, későbbi találkozásainkkor is a járás és jellem összefüggéseit kutató elmélet jogosult-

ságát éreztem mozgásában. Járása egy magabiztos, célratörő, ellentmondást nehezen tűrő, kissé tündökölni vágyó férfit mutatott. Élénken emlékezem karakterisztikus járásán kívül egyéb impresszióimra is: kissé nyers modorú, rátarti, civilbe öltözött katonatiszt, mindazonáltal rokonszenves, jól tájékozott férfi benyomását tette rám.

Örültem a találkozásunknak, mert reméltem, hogy alkalmam lesz intim közelségből hallani egyet-mást számomra egyre rokonszenvesebbé vált nézeteiről, hisz „Nemzeti radikalizmus" című könyvének megjelenése óta – melyben őszintén demokratikus követelések keveredtek fasiszta tendenciákkal – cikkei, felszólalásai – néhány illúzionista megnyilatkozása dacára – világnézetének haladására, a német imperialista és fasiszta veszély felismerésére mutattak, amit csak a parasztkérdésben elfoglalt romantikus, elfogult álláspontja, az olasz fasiszta rendszer iránti hajlandósága gyengített. Szerettem volna közvetlenül hallani, mi készteti őt intranzigens szovjetellenes magatartásra? Hiszen tudnia kell, hogy a Szovjetuniónak nincsenek agresszív céljai, másrészt, hogy náciellenes politikáját ott rokonszenvvel fogadják. De úgy látszik, az óhajtott beszélgetésből nem lehet semmi – gondoltam –, mert Zsilinszky dolgát az újságnál elvégezve, menni készült. Kicsit feldúltnak látszott. Szántó fürkészve nézett rá. – Tudtára adtam Földinek – mondta Zsilinszky –, miután kifogásolta egy cikkemet: az csak öröm számomra, ha ő nem ért velem egyet. Máig sem tudom, tréfált-e vagy sem. Szántó Rudolf kis autóján mindkettőnket haza akart vinni. Útközben Zsilinszky meggondolta magát, és egy kis diskurzusra beinvitált a Margit-híd budai hídfőjénél levő Stambul (de lehet, hogy akkor már, vagy akkor még Margitpark) kávéházba.

Úgy hiszem, négy-öt órán át, majd hajnalig beszélgettünk. De nem kerülhetett sor arra, hogy az általam óhajtott kérdésekről szót váltsunk. A témákat, amelyekről szó esett, Zsilinszky kezdeményezte. Valamennyiről ma már nem tudok számot adni, de arra jól emlékszem, milyen indulatosan rea-

gált egy írásra és egy történelmi személy megítélésére. Ennél a kérdésnél elég indulatossá fajult a vita. Nyilvánvaló, hogy az alábbi beszélgetés korántsem szó szerinti (bár néhány jellegzetes kifejezését emlékezetem máig is megőrizte) – de hitem szerint a lényege autentikus. Mindenesetre úgy igyekszem visszaadni, hogy ne kényszerüljek később memóriám gyarlóságára hivatkozni.

Nagy meglepetésemre – azt hittem, sohasem hallott rólam – elmondta: kezébe került egy cikkem (a parasztság hangulatának megváltozásáról), mely néhány hónapja jelent meg. Nem kevesebbet írtam ebben – mondta felháborodva –, mint azt, hogy minden földosztást hirdető agitáció haszontalan. Szerinted a parasztságot a válság olyan nyomorba döntötte, hogy valósággal kamatrabszolga lett, s a föld nem kell neki; szövetkezetbe vágyik! Hát ez ugyanolyan égbekiáltóan hamis és káros agrárpolitika, mint amit a te barátaid a kommün alatt vittek – kiáltotta. Elismertem, hogy a Tanácsköztársaság parasztpolitikája helytelen volt. De ma – érveltem – a nagyüzemi gazdaságok (s hivatkoztam a Szovjetunió kolhozainak terméseredményeire) fejlett termelőerőikkel messze túlszárnyalják a kisüzem lehetőségeit, és valószínű, hogy a társadalmi átalakulás olyan atmoszférában zajlik majd le, hogy nem lesz szükséges a restaurációtól félve felosztani a nagybirtokot. – Ezek propagandaszólamok! Nem hiszem, hogy vonzanák a parasztokat; egyoldalúak és spekulációkon alapulnak – mondta. – És milyenek a dán parasztgazdaságok eredményei? Ott talán satnyák az általad áhítattal kimondott termelőerők, azért nem feszítik szét a kisüzemi kereteket? Polárisan szemben állok azzal a felfogással, amely merev tételek Prokrusztész-ágyába akarja belepréselni a parasztkérdés megoldásának problematikáját – deklarálta.

Ma már részleteiben nem tudom reprodukálni ezt a kis vitát, csak arra emlékszem, hogy mikor valami olyasfélét mondtam: belátom, a paraszt igenis vágyik az önállóan birtokolható földre, de természetesen bankteher nélkül – így pi-

rított rám: persze Roma locuta ... tehát most ezt mondod, mert kitanítottak rá; amivel azt is jelezte, ismeri ugyanennek a folyóiratnak cikkemre vonatkozó vitaírását is. – No – vetettem közbe: ha bölcset beszél Róma, úgy hiszem, el lehet, sőt el is kell fogadni. – Jól van – mondta –, de ne az elméleteken lovagolj, hanem az életet nézd! Az pedig azt követeli, hogy sürgősen földet juttassunk a parasztságnak, ami implikálja, hogy megtörjük a nagybirtok hatalmát; hogy a paraszt azután hogyan boldogul kis földdarabján, azt majd az élet mutatja meg, a többi a holnap gondja – fejezte be a vitát. S még hozzáfűzte: kénytelen vagyok a bibliát idézni: ne gondoskodjál a holnap felől, elég minden napnak a maga baja, most pedig ez a baja: a paraszt nyomorog, földéhségét ki kell elégíteni. Akkor fölényesen ignoráltam, amit mondott, de 1944 karácsonyán, amikor Barabás Levente százados fogolytársam a kőhidai börtön egyik földszinti ablakából odasúgta szörnyű halálát, valahogyan ezek a szavak jutottak eszembe.

Azon az éjszakán azután nem esett szó többé a parasztkérdésről; különböző folyóiratok tartalmát vitatgattuk. Beszélgettünk többek között a *Szép Szó* akkor megjelent „Mai magyarok régi magyarokról" című különszámáról. Zsilinszky elragadtatással szólt József Attila „A Dunánál" című bevezető verséről, dicsérte a kötet tanulmányait, főleg Móricz Zsigmond Bethlen Gáborról írt esszéjét, de Málnási Ödön Werbőczi-tanulmánya haragra lobbantotta. Hogyan merészel ez a kelekótya (erre a szavára jól emlékszem) Werbőcziről, a nagy magyar jogalkotóról ilyen becsmérlően írni – fakadt ki.

Málnási Ödön jogakadémiai tanárt jól ismertem. Néhány évvel azelőtt – azt hiszem, 1933-ban – kiadott, „Gróf Csáky Imre bíboros élete és kora" című korrajzát nagyra értékeltem; ekkor a szociáldemokrata párt tagja volt. Ez az egzaltált, túlfűtött ember valami félreismert ingénium pózát vette fel, s így nemigen csodálkoztam, mikor – talán 1937-ben – belépett a nyilaskeresztes pártba, de Werbőczi-esszéjét jó

és igaz írásnak tartottam. Elsősorban nem azon lepődtem meg, hogy Zsilinszky Málnásit ócsárolja és történetírói módszereit helyteleníti, a legrosszabbfajta szellemtörténeti irányúnak ítéli – azon ütköztem meg, hogy Werbőczi védelmére kelt. És minő érvekkel? – Werbőczi nagy magyar hazafi. „Hármaskönyv"-e hatalmas mű – benne rögzítette a magyar birodalom alkotmányát, magánjogát, és századokra konzerválta a magyar államiságot. Azt feleltem: a jog az én felfogásom szerint az osztálytársadalmakban nem a többség, hanem a kevesek hatalmának kifejezője. Közjogi fejtegetésekhez ugyan nem értek, de Werbőczit sötét kora egyik legsötétebb figurájának tartom. Fraknói Vilmos – aki nem sorolható progresszív történészeink közé – alaposan dokumentált monográfiájában visszataszító képet fest a harácsoló, korrupt Werbőcziről, aki mint országos főbíró 38-szor részesült birtokadományban, és mint Zápolya nádora 12 várat és több száz falut rabolt össze. Nem értettem, hogy ezek a hiteles történeti adatok (amelyekre azért emlékszem ilyen jól, mert abban az időben olvastam Fraknói munkáját) miért hozták ki Zsilinszkyt annyira a sodrából, hogy történelemhamisítónak nevezett. Holott nálam jobban kellett tudnia, ki volt Werbőczi, és mi volt „Hármaskönyv"-ében lefektetve. Tudnia kellett, hogy Werbőczi, aki gyalázatos furfanggal nyerte meg a köznemességet a „nemzeti királyság" eszméjének, s akit Zápolya jutalmul 600 000 hold föld urává tett, akinek átkos szereplése a mohácsi tragédia egyik okozója volt, szégyene a magyar történelemnek. Valósággal megdöbbentem, mikor Zsilinszky Zápolyát, aki a magyar történelem legszörnyűbb parasztirtását végezte, aki puszta hatalomvágyból Szolimán kezét nyaldosta, mint utolsó nemzeti királyt siratta, s fő emberét, Werbőczit, a magyar történelem nagy alakjaként tisztelte. Mikor kissé hevesen azt mondtam – Szende Pál remekre sikerült kis tanulmányát idézve –, hogy Werbőczi hitvány, haszonleső kalandor volt, „Hármaskönyv"-e a jobbágyság teljes és tökéletes jogfosztottságát, a robot addig is elképzelhetetlen ter-

heinek további súlyosbítását, a kalodát, a derest, a karóba húzást törvénybe rögzítette, és önvédelmének utolsó lehetőségétől, a szabad költözködési jogtól is megfosztotta a parasztot – azt felelte: minden, amit mondtam, egyoldalú, elfogult beállítása a dolgoknak, és vegyem tudomásul, hogy a „Tripartitum" a köznemesség megerősítését szolgálta az oligarchiával szemben; e kódex nélkül nincs Bocskai, nincs Bethlen Gábor, nincs sem Rákóczi, sem Kossuth, sőt a mai Magyarország sincsen. – Nem tudom következtetéseit elfogadni, szóltam, mert logikátlannak tartom azokat és egyedülállóknak. Hiszen még Hóman-Szekfű értékelése is lesújtó a népet nyomorító Werbőczi-féle törvényekről! Nyilvánvaló, hogy mikor Dózsa nevét csak átkok kíséretében lehetett kiejteni (és lehet ma is), Werbőcziben önmagát ünnepelte az uralkodó osztály; szobrot állított neki abban az időben, amikor Kossuth szobrát hasztalan kerestük a főváros terein.

Magam is restelltem, hogy egy kávéházi diskurzus alkalmából ilyen éles vitába bonyolódtam, hiszen az általam őszintén tisztelt Zsilinszkynek inkább rokonszenvét szerettem volna megnyerni; de már benne voltunk.

Zsilinszky igazságtalannak és történelemellenesnek tartotta Werbőczit „mai mértékkel" mérni. Egyébként – mondta (és ezt később le is írta) – Európa-szerte mindenütt megnehezedett a parasztok helyzete, ahol pórfelkelések mentek végbe. Vagy talán a forradalmat megelőző időben Franciaországban különb volt a parasztsors? Szó sincs arról, hogy Werbőczi szította a Dózsa-lázadás nyomán támadt reakciót. Ő csupán törvénybe foglalta, szólt indulatosan, és hozzátette: talán Angliában a kapitalizmus kezdetén a rettenetes munkássanyargatás is Werbőczi műve? – Nem volt mit válaszolni. Amikor Zsilinszky nagy raptussal kijelentette, hogy Werbőczit ma Magyarországon nem időszerű szidni, mégis kicsúszott a szájamon: hanem ugyebár a mai korszellemnek kell engedelmeskedni? Most már ki kellett mondanom, és ki is mondtam: a XVI. században Európa-szerte azt parancsolta a korszel-

lem, hogy ha a parasztság felzendül az urak ellen, akkor el kell tiporni őket. Tehát ne vonjuk ki magunkat a korszellem hatása alól. Mi a helyzet ma? Ma a vaspata, a brutális fasizmus uralkodik mind nagyobb területeken. Tehát írjunk ódákat a Führerhez, és dicsőítsük a Ducét?

> Bár Werbőczit ma is történelmünk egyik legbecstelenebb kreatúrájának tartom – olvasmányaim és ismereteim szerény bővülése folytán –, nem tagadhatom meg: kora társadalmi adottságának megfelelően, osztályérdekeinek koncepcióit talentumosan vitte végbe. Azt viszont ma sem értem, hogyan tudta a romantikus, szubjektív történelmi szemléletű Zsilinszky ezt a fondorlatos kalandort oly mértékben respektálni, ahogyan azt haláláig tette; talán mert ő teljes híjával volt azoknak a tulajdonságoknak, amelyek a „Tripartitum" szerzőjét leginkább jellemezték?

Zsilinszky szavaimra ügyet sem vetve intett, hogy menni készül. Miután késő éjszaka hazakísértük őt, az akkoriban likvidátornak deklarált Szántó Rudolf kajánul így búcsúzott tőlem: mondhatom, kitűnő taktikus vagy! – Magam is nagy búsan konstatáltam, hogy nemcsak Zsilinszky nézetei megértésének kulcsát nem tudtam meglelni, hanem még távolabb kerültem megértésüktől. Bizonyára bennem volt a hiba. E számomra rossz emlékű együttlétet követően több mint egy évig nem találkoztunk.

1937 nyarán megjelent „Harc a nyersanyagért" című kis könyvemet párszavas ajánlással elküldtem címére. Lakonikusan megköszönte, és néhány hét múlva lapjában, a *Szabadság*ban mintegy 25 sorban megemlékeztek a kis írásról. „Ügyes és áttekinthető berendezéssel, rendkívül kiterjedt forrástanulmány alapján összehordott, gazdag tudományos anyaggal betekintést ad a probléma szövevényébe. Kár, hogy a kérdést a

marxi szemlélet egyoldalúságával tárgyalja." – Így a recenzor.

Néhány hét múlva, egy őszi, verőfényes délelőtt a Vigadó téri Hangli-kert fái alatt olvasva üldögéltem. Ropog a kavics; jellegzetes járásával asztalom felé jön az ezüst hajú Zsilinszky Endre. Barátságosan üdvözöl, és leül hozzám. Kicsit feszélyezve vagyok az egy év előttiekért, ő azonban csak annyit mond: úgy látszik, Málnási mestert mégis én ismertem jobban (tudniillik Málnási akkor lépett be a nyilaspártba). Hogy vagy, mit olvasol – kérdi. Két könyv feküdt előttem. Zsilinszky kezébe veszi Veres Péter életrajzi kötetét, és olyan frappánsan összegezi véleményét, hogy máig megmaradt bennem a lényege. Látod – szólt –, ez a szegény parasztember igen gazdag életről ad számot. Tele van ugyan nyomorúsággal, megaláztatással, üldöztetéssel, mégsem valamiféle szegénységeposz, amit írt, hanem szerény, de rendíthetetlen hangja felemelően és vigasztalóan hat sorstársaira. Én is mondtam valami olyasmit, hogy ez a könyv kitűnően példázza azt, hogy önéletrajz úgy lehet igazán objektív, ha legigazabban szubjektív. – A magyar Jób könyve ez – lelkesedett Zsilinszky –, aki a súlyos megpróbáltatásoktól sújtva, éhség, háború, fogság minden kínján keresztül is megőrizte hitét.

A másik könyvet, Otto Strasser „Die deutsche Bartholomäus-nacht" („A német Szent Bertalan-éjszaka") című, Svájcban kiadott munkáját nem ismerte, de tudta, hogy Hitler Gregor Strassert, egykori fegyvertársát 1934. június 30-án Röhmékkel együtt kivégeztette; azt is, hogy öccse, Ottó Strasser Svájcba menekült. Érdeklődéssel lapozgatott a véres események undorító kulisszatitkait feltáró könyvben: miként mészároltatta le Hitler és Göring az SS-sel és a Gestapóval, részben a nagytőkések nyomására, pártja „balszárnyának" vezetőit, de ugyanakkor kiirtatta több száz politikai vetélytársát is.

Arról beszélgettünk: ha volt is szociális „mag" a hitleri mozgalomban, azt a Strasser-frakció képviselte. Elmondtam, hogy egy prágai barátom révén rendszeresen kapom Strasser

ott megjelenő, *Die Deutsche Revolution* című hetilapját, amelyből mintha valami kedvező irányú erjedést lehetne kiolvasni. – Azt hiszed? – kérdezte. Majd pár pillanatnyi tűnődés után fonnyadt reménységgel: nem hiszem én azt, hogy a mai Germániából, amit ma Patológiának mondanék, valami jobb kijönne, legfeljebb bebizonyosodik, hogy nemcsak a forradalom, hanem az ellenforradalom is felfalja gyermekeit.

Úgy emlékszem, ezután az Anschluss lehetősége került szóba. Abban az időben nyilvánvaló volt, hogy a gátlástalan náci propaganda, a germán világ egyesítése jelszavának harsogása, a klerikofasiszta Schuschnigg állandó hátrálása a náci követelésekkel szemben teljesen penetrálták Ausztriát, s fenyegetettsége a tetőpontra hágott.

Zsilinszky nem hitt a közvetlen veszélyben. Utalt a Dollfuss megölése utáni keményebb osztrák politikára, a Hazafias Frontba tömörült erőkre, és főleg bízott Mussoliniban, aki már Dollfuss meggyilkolásakor mozgósított a brenneri határon. Schuschnigg félszeg, ellenszenves figura számomra – mondta –, a habsburgi restauráció híve, de most mégis az ő elszántságában kell bízni. Azt vetettem ellen, hogy Schuschnigg csak akkor tudna a náci támadásnak ellenállni, ha olyan egységes nemzeti bázisra támaszkodhatnék, melyben a munkások képeznék a magot – de ettől Schuschnigg irtózik. – Ez ortodox álláspont – szólt indulatosan –, van ott más szilárd mag is, amely nem internacionalista.

Az volt az érzésem, Zsilinszky a független Ausztriában látja az Olaszországgal összekötő hidat (az olasz szövetség ez idő tájt szívügye volt), végzetesnek tartja a náci nagyhatalom megjelenését a magyar határon, de mintha nem akarna tudomást venni a fenyegető tényekről.

Igyekeztem őt meggyőzni, hogy fokozni kell a harcot a dunai államok összefogására: ennek érdekében a Csehszlovákiával kapcsolatos nézeteit alaposan revideálni kellene. – Mit revideáljak – fakadt ki –, talán azt, hogy a krokodilus alakú Csehszlovákiát tökéletlen államtestnek tartom, és visszaper-

lem az elszakított Felvidék félmillió magyarját? Nem revideálok, hanem állítom, ha nem csatolják el Nyugat-Magyarország egy részét tőlünk, és nem hidegítik el viszonyunkat Ausztriával, most kevésbé fenyegetne a germán veszedelem! Úgy emlékszem, azt feleltem, véleményem szerint most félre kellene tenni a trianoni sérelmeket, ha nem akarjuk, hogy a germán áradat elsöpörjön, szót kellene érteni a csehszlovákokkal. Zsilinszky éles szavakkal ítélte el a csehszlovák vezetőket, főleg Benešt, akit ügyeskedő politikai vigécnek tartott, Masarykot pedig elavult bölcselkedőnek titulálta. Majd újra az osztrák helyzetre tért vissza. Nem tud tiszta képet kapni arról, mi ott a reális helyzet – mondta, és úgy emlékszem, a *Prager Presse* című baloldali polgári lapot említette, amelyből úgy-ahogy tájékozódni tud.

Elmondtam, hogy néhány napig családi ügyben Bécsben voltam, és nagyon sötéten látom Ausztria jövőjét. A független Ausztria agonizál, alá van aknázva egész állami élete, közigazgatása, gazdasága. Ott masíroznak Bécs utcáin a pusztulás fehérstrimflis, barnainges legényei: „Vissza a Birodalomba!" – üvöltik. – És a Hazafias Front és a rendőrség tétlen? – kérdezte. Egy bécsi viccel feleltem. Náci tüntetés zajlik a bécsi Ringen. A rendőrök csak lanyhán avatkoznak bele. Az egyik sarkon ácsorgó kaftános, pajeszos zsidót a gumibotos rendőr alaposan hátba vágja. Én nem vagyok náci – jajgat a zsidó. Mire a rendőr: de én az vagyok!

Közben dél lett. Átmentünk a közeli Carlton étterembe ebédelni, ahol nekem Pogány Kálmán műtörténésszel, a Tanácsköztársaság képzőművészeti direktóriuma egyik volt vezetőjével volt találkozóm. Pogánynak Pozsonyból hoztam üzenetet, ahol Bécsből jövet, könyvkiadási ügyben három napot töltöttem, s felkerestem az ott átmenetileg menedéket találó Fényes Lászlót, *Az Est* egykori apostoli lelkű publicistáját, az októberi polgári forradalom egyik vezetőjét, akinek politikai nézetei ugyan nagyon távol állóak tőlem, de becsültem benne a szegények és üldözöttek kristálytiszta jellemű szószólóját.

Elmondtam Zsilinszkynek, hogy Fényes a város perifériáján tengődik, betegen. Szerettem volna valamiféle kapcsolatot létesíteni közöttük (esetleg írást közölni tőle, természetesen álnévvel). Zsillinszky azonban idegenkedett tőle. Csodálta ugyan mániákusságig terjedő kitartását, amellyel minden fonákság és méltánytalanság ellen kiállott, de ezt csupán filantrópiának tartotta. Úgy vélekedett, hogy Fényes csak a városi emberek ügyét teszi magáévá, és tulajdonképpen a Don Quijoték kategóriájába tartozik. Pogány, aki jól ismerte Fényes Lászlót, közbeszólt: úgy tudja, Nyíregyháza volt képviselője a szabolcsi parasztok dolgait nagyon is szívén viselte. Úgy láttam, Fényes nevének említése elkedvetlenítette Zsilinszkyt, abbahagytam méltatását. Magamban azonban sokszor és sokat emlékeztem rá.

Fényes Lászlóval a húszas évek végén ismerkedtem meg. Fiatalkoromban majd fél évet volontőrösködtem Dániában, s a látottakról – a „paraszteldorádóban" is dúló agrárválságról, hatásáról – beszámoltam az egyik folyóiratban. Ezt az írást olvasta Fényes; megkeresett, és részletesen elmondatta velem, hogy a krízis bizony nem kímélte a dán szövetkezeteket sem. Azóta a barátság szálai fűztek hozzá. Évek óta figyelemmel kísértem tevékenységét.

Azt hiszem senki sem lépett olyan szent áhítattal az újságírói pályára, mint ez az egykori dzsentri, Tisza Kálmán főispánjának a fia, akit morális meggondolásai és pompásan kifejlődött igazságszeretete vitt a magyar nép forró szeretetét sugárzó publicisztikai-riporteri pályára. Fényes már az első világháború idején *Az Est* munkatársa volt. A lap voltaképpen a kispolgári-nacionalista demagógia szócsövének számított – de óriási publicitása (volt idő, amikor közel félmillió példányban jelent meg) lehetővé tette, hogy valóban közvéleményt alakítson ki. Fényes a háború előtt naponta

150–200 segítséget kérő levelet kapott, s nem fásult el a magyar korrupció Augiász istállóját tisztogató harcában: felkarolt, támogatott minden ügyet, amit igaznak ismert el. Leleplezett, fáradhatatlanul jött-ment, nyomozott, enyhített a szenvedéseken, védelmébe vette az elesettek hozzátartozóit és a harctéren szenvedő katonák családjait.

Többször fordult hozzám, hogy összeköttetéseimet használjam ki konkrét harctéri sérelmek orvoslására és a szadista katonaorvosok megfékezésére. (A budapesti 16-os Helyőrségi Kórház két magas rangú orvosával rokoni viszonyban voltam, és a Komáromi Helyőrségi Kórház igazgatója édesapám barátja volt.) Egy ízben éppen az olasz frontról voltam itthon szabadságon, amikor találkoztam Laci bácsival. Elmondta, hogy a tejhiány katasztrofális volta foglalkoztatja: tudnék-e ajánlani valahol vidéken helyeket, ahol a tejellátást szemügyre veheti? Meghívtam Felsőgallára, édesapám gazdaságába, ahol már naponta 2000 liter tejet szállítottak a Magyar Általános Kőszénbánya munkásainak. Kocsit adtunk neki, s egyedül, csak a kocsis kíséretében ment ki a tanyára. Kikérdezett mindenkit, a teheneseket, béreseket: mennyi tejet kapnak, milyen az ellátásuk. Azután Környére és Tatabányára vitettem el, a gróf Esterházy-birtokra. A látottak egy részével úgy-ahogy meg volt elégedve, de a fácánkerti és szentgyörgypusztai tejhamisítást már fenyegető hangon tárta báró Kürthy főispán elé. Utána Tatabányára kísértem el, ahol viszont a katonai parancsnokkal gyűlt meg a baja. A harctérre visszatérve megkérdezett a parancsnokom: mi a fenét kerestél evvel a szocival a bányakörnyéken? Miért nem a Fridába jársz inkább szórakozni?

1918 tavaszán, mikor betegen feküdtem a Győri úti Vöröskereszt Kórházban, kétszer meglátogatott. Sok mindenről elbeszélgettünk. Az lepett meg legjobban,

mennyire ismeri a múlt század végi Szabolcs megyei parasztmozgalmakat, a Várkonyi István-féle „Független Szocialista" mozgalmat, lapjukat, a *Földmívelőt;* sőt a tolsztoji eszméket valló Schmitt Jenő szerepével is tisztában van, aki szoros kapcsolatot tartott fenn Várkonyiékkal. Nagy örömet okoztam neki, amikor az *Állam nélküli* című anarchista célkitűzésű lap néhány példányát neki adtam. S bár naiv utópista irományoknak tartotta ezeket, méltányolta dokumentumértéküket. Két évtizeddel később, amikor a Carltonban Fényesről beszélgettünk, nem akartam Zsilinszkynek említeni és bizonyítani, milyen jól ismerte Fényes a parasztmozgalmak történetét.

Fényes Lászlóra mint politikai életünk egyik legtisztább alakjára emlékezem. Tudom, nem volt tudományosan felkészült publicista, sem politikus. Az elmélettel nem sokat törődött. Természetes, egyszerű volt; úgy érezte, az igazság kibírja a stílus nehézségeit és a beszéd darabosságát is. Hallottam néhányszor beszélni: zamatos magyarsággal, kemény logikával beszélt. (Vázsonyit lehengerlő beszéde – legnagyobb szónoki sikere –, amelyben odasüvítette neki, hogy jöjjön a nép közé, majd meglátja, ki mellé állanak – emlékezetes volt.)

Ha most elgondolom, hogy az első világháború idején ki volt, aki legtöbbet tett az úri Magyarország gazságának leleplezéséért, és – mint Károlyi Mihály írta –, hogy kiteregesse az urak szennyesét, aki nagyszerű bátorságával megrettentette a „packázó hivatalnokokat" – Fényes László atyai barátomra kell emlékeznem.

Meglehetősen lehangoltan váltam el Zsilinszkytől. Sehogyan sem helyeseltem – különösen az akkori szituációban tartottam időszerűtlennek – északi és keleti szomszédaink elleni kirohanásait. Meg is mondtam – Pogány Kálmán élénk he-

lyeslése mellett –, hogy helytelen folyton-folyvást a trianoni sérelmeket – bármilyen fájdalmasak is azok – inkriminálni, mert ez csak a németek malmára hajtja a vizet. Ellenkezőleg: a szomszédokkal kialakítandó jobb viszony olyan nélkülözhetetlen exigencia, amely Magyarország későbbi sorsát döntheti el. A következő gyászos években minden fontos, de egyben megrendítő esemény kapcsán nagyon szívesen hallottam volna Zsilinszky reagálását: miként vélekedik az Anschlussról, a müncheni kapitulációról (ahogyan egy svájci lap írta, a Club de charcuties-ről, a mészárosok klubjáról), Csehszlovákia kimúlásáról, Lengyelország lerohanásáról és a „vér nélküli országgyarapításokról". De csak futó találkozásaink voltak, és így meg kellett elégednem publikációival, beszédeivel és barátoktól, ismerősöktől kapott információkkal.

Bátor, okos, harcos humanizmust sugárzott minden megnyilatkozása – egy olyan korban, mikor a hivatalos magyar politikát az ostobaság, a képmutatás és a világban folyó események teljes meg nem értése jellemezte.

Ezekben az években, úgy emlékszem, két ízben találkoztam vele. A lengyel menekültek ügyében. Lengyelország összeomlása után sok menekült – jórészt katona – jött át Magyarországra. A németek követelték kiadatásukat, de a Telekikormány tolerálta őket. Sokan – lakás és kenyér híján – igen nehéz helyzetben voltak, sőt egyeseket a rendőrség is zaklatott. 1939 őszén felkeresett egykori losonci tanárom, Bodor Aladár, a *Magyar Nemzet* munkatársa, és arra kért: ha módomban áll, segítsem öt lengyel menekült elhelyezkedését. Rögtön Zsilinszkyre gondoltam, akiről tudtam, hogy hasonló ügyekben már közbenjárt. Felkerestem. Az itt tengődő Domak-család ügyét nagy készséggel magáévá tette. Intervenciójára Antal József belügyi államtitkár – aki sokat tett az ide menekült lengyelekért – elintézte Witold Domak lengyel műszaki ezredes és családja legalizálását, amit az is komplikált, hogy Domak iránt (német avizóra) a rendőrség is érdeklődött.

Zsilinszky szerzett szállást Dunaharasztin, sőt némi pénzt

is juttatott a lengyeleknek. Nagy örömmel fogadta, hogy Bay Zoltán professzor révén sikerült a család három tagját az Egyesült Izzónál álláshoz juttatni. A többiek, azt hiszem, Pakson kaptak munkát. Többször fölkerestem Domak mérnököt. Zsilinszky találkozásainkkor sohasem mulasztotta el érdeklődni lengyeleink sorsa iránt.

1940 tavasza lehetett. Valószínűleg helyes a dátum: ezen az estén a német győzelemsorozatról: Dánia, Norvégia lerohanásának, az olasz beavatkozás jeleinek lesújtó tényéről és ezek várható veszélyeiről beszélgettünk. A Balázs kávéház teraszán ültünk Agárdi Ferenc, Germanus Gyula, Gortvay György és Nagy Lajos barátaimmal, amikor a Liszt Ferenc térről az Andrássy útra fordult Zsilinszky Endre. Köszöntött bennünket, és leült közénk. Hamarosan élénk terefere indult meg az asztalnál. Ma már egy-két dologra emlékszem csak. Zsilinszky, aki a jelenlevőket (Nagy Lajost kivéve) csak felületesen ismerte, eleinte kissé tartózkodó volt. Nehezen kapcsolódott beszélgetésünkbe, de mikor Agárdi Ferenc szóvá tette, hogy Norvégiát milyen gyáván cserben hagyták az angolok, ellentmondott. Azt reméli – mondta –, hogy megemberelik magukat, megvédik a norvég partokat. Tombor Jenő nyugalmazott ezredes barátjának véleményét idézte, mondván, nem áll már az a tétel, mely szerint, ha valakit Anglia segít, az elpusztul. Különben is: VII. Haakon király megszervezte a norvég ellenállást.

Később említette, hogy könyvének írását közelesen befejezi. Aktuális politikai témát éppen csak érintett: nekünk most nagyon óvatosan kell haladnunk; el kell kerülnünk minden szirtet, akármilyen csábosan dalol is a szirén. Ez a mondata megmaradt a fejemben, de megmaradtak Agárdi Ferenc szavai is: ez a Lorelei nemcsak dalol és nincs aranyhaja, hanem rohamsisakot hord a fején, és aknákat rak ladikunk elé. És mindjárt recitálta is: „Végül ladikot s ladikost a mélységbe nyel – ugye? – az ár... S hogy ez így lett, ő okozta dalával, a Lorelei."

Később Zsilinszky Nagy Lajost biztatta, hogy ne csak ironizáljon, csipkelődjön – különben elismerte, ragyogóan teszi –, hanem mutasson irányt a politikának, hiszen ez az írók feladata. – Ugyan kérem, szállt szembe Nagy Lajos vele, mit lehet ma írni? Csak hazudni lehet! Tilos a dolgokat nevükön nevezni. A kórtüneteket allegóriákban kifejezni félmunka, elvégre a bonctant sem lehet tanítani, ha a nemi szervek helyét az anatómiai atlaszon fügefalevéllel kell eltakarni! – Tudtok ti, írók olyan fügefalevelet rajzolni az asztalra – mondta Zsilinszky –, ami kidomborítja azt is, ami alatta van. Nagy Lajos vitázó kedvében volt: Túlértékeled az írókat! Legtöbbje messzire elkerüli a valóságot, azt, hogy a világ tele van szorongással, félelemmel, szörnyűségekkel. Zsilinszky a fejét rázta: nemcsak ezt kell megírni. Azt is, hogyan tudunk kivergődni ebből a mély válságból; s a kivezető út minden fázisát, a politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális programot érzelmileg is aláfesteni – ez az író dolga, mondta nagy rétori hévvel.

– Igen, kajánkodott Nagy Lajos, éppen most festegeti alá a krízisből való kikecmergés útjait James Joyce, az ír fenomén, akiről azt olvasom a minap, hogy a sajtot a tej hullájának nevezte . . .

Íme, ezek megmentett emlékeim erről az estéről.

És még egy 1940-ből. Mikor a második bécsi döntés után Észak-Erdélyt visszacsatolták Magyarországhoz, a horthysta katonai igazgatás terrorhullámmal öntötte el főleg Észak-Erdély városait. Nagyváradon, Kolozsvárott, Marosvásárhelyen és egyebütt tömegesen tartóztatták le, kínozták meg nemcsak a munkásmozgalom embereit, hanem üldözőbe vették az antifasiszta érzelmű polgárokat is.

Azt hiszem, az ősz elején vagy közepén felkeresett Asztalos István kolozsvári kedves barátom – azzal tisztelt meg, hogy „Elmondja János" című írása kéziratának egy részét, még 1937-ben, véleményadásra elküldte nekem –, és pár napig nálam lakott. Részletesen elmondta, mi megy végbe

Észak-Erdélyben. Ez az apró termetű, nagy tehetségű író (és mi lehetett volna még, hiszen 51 éves korában meghalt) felindultan, remegve beszélte el az ottani hajtóvadászatot, néhány személyesen és hírből ismert haladó embereink sorsát. És most az emlékek erdejéből előtűnik egy lobogó szemű, Ady-frizurás, őszinte tekintetű arc: Tabéry Géza képe, akit még 1930-ban ismertem meg, a minden újért, haladóért és szépért rajongó, bár a kuriozitásokért kissé túlzottan repeső íróé. Tabéry nem volt nagy író, írásai alig többek a történeti lektűrnél, de én nagyon szívesen olvastam azokat, mert olyan sugárzó humanizmus áradt belőlük, ami ebben a mocsárkorszakban ritkaságszámba ment. A Margitszigeten vacsoráztunk. Kitárulkozó kedve volt. Úgy beszélt, hogy azt mondtam neki: hamar eljön az idő, és elvtársaink közé sorolhatjuk. Hát jóslásom csak kis részben vált valóra. De az a kis hányad nagy jelentőségű: nem lett ugyan kommunista, de harcosabb humanistává vált, és ügyünk iránti szolidaritásában messzire elment. Áldozatot hozott, vállalta a veszélyt: mikor Sallai Imrét és Fürst Sándort kivégezték, néhány társával, fő inspirátorával, Turnowsky Sándorral manifesztumot szerkesztettek Nagyváradon, melyben szenvedélyes szavakkal ítélték el a gyilkosságot. A magyar ügyészség vádirata természetesen nem maradt el; de hogy nyolc év múltán a horthysta terrorszervek előásták ezt az eltemetett ügyet, és Tabéryt rendőri felügyelet alá vonták – megdöbbentett.

Nem késlekedtem: biztosra vettem, hogy Zsilinszky segít majd. Elküldtem neki a manifesztum egy szakadt példányát és a rendőri végzést. Úgy tudom, közbenjárása hasznos volt: Tabéry sorsa könnyebbé vált. A Zsilinszky emlékére írott cikk kapcsán kegyelettel emlékezem meg Tabéry Gézáról, Boncza Berta egykori gyerekszerelméről, aki könnyes szemmel, elelcsukló hangon emlékezett svájci idilljükre, mikor 1957-ben a nagyváradi Ady-múzeumban meglátogattam.

1941-ben azután, közvetlenül a jugoszlávok elleni agresszió előtt megjelent Zsilinszky „Helyünk és sorsunk Európában"

című terjedelmes történetpolitikai műve, borítóján – a Duna-völgy rendezése koncepciójának szimbólumaként – Jugoszlávia és Magyarország közös térképével.

A szomszédokkal kialakítandó jobb viszony eszközét vártam ettől a könyvtől. De szinte hátborzongató volt, hogy a Jugoszláviával való megbékélést hirdető írás azon a napon került a boltokba, mikor a náci hadsereg nyomán Horthy mardőrjei is átlépték a déli határt. E tragikus események napjaiban mohó érdeklődéssel vettem kezembe a könyvet, és elhatároztam, módot keresek, hogy valamilyen formában méltassam. Meg is állapodtam Szenes Lajossal, a *Szürke Könyv*ek kiadójával, hogy megjelentet egy 5–6 íves könyvecskét „A dunai államok útja" címen. De meg kellett változtatnom tervemet. Zsilinszky könyvének általa hangoztatott fő mondanivalója ugyanis (a Duna völgye politikai rendezése, illetve megvédése a náci barbárok ellen és ezen belül a jugoszláv–magyar összefogás szükségességének kifejtése) annyira elsikkadt abban a szenvedélyes apológiában, melyben hungarocentrikus nézeteit igyekezett indokolni, hogy éles kritika gyakorlása nélkül nem írhattam volna a tanulmányról. Ezt pedig nyilvánvaló okok miatt nem akartam. Könyve azonban annyira felkavart, egyes kitételei annyira meghökkentettek, hogy – kitéve magam neheztelésének – levélben megírtam neki véleményemet, remélve, hogy válaszra méltat, s így talán közelebb kerülök ahhoz, hogy megértsem ellentmondásos eszmevilágát. Észrevételeim egy részére – melyekre Zsilinszky utóbb élőszóval válaszolt – a jobb érthetőség kedvéért kénytelen vagyok utalni.

Művének jellege lepett meg elsősorban – írtam –, mert ebben a politikai szituációban nem történetpolitikai tanulmányt vártam – amelynek nagyobbik része a múlttal foglalkozik: a Monarchia politikai történetét, majd a trianoni béke utáni helyzetet tárgyalja, és csupán egyharmadát teszi ki a Duna-völgyi kibontakozás útját bemutató rész, az is sűrűn átszőve történeti utalásokkal –, hanem a jelen felmérését és

értékelését tartalmazó, a népe inerciáját megtörő, felrázó, cselekvésre mozgósító írást – hiszen országunk veszélyzónába került. Érthetetlen számomra – folytattam – a tanulmány támadó, szubjektív tenorja, amely korántsem a fenyegető agresszív erők ellen irányul, holott írója politikai tevékenységének úgyszólván egészét a német fasizmus elleni bátor harc tölti ki. Az ország romlásáért, német vazallussá süllyedéséért elsősorban nem a demokrácia hiányát, a népjogok elfojtását, a feudálkapitalista gazdasági rendszer bűneit teszi felelőssé, hanem Trianont, és ennek szinte fő inspirátorát, a „démoni" Benešt, akivel szembeni indulata a gyűlöletig egzaltálódott. Ugyanakkor zabolátlan paroxizmusában a trianoni béke igazi spiritusz rektorának, Clemenceau-nak markáns mongoloid vonásaiban szinte keleti rokon vonásokat vél felfedezni.

Nem tudom okát látni annak sem – írtam –, hogy 1940-ben a szétmarcangolt polgári Csehszlovákiát (mely, ha korlátozottan is, de lényegesen demokratikusabb volt Horthy-Magyarországnál) miért kell ilyen szavakkal ócsárolni: „Csehszlovákia szégyenletes összeomlása nem borította gyászba a halva született kísérlet és kísértet első számú áldozatát – Csonka-Magyarországot." Félő – írtam –, hogy ugyanaz a csizma gázol le bennünket is, akárcsak a „politikai ügynökök" vezette „szörnyállamot". Szomorúan olvasom – jegyeztem meg – a független szabad Magyarország bajnokának nem egy mondatában az ezerszer kompromittált „Nem, nem soha" áporodott jelszavát. A könyvben szereplő személyek értékelése – nézetem szerint – nem méltó a szerzőhöz. Tisza Istvánt „nemes lelkű földesúrnak", „a legnemesebbek közül valónak" mondja, kiben „gyakran felmordult, de legtöbbször elhallgattatott a tiszántúli lázadó", aki hatalmas magyar úr volt, szinte Jókai-regénybe illő hős, fejedelmi dalia. S Ady Endre – a szerző egyik eszményképe – ugyanezt a férfit „geszti bolondnak", „úrnak, magyarnak egyként rongy"-nak nevezte! Megdöbbentett – írtam –, hogy Zsilinszky Endre a „lángeszű Bainville"-ért rajong, aki „a szegedi gondolatot is

értékelni tudta" – és Magyarországnak azt is javára írta, hogy „... elsőként lépett be az európai reakció folyamatába... Bainville-re a francia royalisták kiérdemesült, molyos történészére éppen olyan elhibázott dolog lépten-nyomon hivatkozni, mint a kollaboráns, ötévi börtönre ítélt, háborús bűnös Flandinra vagy Bethlen Istvánra, abból az apropóból, „hogy minden igaz magyar szívéből Beneš úr lelki és szellemi gallértalanságát gonosz arcába vágta". Nem szívesen látom könyvében – írtam –, főleg nem Hunyadi János és Kossuth Lajos társaságában a „Novara" cirkáló egykori parancsnokának nevét mint a magyar lovagiasság és fair play fényes szimbólumát. El sem tudom képzelni – folytattam –, milyen visszhangot vár könyvére, amelynek tengelyébe a Dunavölgyi magyar szupremáciát, a Szent István-i gondolatot, a Szent István-i örökséget, a Szent István-birodalmat tette, és egy olyan szabad Magyarországot, melyben egyenjogúságot, sőt szeretetet ígér ugyan nemzetiségieknek: „... de a magyarság világos és határozott vezetése alatt."

Írtam meg sok egyebet is, például azt, hogy gyakorlati politikai tevékenysége és írásai között szakadék tátong. Mintha nem is az a személy írta volna ezeket a sorokat, aki a parlament tribünjéről demonstrál a nemzeti érdekeket sértő, nemes értelmű hazafiasságot megcsúfoló kormánypolitika ellen.

Levelemre pár sorban válaszolt: írjak a sajtóban könyvéről, szívesen veszi. Azonban úgy gondoltam, a torlódó események feleslegessé teszik a könyv feletti vitát, és megszívleltem barátaim tanácsát: a légkör alkalmatlan a vitára; oktalan lenne legöntudatosabb szövetségesünket bántani.

Az újvidéki és zsabjai tömegöldöklést leleplező parlamenti felszólalásakor levélben köszöntöttem, azt írva neki, hogy bár nincs olyan „nagy" szó, amelyet a közhasználat el ne koptatott volna, engedje meg, hogy kiállását bátornak, sőt hősiesnek nevezzem; ezek a jelzők őrá vonatkoztatva megőrizték fényüket. Azzal, hogy a brutális, véres áradatnak vétót kiál-

tott, a cselekvő humanizmus nagyszerű példáját adta. Erre a levelemre nem kaptam választ.

Néhány hónap múlva elvtársaim, barátaim kérésére fordultam hozzá. Némi szorongással: nem neheztel-e rám, nem utasítja-e el, hiszen kommunista fogoly ügyében megyek. Nem így történt. Szívesen fogadott, és mikor a szegedi Csillag-börtönben raboskodó beteg Doktor Sándor, kiváló társadalomtudós, orvos kérvénye pártolására, illetve aláírására kértem, s pár nap múlva, amikor ismét börtönben levő kommunisták részére kértem támogatást – egyetlen szóval sem említette könyvére tett megjegyzéseimet, hanem készségesen vállalta, hogy mindenben segít. Harmadnapra azután saját szememmel láttam a parlament karzatáról, mikor Radocsay, akkori igazságügy-miniszternek átadta a kérvényt. A 75 éven felüli Doktor Sándort fél évre kiengedték, szemét megoperálták, megmenekült a megvakulástól, a márianosztrai női politikai foglyok pedig közbenjárására már nem egy ízben, hanem négy alkalommal kaphattak élelmiszer-küldeményt.

Doktor Sándort kultúrtörténészeink is alig ismerik. Ő volt az, aki a Magyar Szabadgondolkodók Társasága egyik vezetőjeként 1907-ben megszervezte a szabad tanítás országos kongresszusát. Ezen a nagy jelentőségű megmozduláson – melyet ő vezetett – csapott össze a magyar klerikális reakció (Prohászka püspök és Vass József, a későbbi hírhedt miniszter vezetésével) a progresszív-radikális törekvések magyarországi szószólóival, Pikler Gyulával és Jászai Oszkárral az élen.

Ettől fogva nem volt haladó jellegű akció Magyarországon, ahonnan az első sorokból hiányzott volna.

E kimagasló orvos tudósnak – akit Horthy bírósága 10 évi börtönre ítélt – életműve megírásra vár. Egyébként Zsilinszky ismerte Max Nordau Doktor Sándor fordította és nagyszerű előszóval ellátott könyvét.

Mikor örömmel és hálásan meg akartam köszönni segítségét, nyersen félbeszakított: emberi kötelességem volt. Ekkor hosszasan időztem nála. Beszélgettünk. S minthogy ennek folyamán könyvének egyes részeit kommentálta, és abban is reménykedtem, hogy egyszer még felhasználhatom, beszélgetésünkről frissiben, azon az éjszakán rövid skiccet készítettem, amelynek jó része, valami véletlen folytán, máig megmaradt. Így hát tartalmilag – ha töredékesen is – visszaadhatom.

Valahogy mégis úgy éreztem, hiányos és kevés, amit feljegyeztem (jó lett volna egy akkor még ismeretlen magnó vagy egy tv-kamera). Mielőtt e sorokat leírtam, hosszasan kutattam emlékeim között, mert nyugtalanított, hogy képtelen vagyok a múltba oly mélyen hatolni, hogy azoknak a délutáni óráknak atmoszféráját – elsősorban vendéglátóm akkori magatartását – érzékeltessem. Igyekeztem memóriámat fegyelmezni, visszafogni gondolataimat az elkalandozástól, és a vele közvetlenül kapcsolatos impresszióimra koncentrálni. Nehezen ment. Azután mégis sikerült az emlékek egyre vastagodó avarja alól egy s más akkori benyomásomat visszaidézni.

Úgy tűnt, bár töretlenül megőrizte harcos kiállását, elszánt ellenállásra kész magatartását minden meggyőződésével szembeni szóra, tettre – mégis, mintha egy csöppnyi rezignáció árnyékolta volna be őt, s ezt gesztusain, hanglejtésén, szeme rezdülésén véltem látni. Nyilvánvaló, hogy túlzottan receptív temperamentuma még sokkalta jelentéktelenebb eseményekre is hevesen reagált volna, mint amelyek azokban a napokban végbementek.

1943 első felében jártunk. Január 12-én Voronyezsnél megsemmisült a 2. magyar hadsereg. Sztálingrádnál küszöbön állott a fordulat, s mindinkább számolni kellett a Szovjetunió háború utáni döntő szerepével. Ugyanakkor nyugtalanították Mikołajczyk londoni jobboldali lengyel emigráns kormányának éles szovjetellenes akciói, valamint Beneš – az angliai csehszlovák kormányfő – magyarellenes kirohanásai. Mindez éppen elég ok volt a pillanatnyi elbizonytalanodásra. Előttem

csak pedzette zavarát, s csak a hadihelyzetről beszélt. Tombor Jenő barátja volt a katonai szakértője, aki – bár kitűnő katona és talpig becsületes férfi volt – úgy éreztem, nem tudja vagy nem akarja felfedni előtte, mi a hadászati kép; azt sem, hogy kár annyira bízni az angolszászok balkáni partraszállásában. Én Pokorny Herman altábornagyra – az akkor teljesen mellőzött kiváló katona tudósra hívtam fel figyelmét. Haragosan hárított el: Pokorny még magyarul sem tud! Mikor mégis összehoztam őket, elcsodálkozott, hogy bár némi idegen akcentussal, de korrektül beszéli nyelvünket. Még inkább meglepte, hogy Pokorny 40 éves korában, Gyulai Pál egyik könyvéből tanult meg magyarul. Pokorny kijelentette: az oroszok elleni háború őrültség! Ő már 1941 nyarán tudta, hogy Hitlernek vége. Egyébként azt is „bejósolta", hogy Magyarország hadszíntér lesz, Budapestet a németek fel fogják áldozni. Beszélgetésünk az Üllői út elején levő Potzmann-féle vendéglőben folyt. De hadd térjek vissza az 1943. április közepén történt szóváltásunkra, amely a napi események megbeszélése után történt, s alkalmas volt arra, hogy kiderüljön: nemcsak az ország szabadságáért és függetlenségéért a végső harcot is vállaló kuruc ül velem szemben, akit visszafoghatatlan indulatai nemegyszer az irrealitások mezejére sodornak, akinek leírt mondatai mögött a patetikusan harsogó szónokot látja az ember, hanem egy igen alaposan felkészült, sok tudományterületet bejárt, a történetirodalomban bizonyos fokig járatos államférfi, aki azonban utolsó könyvében kifejtett nézeteit ismereteinek főleg azon motívumanyagára építette, amelyek társadalmi-politikai nézeteivel kvadráltak; a konzekvenciák levonásában pedig nagy része volt a lobbanékony, szenzuális temperamentumának.

Azért írtam a múltról – mondta áttérve könyvére –, azért néztem hátra, hogy lehetőleg ne tévedjek, mikor előre nézek. Meg azután – tette még hozzá – értem én az igényt, hogy riadót írjak, hiszen égboltunk nagyon sötét. De félek, hogy a felhasadt égből kisülő villámok porrá égetnek itt mindent. S

van-e szilárd társadalmi bázisunk és aktivizálható tömeg, amelyet harcba hívjak? – Néha, ha egy-egy igazán haladó barátommal beszélek és véleményt mond, úgy ítélem meg, hogy még ők is az elkésettek közé tartoznak. – Vajon mit kell az „igazán haladó" alatt érteni? – kérdeztem. Azt hiszem, az angolszász megszállás vágyálmánál és a magyar katonaság „rendfenntartó"-kénti felajánlásánál nemigen mennek messzebbre. És az aktivizálható tömeg? A magyar munkásság talán teljesen figyelmen kívül hagyható? Én és még sokan úgy látjuk – mondtam –, hogy ezek az igazán haladó politikusok, bár helyesen értékelik a német veszedelmet, tartanak az oroszoktól; s a „két pogány közt egy hazáért" anakronisztikus jelszó, csak a tömegek zavarát növeli. Azután a párt egyetlen eredményt ígérő szavait idéztem. – Ez ortodoxia – torkollt le.

Később visszatértünk a könyvére. Elmondta: azért írt történetpolitikai tanulmányt, nem harcra, ellenállásra késztető röpiratot, mert a belső hatalmi viszonyok között ennek megjelentetése több mint kétséges volt. S azért is, mert meg akarta ismertetni történetpolitikai szemléletét, mely korántsem hungarocentrikus. Miért magyarközpontú az – kérdezte –, ha nagy vonalakban bemutatom, talán a kelleténél szenvedélyesebb hangon – de ez alkati sajátosság nálam – a magyar múltat; azt, hogy valahol eltévedtünk, eltompultunk függetlenségünk, külpolitikánk, alkotmányjogi szükségleteink iránt, és a múlt hibáiból és bűneiből feleletet akarok kapni a jövő feladatainak megszabására. Az sem hungarocentrikus – folytatta –, hogy nagy államalkotó királyunkról és birodalmáról beszélek, és ezeréves elsőbbségünket hangsúlyozom a Duna völgyében; ez történelmi igazság. De nem mások rovására teszem, hiszen tudom, hogy mi, magyarok, egyedül nem tudjuk vállunkon tartani az önálló Duna-völgye felelősségét és súlyát.

Nem válaszoltam ezekre a kijelentésekre, mert deplaszírozottnak tartottam volna. Ő azonban – tovább beszélve – rá-

tért a könyvében szereplő személyekre. Természetesen ma már csak a lényegre emlékszem, bár – mint már említettem – vázlatos jegyzetet készítettem róla.

Tisza Istvánt igen kemény, jó magyarnak tartom – mondta. S ezt ilyenekkel indokolta: Tisza 1904 áprilisában boldogan jelentette be a képviselőházban, hogy Rákóczi Ferenc és bujdosótársai hamvait hazahozzák. Nem rajta múlt, hogy ez csak két évvel később valósult meg. Számos hiteles bizonyítékot sorolt fel arra vonatkozóan, hogy Tisza nem akarta a háborút. Legnagyobb ellensége, az osztrák szociáldemokrata párt leközölte az *Arbeiter-Zeitung*ban, Renner kancellár pedig a *Vörös Könyv*ben nyomtatta le az 1914. június 28. és július 28. közötti minisztertanácsi jegyzőkönyveket. Ezekből kitűnik, hogy Tisza elszántan harcolt Berchtold külügyminiszterrel és az egész hadvezetőséggel a hadüzenet ellen; és miután két ízben leszavazták, tiltakozó irattal fordult a királyhoz. Zsilinszky azt is tudta, hogy a bécsi titkos levéltárban megtalált irat külső lapján ez állott: „ad acta, F. J." – Zsilinszky nyilván szorgosan kutatta Tisza szerepét az első világháború kirobbantása körül, mert sok dokumentumot említett ezzel kapcsolatban. Többek között olyat, melyből kitűnik: Tisza valósággal könyörgött Ferenc Józsefnek, még német nyomásra se küldjenek a szerbeknek olyan jegyzéket, melyből háború lehet. Tisza – mondta Zsilinszky – „oktalan zergé"-nek nevezte Berchtoldot, aki megrúgja majd a hórögöt, melyből a háború lavinája lesz. Azután – mintha valóban bámulatra méltó memóriáját akarná csillogtatni – egész sor írást idézett Tisza védelmében. Ezek közül ma már csak Hötzendorfi Conrad vezérkari főnök „Aus meiner Dienstzeit" című emlékiratára, Tache Ionescu román államférfi 1919-ben Párizsban megjelent „Emlékezéseim" című önéletrajzára és Giesl Vladimir, a Monarchia utolsó belgrádi követe (aki átadta az ultimátumot a szerbeknek) a bécsi *Neue Freie Presse* című lapban megjelent közlésére emlékszem, mely szerint Giesl je-

lentésére, hogy az ultimátumot átadta, Tisza megrendülten ezt mondta: „Musste das so sein?"

Akkor ezek a Tisza Istvánt illető, egyoldalú, elfogult adatok ellentmondásra ingereltek. Ma már, öreg fejjel beismerem: naiv és gyerekes dolog volt ez a disputa, amikor égett fejünk felett a ház. De mivel talán némi dokumentumértéke van, röviden közlöm.

Jól emlékszem, bizonyítékok egész sorát idézhettem volna Tisza a háború előkészítésére, kirobbantására és kérlelhetetlen folytatására vonatkozó végzetes szerepéről, hiszen a haladó irányú írásokon kívül rendelkezésemre állottak Tisza összegyűjtött munkái, levelezésének egy része, a háborús lapok, a *Budapesti Szemle,* a *Magyar Figyelő* és az *Igazmondó* évfolyamai, valamint Gratz Gusztáv, Hegedüs Loránt, Friedrich Neumann, Emil Ludwig és Szarkotic, Bosznia utolsó katonai kormányzójának feljegyzései, és sok egyéb könyv édesapám hagyatékából. De az akkori politikai szituáció, a baljós idők, melyek ránk vártak, és nem utolsósorban az az elfogult magatartás, amit a politikailag erősen dezinformált, sok káros előítélettel sújtott, de a német fasizmus elleni harcunk következetes és elszánt, mindig segítségre kész szövetségesünkkel szemben éreztem, visszatartott attól, hogy kendőzés nélkül elmondjam véleményemet Tiszáról – aki sok fenntartás dacára is eszményképe volt Zsilinszkynek. Ám nem lennék hű az igazsághoz, ha elhallgatnám, hogy a vendégjoggal visszaélve mégis emlékeztettem Tisza tevékenységének néhány momentumára.

A „bölcs államférfi" egy pillanatig valóban ellenezte a háborút, de csak addig, amíg a berlini urak el nem oszlatták aggályait. Azután beadta derekát; a parlamentben azt a leírni is szégyenletes kijelentést tette: „Mint csendőrpatrul a kocsmába, úgy megyünk be Szerbiába rendet csinálni." Zsilinszky tudta ezt, de nem válaszolt. Csupán valami olyasfélét mondott, hogy Tisza a dualizmust féltette Ferenc Ferdinánd háborús klikkjének győzelmétől, és ezért ellenezte még Szara-

jevo előtt a kemény fellépést Szerbiával szemben. Nemigen tudom már sorjában idézni, mi mindenről beszélgettünk, csak arra emlékszem, hogy Zsilinszky valamilyen forrást idézve azt mondta: Tiszát a végzet jelölte ki tragikus szerepére. Én nem tudom, hogy ki jelölte ki, szóltam, azt azonban tudom, hogy neve a leggyűlöltebb volt a nép között, talán Haynauénál is megvetettebb, ő csak az idegen zsarnok pribékje volt, Tisza pedig fajtabeli, ezért utálatra méltóbb. Zsilinszky haragra gerjedt, és azt vágta fejemhez, hogy ismereteim hiányosak, olvasmányaimat egészítsem ki, mert egyoldalúak, szimplifikáltak, és differenciálatlanul vizsgálják a múltat. Tisza béketörekvéseiről beszélt, és Martin genfi író Tiszát dicsőítő könyvét vette le a polcról. Tisza – mondta – valóban a végzet embere volt, fátumszerűsége abból a rendszerből fakadt, amelyet képviselt, de mindig kereste a tisztességes béke útját.

A tisztességes béke útját kereső Tisza számomra elképzelhetetlen – mondtam –, ellenben egy frappáns, de szörnyű analógiára hívnám fel figyelmét: 1914. július végén, majd utánanézek, melyik napon és milyen szavakkal jelentette ki, Hitlert jó két évtizeddel megelőzve, hogy a háború elkerülésének lehetősége abban látszik, ha Szerbia teljesíti a Monarchia követelését.

> 1914. július 22-én Tisza a Parlamentben Andrássy Gyulának, aki a béke megóvása mellett volt, ezt felelte: Háborús bonyodalom csak abban az igazán nehezen elképzelhető esetben állhat be, ha Szerbia kormánya kivonja magát a reá váró kötelességek teljesítése alól.

Tisza magára maradt – mondta Zsilinszky –, mert a népben kialudt a nemzeti érzés és a külpolitikai érdeklődés. Hogyan – mondtam –, Tisza, aki a választójog megátalkodott ellensége volt, a külpolitikai érdeklődést reklamálja? – No, ezt nem értem. Sok mindent nem értesz te még – mondta

mogorván. – Például a predesztinációt, a kálvinizmus nagy örökségét sem, melyet most tiszaizmusnak nevezhetnénk. Hát ezt valóban nem értem. Úgy látszik, az eleve elrendelés más és más módon nyilatkozik meg, Adynál – aki büszkén emlegette forradalmi kálvinizmusát – így, a geszti nagy úrnál – úgy! Ady azt írja – „... éltem, sorsom ki van mérve". Az Ady-féléknek a „végzetisten" úgy rendelte, hogy másokért éljenek, és mindig adjanak, a forradalmi megújulás elindítói legyenek, megalkuvás nélkül küzdjenek, a lerogyásig, minden ellen, amit „A bujtó új kan Báthory Erzsébet" akart. És mit akart? Szítani a háborút, esztelenül vágóhídra hajtani a népet, konokul ellenállni minden béketörekvésnek, és a végén, mikor a korhadt Monarchia minden sarkán égett már, ostoba, eszeveszett módon ezredesi uniformisban hadonászni lovaglóostorával a délszláv vezetők orra előtt.

E nem helyénvaló kirobbanásom okát szeretném, főként igazolásképpen, csupán önmagam előtt indokolni (hiszen az ügyet, amelyért elvtársaimmal együtt harcoltunk, nem érte károsodás). Hogy szövetségesünkkel beszélve nem szorítkoztam arra, amire megbízatásom volt, hanem helytelen módon, nem megfelelő időben politikai, sőt irodalompolitikai vitát provokáltam (mert szó volt Ady szimbólumvilágáról és Tisza irodalmi tájékozottságának korlátairól is). Miért is tettem ezt? – Nyilvánvaló, hogy Zsilinszky Tisza iránti respektusának, sőt csodálatának és egyidejű Ady-imádatának fonáksága céltalan volt rámutatnom. Ez csak a rá jellemző ambivalenciák számát növelte volna. Hogy mégis élesen exponáltam ezt, annak érzelmi-indulati okai voltak.

Mikor Molter Károly először kezembe adta az „Új versek"-et és a „Vér és arany"-t, csak félig értettem, vagy félreértettem a könyv sorait. De éreztem azokat. Éreztem olyan intenzíven, mint az igazán hivő, aki hisz

a szentírásban. Nem értettem, de véremben izzón éreztem, hogy mikor Góg és Magóg fia betört Dévénynél új időknek új dalaival, ezek a dalok jobbat akarók, a minden áldozatra kész, a nép kezét fogó, a népet harcba vivő ifjúság dalai. Hogy a mi dolgunk az, legyen új értelme a magyar igéknek; hogy ki ellen, mi ellen kell lázadni – azt később a Galilei-kör emberei tudatosították bennem. Mert ahhoz a generációhoz tartoztam, akiket a kör nevelt, azoknak a soraiba tartoztam, akik a véres csütörtökön kint voltak a budapesti utcán. Emlékeim egyik fiókjában őrzök egy képet. Beszélni nem nagyon tudok róla, mert az ember a szavakat legkevésbé találja meg, mikor a szíve a legforróbban van érdekelve. De vizuális jelenség ez. 1912. május 23-án, érettségi vizsgám előtti napon Faber Oszkárral, világnézetem legfőbb alakítójával és Sisa Miklós barátommal ott álltunk a Váci körút (ma Bajcsy-Zsilinszky út) sarkán, és az áradó tömeg a Szerecsen (ma Paulay Ede) utcába sodort. Hömpölyög, árad, tüntet a nép a puskatűzzel, szuronyrohammal rátörő geszti szatrapa ellen. Ezek a múlhatatlan élmények halálomig elkísérnek. – Azok közé tartozom, akik hallották 1913 októberében, a Galilei-kör fennállásának 5. évfordulóján tartott emlékünnepen a hozzánk látogató költő szavait. Úgy éreztem, hogy mikor barátaihoz, szíve ifjú testvéreihez szólott, azt kívánta, hogy ne szakadjon el a fiatalságtól, az igazságtól, a forradalomtól – hozzám is szólott.

Én is emlékszem egy különös nyáréjszakára, miután meggondoltak és megfontoltak mindent. Én is végigjártam Doberdó poklát, csakúgy, mint Galícia vércsatakos mezőit. Azok közé számítom magam, akik harcosai voltak az őszirózsás forradalomnak, a Tanács-Magyarországnak, s emigránsként bekódorogták fél Európát.

Tudtam, hogy a történelem leghevesebb sodrába az

én nemzedékem került. Egyfelől az új élet ígéretét hozó holnap hőse haladt, vele szemközt a bihari úr posványos vizekre tartó gályája. Ady és Tisza: a ragyogás és a sötétség. A kettőt nem lehet szeretni. Hát ezért!

Azután Csehszlovákiára tértünk át. Ezt az országot valóban sikertelenül, torz alakulatnak tartom – mondta Zsilinszky. Benešt és Masarykot pedig bűnös kártevőknek. Jól emlékszem, megjegyeztem: a humanista, a Sarlót támogató, a haladó magyarságot megértő, a Madách sírját koszorúzó, az 1899-es polnai vérvád vádlottját védő Masaryk és a fondorlatos, magyargyűlölő Beneš közé egyenlőségi jelet tenni nem méltó Zsilinszkyhez. – Lehet, hogy Masaryk kulturáltabban politizált Benešnél – mondta. De már 1916-ban az antanthatalmakhoz fordultak, és követelték: detruisez l'Autriche Hongrie! (pusztítsátok el Ausztria–Magyarországot.) Ez bűn volt. A Monarchia mint földrajzi egység, kedvező volt: helyes gazdaságpolitikával – amely gátat vet a közös vámterületből egyedül busás hasznot húzó magyar nagybirtokosok és osztrák, cseh nagyiparosok mohóságának – az itt élő népek számára emberibb életet biztosított volna.

Ezt a fejtegetést jól megjegyeztem, mert Zsilinszky röviddel azelőtt még jóval intoleránsabban vélekedett a Monarchia gazdaságpolitikájáról. S az is nóvum volt számomra, hogy súlyosan elítélte Benešnek azt a hezitáló politikáját, melyet 1938-ban a szovjet segítség elfogadása vagy visszautasítása körül folytatott. – Benešt tartom legszívósabb ellenségünknek, aki hol vakondok módjára, körmönfont alattomossággal, hol pedig nyílt rágalmazásaival szakadatlanul túrta a tajtékot ellenünk – mondta. Mikor szóba hoztam, hogy vannak, akik lovagiatlanságnak bélyegzik, mert nem hullat könnyeket Csehszlovákia vesztén, félig tréfásan, félig komolyan ezt mondta: violenti non fit injuria – aki az igazságtalant akarja, azzal nem történik igazságtalanság.

Később a szlovákiai dolgokról esett szó. Azt az állítást

kockáztattam meg, hogy ez az intranzigens csehszlovákellenes magatartás alapot szolgáltathat ahhoz a vádhoz, hogy a Csehszlovákia náci okkupációjának inspirálói között a magyar kisebbségnek is szerepe volt. Zsilinszky kitartott a mellett, hogy ez az állam magában hordta pusztulásának csíráit, s kitermelte a Háchákat, a Hlinkákat csakúgy, mint a Jaross-féle Magyar Pártot – egyéb magyar árulókkal egyetemben. Úgy láttam, Zsilinszky összekeveri a Magyarországra került Jaross-féle banditák vezette, ún. Egyesült Magyar Pártot Esterházy János Szlovákiai Magyar Pártjával. Esterházy János, aki egyedül nem szavazta meg a parlamentben a nürnbergi törvényeket, pártjával együtt megállta a próbát: az egyetlen működő antifasiszta és végig üldözött párt maradt. Esterházy Jánosra hívtam fel Zsilinszky figyelmét, akinek emberi megnyilatkozásairól hiteles jó híreim voltak. Zsilinszky mindenkire gyanakodott, akit Esterházynak hívtak. Szóba került az arisztokrácia szerepe is. Eh – mondta Zsilinszky –, nem bízom azokban, akik nemcsak saját birtokukat, hanem az ország jó részét is elkártyázták. De azért – mondtam – a német fasizmus első számú cselédei mégsem a mágnások voltak – eltekintve a Kemény Gáboroktól meg a buzeráns Festetics Sándoroktól, akik az Árpád-sávos trikót nem ezért az emblémáért kedvelték, hanem azért, ami alatta van –, hanem a kis dzsentri és az alj-középosztály emberei. Ezt azután ő is elfogadta.

Beszélgetésünk végére úgy emlékszem vissza, mintha egyes kérdéseimet kényelmetlennek, sőt tapintatlannak érezte volna. Megkérdeztem ugyanis: nem gondolt-e arra, hogy külföldre menjen, és ott emigráns kormányt vagy valamilyen komitét alakítva folytassa harcát; majd szóba hoztam, hogy többször hallottam unokaöccséről, Zsilinszky Antalról, a londoni magyar követség volt titkáráról, aki szakított Horthyékkal és akkor az antifasiszta Magyar Egyesület titkára volt Angliában. Tudakoltam, mi a véleménye róla és Károlyi Mihály akcióiról. Mereven elzárkózott a válasz elől. Amikor

megkérdeztem, adott esetben hajlandó lenne-e illegalitásba menni, azt válaszolta: nem, utálom a bujkálást. A tragikus események azután mégis erre kényszerítették.

Késő áprilisi éjszaka volt, amikor Zsilinszkytől jövet átsétáltam a Lánchídon. És amint a híd minden alkalommal megcsodált, pompás masszív részeiben gyönyörködtem, kézenfekvő gondolattársításként Zsilinszky Széchenyivel kapcsolatos szavai ötlöttek eszembe: a nemesekre és a nem nemesekre egyaránt kötelező hídpénzfizetés a polgárosodás szimbóluma volt.

Ezen az éjszakán nem volt kedvem a hazamenéshez. Végigbaktattam az Andrássy úton, majd a Liget útjain. Hajnalodott, mikor Horváth Jakab, Martinovicsék egykori védőügyvédje „Fuit"-tal megjelölt magányos sírkövénél találtam magam. Furcsa, ma már kibogozhatatlan indokokból elérzékenyültem. Kissé restelkedve írom le – de nem akarom, hogy ezt az emlékemet is megmerevítse az öregedés –, hogy akkor, valószínűleg az elmúlt órák témamozaikja hatásaként, a felettünk elzúgó történelem szelét és a közelgő kataklizmák moraját éreztem. S az egyszerű, sima obeliszken Bajcsy-Zsilinszky neve rémlett. Nem a múlt álomképe ez! Mert ma is érzem akkori döbbenetemet. Megriadtam. Valami politikai konfúzió prédája lettem? Összeszedtem magam. Ifjúkorom nagy viadalára gondoltam, amely a racionalizmus és a romantika között zajlott. Megbátorodtam. A józan ész és az értelem tiszta fényénél vizsgáltam magamat, a körülményeket, szövetségeseinket, lehetőségeinket anélkül, hogy valami merev dogmának engedve, érzelmeim hóhéra lettem volna. Hiszen vállalt világnézetem és ebből következő tennivalóim – melyek forrása nem osztályhelyzetem, hanem az igazság felismerése volt – nemcsak toleráltak, hanem úgy hittem, meg is követelték, hogy a forradalmi romantikát a racionalizmus testvérének tekintsem. Azután sok minden megjárta fejemet.

Részben a magam egyre bizonytalanabb sorsa, éppen az iménti impressziók hatása, egész mozgalmunk egyre kompli-

káltabb iránya nyugtalanított. Családi-társadalmi helyzetem és politikai tevékenységem közötti konfliktus feloldásának nehézségei tettek zaklatottá.

A családi helyzetem és politikai tevékenységem közötti konfliktusokból adódó irritációk okait itt csak nagyjában tudom érinteni.

Sem családom, sem a magam társadalmi helyzete nem predesztináltak arra, hogy a szocializmus ügye mellé álljak. Családom jómódú nagypolgári család volt. Apám, akinek egyetlen fia voltam, nagybirtokos, kitűnő mezőgazda volt. Személyes érdekeim így nem vágtak össze a forradalmi eszmékkel. Apám liberális gondolkodású, humanista érzelmektől áthatott férfi volt, már amennyire társadalmi-gazdasági helyzete ezt lehetővé tették.

Anyámat korán elveszítettem. Apám igyekezett számomra a leggondosabb nevelést biztosítani. Hazai és külföldi intézetekből – ahol iskoláimat végeztem – vakációra hazajövet apám – bár a társadalmi és természettudományi irodalomban egyaránt lényegesen tájékozottabb volt az átlagosnál, sőt a mai szemmel legmeglepőbb, nemcsak a napi politikában volt járatos, hanem a politika elméleti területein is otthonosan mozgott – elcsodálkozott, hogy néhány nevelőm, tanárom hatására valósággal – az ő szavaival – „világboldogító" lett belőlem.

Már édesanyám hagyatékából rám maradt könyvek tartalmának megítélése – amelyekről gyakran szó esett – feltűnt apámnak. Emlékszem: a „Tamás bátya kunyhója"-val, Verne Gyula „Észak Dél ellen" című könyvével, de főleg a „Rab Ráby"-val kapcsolatos véleményeim lepték meg. A színesek iránti rokonszenvem, a rabszolgatartó Észak elleni indulatom, a rendi Magyarországgal szembeni gyűlöletem valósággal megijesztet-

ték őt. Mert amilyen lelkesen beszéltem John Brown kapitányról, amilyen csodálattal a Burbank-családról, áhítattal Lincolnról – kicsit gyanús volt; és amikor Ráby hőstetteit dicsőítettem és József császárt valósággal istenítettem – apám meghökkent. Mikor a 48-as forradalmi eszmékért lelkesülő kijelentéseim után apám figyelmeztetett, hogy a Függetlenségi Párt exponensei maguk sem bíznak programjuk realizálhatóságában, azt feleltem, tisztában vagyok azzal, hogy ezek az urak egyre súlyosabban kompromittálják a szent eszméket, és meddő közjogi csatározásokkal hintenek port a nép szemébe – apám megrémült, főleg a „nép" szó hallatára.

Azután Grünwald Bélát, Acsádyt, később Berzeviczy Gergelyt olvasva és kommentálva, családom szemében lejtőre kerültem. A Galilei-körtől óvtak, a Társadalomtudományok Szabadiskoláját veszélyesnek mondták, a *Huszadik Század*ot mételynek tartották. Demokrata vagy hát? – kérdezte édesapám. De gondoltál-e arra, hogy ennek milyen veszélyei és örvényei vannak? Gondoltál-e az anarchia vagy a diktatúra veszélyeire, gondoltál-e a természet rendjére? Válaszoltam, amennyire tőlem telt: a demokrácia a legemberibb társadalomszervezési forma – tudom, hogy megvalósításához csak igaz, emberi emberek képesek, és azt is tudom, ezek nincsenek sokan. Tudom – védekeztem, már amennyire egy 16–17 éves ifjú védekezni tud –, hogy maga a természet sem demokrata. A demokrácia két nagy alapgondolatának, a szabadságnak és az egyenlőségnek ott nyoma sincsen, ott az egyenlőtlenek között dúl a harc... Látod, fiam – szakított félbe apám –, ez a demokrácia első nagy antinómiája: a természettől fogva nem szabad és nem egyenlő embereket akarja szabadokká és egyenlőkké tenni. Én azt hiszem – folytatta –, hogy ebben az antinómiában a természeti adottság és az erkölcsi ideál ütközik össze. Mi mást válaszolhat-

tam volna, mint hogy ezt a konfliktust feloldjuk majd: azzal, hogy az emberi léleknek a szabadság utáni olthatatlan szomjúságát és az emberi méltóságból folyó egyenlőség erkölcsi követelményeit a demokráciában szintetizáljuk. Mi a francia forradalom jelszavait, a Szabadság, Egyenlőség és Testvériség jelszavait írjuk zászlónkra, mondtam patetikusan. Erre apám egy minapi beszélgetésre utalt, amikor az „Ember tragédiája" előadása után a Pannóniában együtt vacsoráztunk, és Glück Frigyes bácsi – a szálló tulajdonosa, apám jó barátja – azt kérdezte tőlem, mi ragadott meg Madách „Tragédiájá"-ból a leginkább. Úgy emlékszik – mondta apám –, azt feleltem: a londoni vásár, amely bemutatja, hogy hová vezet a korlátlan liberalizmus, és a falanszterjelenet, amely azt tárja elénk, hová visz az egyenlőség korlátlan érvényesülése.

Így vitatkozott a maga módján logikus és racionális gondolkodású apa és a „lázadó" fiú anélkül, hogy az összeütközések túllépték volna a diszkréten tompa tenorú társalgás határát. A családi és a szűk baráti körön túl pedig semmi sem hallatszott ebből.

Azután jött a nehéz hágó: kirobbant a tizennégyes világháború. Valamiféle kollektív szenvedés imperativusának engedelmeskedve, végigcsináltam. Valóban szenvedtem, bár úgynevezett elit ezredben szolgálva, lényegesebben jobb sorsom volt, mint másoknak. Katonáim gyötrelmeit azonban nehezen viseltem. Hogy helyzetüket könnyítsem – mai szóval –, nem egy formabontó dolgot követtem el. Parancsnokaim sok kivetnivalót találtak nézetük szerint humanista magatartásomon. Sehogysem tudtam a legénységgel szemben magamra ölteni a katonai drillt. A magam példás magatartása – melyet feletteseim elismertek – nem adott pardont emberséges viselkedésemre, arra, hogy altisztjeimet is ilyenre utasítsam, és hogy az általuk kimért büntetése-

ket enyhítsem vagy elengedjem. Gyanús hírem támadt: valami pacifista vagyok, de – hála az otthonról kapott dús élelmiszer-küldeményeknek és pénzeknek, amelyekkel gavallérosan traktáltam tiszttársaimat, illetve kisegítettem a peches pókerezőket – megbocsátóan gyenge szívű könyvmolynak tartottak, mert majd minden új könyvet meghozattam. Ezen csak az enyhített, hogy postámban hippológiai lapok is voltak.

Mindezek dacára otthon is megtudtak egyet-mást „civiles" allűrjeimről. De valóban gyanús „népbaráttá", illetve hóbortos figurává a csokoládéfaszoltatás avatott.

A Dolomitokban állottunk akkor, s a kegyetlen hideg meg a gyenge menázsi alaposan elcsigázta a legénységet. Szerettem volna legalább szakaszomon segíteni. Minden rokonomnak és barátomnak írtam, küldjenek minél több csokoládét. Egy hét múlva több mint 20 kiló csokoládém volt. Egyik este megajándékoztam vagy 40 huszáromat. Persze volt öröm, de másnap behívatott fedezékébe Titze őrnagy. Megzavarodtál, Lázár – kérdezte. És kicsit sandán nézett rám. Nosza híre ment ennek a stiklinek, még Gallára is eljutott. De hogyan? A tatai járásban lósoroló bizottság rémisztgette a gazdákat, apámnál is megjelentek. S miközben vagy 8 pár lovunkat elvittek (igaz, jól megfizették), a parancsnokuk elmondta apámnak: öregem, a fiadnak nem lesz jó vége. És elmesélte a csokoládészüretet. A lósorozók parancsnoka nem volt más mint Heinrich Béla főhadnagy úr, aki később Imrédy Béla néven került akasztófára.

Azután sok minden történt körülöttem, ami rossz híremet növelte, így édesapám nem nagyon csodálkozott, mikor az októberi forradalom idején a Buza Barna-féle Földművelésügyi Minisztériumban talált.

Mikor 1919 februárjában beléptem a KMP-be, már a tatabányai csendőrség is érdeklődött, azonos vagyok-e Lázár Benő fiával. Kommün-beli szereplésem sem a

dicsőségemet öregbítette otthon. A bukás után kiadott körözőlevelet Springenzeit (nem költött név) csendőr törzsőrmester apám „közbelépésére" elrejtette. Én pedig jó pénzért szerzett hamis útlevéllel 1919. november 14-én Bécsbe mentem.

Csehszlovákiai és németországi emigrációm után, 1922 végén pertörlést kaptam, és hazajöttem. De Heténnyiék gondoskodtak róla, hogy szem előtt legyek. Négy év múltán azután mégis sikerült Németországba jutnom. Egy évig Luizenhoffban, egy junker birtokon dolgoztam, majd másfél évig Dániában vezettem egy tejüzemet. Hazajövet, miután majd minden baloldali lapba dolgoztam, és politikai mozgásom sem volt túlzottan elburkolva – a közbiztonsági szervek sok mindent, de mégsem mindent tudtak rólam. Schweinitzer többször beidézett, de „úri formák" között kíváncsiskodott, miért érdekelnek azok a témák, amelyekről írogattam, és miért járok olyan emberek közé, akik „nem hozzám illők". S ebből végül baj támadt. De mégsem olyan, amit ne tudtam volna elviselni. Magas rangú katonatisztek, köztisztviselők ismeretsége és barátsága folytán fél év rendőri felügyelettel megúsztam. Schweinitzer azt mondta: „a 40 év körüli vörhenyfertőzés már nem veszélyes".

Azután zordabb idők jöttek: komoly helyről figyelmeztettek, hagyjak fel a politizálással, illetve szakítsak a kommunista mozgalommal. Antifasiszta magatartásomat még elnézték, és a „rend őrei" közül voltak olyanok is, akik probábilisnak tartották azt is, hogy tetszelgek magamnak a bugris fasisztákat gyűlölő, szovjettel kacérkodó, de az angolszász gentleman-politikát sem elutasító szerepben.

Azt hiszem, elég ügyes konspirációval elértem, jobban mondva barátaimmal elértük, hogy bár provokátorok is előfordultak társaságunkban, mégsem igen tudták, hová is tegyenek bennünket. Kávéházi, vendéglői

asztalunknál az egy cigány, egy király szisztémát alkalmaztuk. Egy közismert kommunista mellett egy arisztokrata ült, annak szomszédja egy polgári szociológus, vele szemben egy extravagáns katonatiszt, majd egy orientalista és egy szocialista költő ült. A másik oldalon egy neokatolikus antifasiszta publicista foglalt helyet, és végül egy konzervatív polihisztor zárta be a kört. De később, az idők szigorodásával családi menedékem is megszűnt, főleg apám halála után. Kicsit úgy éreztem magam, mintha levegőben lógnék: hozzátartozóim teljesen elfordultak tőlem, elvtársaim egy része szalonkommunistának tartott. De e nehéz és bonyolult idők története – melyek tanulságul szolgálhatnak és azt hiszem, nem egy megszívlelendő dolgot rejtenek magukban – megírásának ideje még nem érkezett el.

Gondolataim tovább rajzottak. Sorra-rendre vettem mindent, amik velem és körülöttem történtek. Most barátaim kérésére (egyben elvtársaim egyetértésével), de elsősorban a magam ösztöneinek engedelmeskedve, felkerestem Zsilinszky Endrét, s emberi, baráti szövetségesi támogatását kértem. Őszinte segítsége könnyekig meghatott. Utána nyomban belelovaltam magam egy – akkori szemmel – kétségkívül oktalan és céltalan vitába, melyben nyilvánvalóan én álltam az igazság mellett. Ám abban az időpontban ez helytelen magatartás volt: taktikából megbuktam. Nyugtalan és feldúlt voltam, és annyira elgyötört, hogy egy Aréna (ma Dózsa György) úton cserkésző taxin hazavitettem magam. Otthon aludni próbáltam, de nem ment. Leültem íróasztalomhoz, és vázlatot készítettem esti benyomásaimról, Zsilinszky könyvéről folytatott vitánkról, melyet magam provokáltam; bár ma úgy érzem, kissé túlzottan elmarasztaltam magam emiatt. Azután tovább morfondíroztam.

Feltettem magamban a kérdést: meg lehetne-e határozni ennek az aranyszívű, bizonyos fokig naiv, néhány alapvető

igazságot elfogadó és azt szilárdan védelmező, de töméntelen hamis mítoszban hivő és ennek okából sokszor ingoványos mezőkön botladozó Zsilinszkynek a politikai útját? Hová vezet ez az út? Mert hiszen az út fő jellegzetessége, hogy visz valahová. Politikai tevékenységét: beszédeit, írásait, cselekedeteit, a német fasizmus iránti gyűlöletét, a paraszti „osztály" romantikus szemléletét, elhivatottságának hitét, az aktív humanizmus vállalását, a szovjet befolyás lehetőségeinek elutasítását, az arisztokráciával szembeni ellenérzését, de legfőképpen hungarocentrikus szemléletét, mely a magyarság Dunavölgyi hegemóniájában nyer majd beteljesülést – lehet-e egy úton elhelyezni? És ismételten azon töprengtem, hová vezethet ez az út? Koherálódhatik-e egy egységes politikai krédóvá ez a hipereklektikus egyveleg? A kérdőjeleknél nem jutottam messzebb, de őszinte rokonszenvem egy olyan szövetséges iránt, aki az antifasiszta népmozgalom potenciális vezére volt, nem hagyott nyugodni. Végül is milyen irányban kell majd levonni a keserű konzekvenciákat a Horthy és Kállay személyéhez tapadó illúziókból, valamint a Magyarország Hitler melletti, nem éppen makulátlan szerepéből adódó szituációkról az új világban? Még akkor is, ha a németek melletti szövetség főkolomposait keményen bírálta, a veszélyekre néha élete kockáztatásával figyelmeztetett – de mégis respektálta azokat. Zsilinszkyt sem jogom, sem módom nem volt erre vonatkozóan megkérdezni. Elvtársaim különbözőképpen vélekedtek erről: a határokon kívül élők kritikusan, de végül derűlátóan; az itthon élők kevésbé.

Azután sok, itt nem részletezhető, egyéni sorsomat meghatározó komponens és a politikai konstelláció megváltozása hatására szorongásaim engedtek, aggodalmaim enyhültek, zavarom oldódott.

1943 nyarán a szabadság éltető szellőit éreztük lengedezni. Úgy gondolok vissza erre az időre, mint üdítő, jogos reménységeket keltő napokra. A fasisztákat ért kudarcok keleten, az olaszországi események nyugaton, az antifasiszta hatalmak –

kiváltképpen a Szovjetunió és az Egyesült Államok hatékonyabb együttműködésének ígérete a nemzetközi porondon; úgy éreztük, ha lassan is, de tisztábbá teszik a fasiszta önkény lidérces légkörét. Sajnos, túl derűlátónak bizonyultunk, és sok csalódást, szörnyű eseményt kellett még megérnünk. Mindazonáltal a belső ellenállás nem stagnált, sőt aktívabb lett. A Békepárt imponáló méretű röpcédulázó tevékenysége nagy hatású volt, a falvakban a háborúellenes hangulat egyre érezhetőbbé vált, és a náciellenes nemzeti összefogás elodázhatatlansága országszerte evidensebb lett.

Ebben a légkörben, július 10-e körül – az angolszász szicíliai partraszállás napja után közvetlenül – összetalálkoztam Dinnyés Lajos kisgazdapárti képviselővel, régi barátommal, aki pártja balszárnyához tartozott. (Hogy mennyire volt haladó gondolkodású, milyen mértékben eltökélt antifasiszta, csak néhányan tudták, mert bár magánügyeit illetően nyílt, sőt bőbeszédű, ún. kedélyes figura volt, politikai nézeteit tekintve óvatos, zárkózott.)

Dinnyést, az egykori keszthelyi gazdászt (amire felette büszke volt), néhány száz hold dabasi homok birtokosát némileg Mikszáth-figurának, kedélyes, anekdotázó kisdzsentrinek ismerték, akinek politikai nézetei mögött semmi komolyabb elvi szilárdságot sem lehetett felfedezni. Dinnyés Lajos kifelé – ahogyan szűk baráti körben mondani szokta – saját, jól felfogott érdekében úgy viselkedett, mint akit a jó ételen, szemrevaló fehérnépen, jó adomákon, fűszeres pletykákon és kedélyes „tislizésen" kívül az égvilágon semmi más nem érdekel. De valójában nem így volt. Már a háború előtti években felvilágosult, szabad szellemű, szabadságszerető, világos fejű férfi volt, akinek a valóság meglátásához mindig volt szeme. S akinek honnan, honnan se, kitűnő értesülései voltak. Valószínűleg bizalmas emberei ültek a felsőbb állami apparátusban és a magasabb katonai körökben is. S különös tehetséggel fogta fel a pletykák láthatatlan hajszálcsöveiben keringő híreket; saját józan judíciumával összevetve, reálisan szemlélte az eseményeket.

Szűk baráti körben azután megeredt a szava, és bacchusi exteriőrjét meghazudtoló fürgeséggel, könnyed, szórakoztató csevegés keretében sokszor a politikai élet igen bonyolult kérdéseit világította meg. No, de Dinnyés Lajkót nem kell komolyan venni – volt a vélemény róla. Pedig a legtöbbször sokkal inkább fején találta a szöget, mint nem egy nagyképű „jólértesült". Régi barátaim közé soroltam. Ő is vonzódott hozzám, mint ezt sokszor kimutatta (de az nem a felszabadulás utáni időkre vonatkozott, mikor igen ritkán találkoztunk; azokra az évekre, mikor csak egyszerű képviselő, „a buckás homoki gazda" volt).

Sok értesülést szereztem tőle, amelyeket bizony nem vettem túl komolyan, holott, mint utóbb kiderült, reálisak voltak. Jól emlékszem, úgy 1939 elején Csáky akkori külügyminiszterről valami relatíve kedvező véleményt mondtam. Erre megjegyezte: sok mindent jobban tudsz te nálamnál, komám, de az embereket, úgy látom, én ítélem meg jobban. Csáky a németek embere, a Volksbund patrónusa, de ami még gyalázatosabb, karrierizmusból teszi, nem meggyőződésből. (Neki volt igaza!) Dinnyéstől hallottam először Veesenmayer nevét, aki csak 1943-ban volt először politikusként Magyarországon, de mint a Standard-gyár igazgatója, évek óta itt élt, és fő informátora volt Ribbentropnak. – Dinnyés mesélte dabasi kúriáján, ahol meglátogattam, Frey András törökországi kiküldetését és Szent-Györgyi Albert kalandját a Gestapo embereivel, akik mint angol ügynökök mutatkoztak be neki. És még sok egyebet. Miért mondom ezt most itt el?

Mert Zsilinszkyről is figyelemre méltó jellemzést adott. Éppen azon a július közepi napon, a budai Duna-parton sétálva, majd a Várkert Kioszk kertjében. Mit tudok közléseiből rekonstruálni? – Azt hiszem, a lényeget nagyjából igen.

– Hát hiába, Bandi javíthatatlan fantaszta, megint fejjel megy a falnak – mondta. Valami memorandumot szerkesztett, illetve néhányunknak a pártban megmutatta az impúrumot, és meg is beszélte néhány részét, de az egész projektu-

mot megtárgyalta valakivel. Nemzeti ellenállásról, a háborúból való kiválásról ír benne; s hogy mindenekelőtt hozzák haza a magyar katonákat a keleti frontról, mert itt fenn kell tartani a rendet. És ezt az írást ennek a szabolcsi lókötőnek és a szenilis, nyálát-taknyát elengedő kormányzónak akarja átadni. Hát nem látja ez a boldogtalan, hogy a Horthy asztalára kerülő iratok másolatait a környezetében nyüzsgő náci spionok tüstént Jagow kezébe juttatják? Vesztébe rohan – sóhajtotta –, mert most nem babra megy a játék...

Ebből a beszélgetésből kiderült, hogy Dinnyés, ez a Pest megyei joviális „kisúr", aki mindent elkövet, hogy a háttérben maradjon, hogy sikerüljön politikai analfabétának álcázni magát – jóval tisztábban és pontosabban érzékeli a politikai szituációt, mint Zsilinszky, akihez közel állott, de nem tartozott szűkebb stábjához.

– Bandi angyali ember, de légvárakat épít. Valójában nem ismeri a népet, sokszor többet, nemesebbet tételez fel róla a valóságosnál. Nem hiszi el, hogy nemcsak a sváb származású urak, hanem az egyszerű emberek nagy tömegei is fasiszta mentalitással inficiáltak. Sok vitájuk volt kettőjüknek, főleg arról, ki felelős Trianonért. A feudális urakkal szövetkezett nagybankárok meg a tökfejű osztrák generálisok-e, vagy a forradalom? Bandi az októberi embereket okolta, és oda konkludált, hogy az 1914 előtti Nagy-Magyarország ábrándját kell éleszteni a nép körében.

Ez a soha komolyan nem vett Dinnyés helyesen állapította meg, hogy Zsilinszky – ebben a számunkra mizerábilis helyzetben – utolsó könyvében ahelyett, hogy a népet a szerénységre intette volna, magasabbrendűségét bizonyítgatta a szomszédokkal szemben, és a történelmi legendák egész sorát idézve táplálta narcisztikus megalomániáját.

Élményanyagomat nem irodalmilag törekedtem megformálni. Mint tényanyagot olyan szempontból igyekszem szelektálni, hogy Zsilinszky magatartásának egyes indítékait, reagálásait, cselekedeteinek momentumait – ha szűrt fénnyel is

– megvilágítsa. Ez a szempont késztet arra, hogy 1944 előtti, utolsó találkozásomat is megírjam.

E véletlen találkozás előtt már olvastam a Dinnyés által említett (ma már ismert) memorandum egy sokszorosított példányát. Sőt, arról is hallottam, hogy Zsilinszky átadta az emlékiratot Kállay Miklósnak.

Zsilinszkyt akkor már hónapok óta nem láttam. 1943 késő nyarán, valószínűleg augusztus közepe táján, egyik este Agárdi Ferenc és Ambrózy György társaságában betértünk az Alagút szájánál levő Lánchíd kávéházba.

Ambrózy György (nem tévesztendő össze unokafivérével, Ambrózy Gyulával, Horthy kabinetirodájának főnökével), kvietált huszártiszt, földbirtokos volt, aki az első világháború egyik ütközetét eldöntő lovasbravúrjáért megkapta a legnagyobb katonai kitüntetést, a Mária Terézia-rendet. S mivel a nagy dekórumhoz anyagiak is kellettek, feleségül vette herceg Odescalchi Zoárd özvegyét, a nála jó 20 évvel idősebb Lónyay Pálma grófnőt 11 000 holdnyi birtokával, amihez 600 hold gyümölcsös is tartozott.

Ambrózy – hogy elnéző legyek – gyenge jellemű, félművelt figura volt. Viszont a nagy ordó kiváltságokat, a nagy föld nagy lehetőségeket biztosított a némi intellektualitással ugyan rendelkező, de a társadalmi és erkölcsi normákra fittyet hányó úrnak. Az „édes életen" kívül, amelyet alaposan élt, szenvedélyesen érdekelte a politika, és igen szívesen látta nevét kinyomtatva az újságban.

Agárdi Ferenc révén ismerkedtem meg vele, aki Mierka nyugalmazott altábornagy – a *Pester Lloyd* igen jó felkészültségű katonai szemleírója – révén került vele kapcsolatba. Agárdi Ferenc, bár sohasem volt katona (egyébként praxist nem folytató orvos), olyan szenvedélyes vonzalmat érzett a katonai kérdések iránt,

hogy az általa elolvasott és a szó valódi értelmében átanulmányozott, nagy tömegű hadtörténeti könyv, tanulmány és az ezekre irányuló megértő képessége révén komoly katonai tekintélynek számított. Ambrózy politikai vonalának egyetlen jellemzője – azon felül, hogy magát humanistának tartotta – a német politika és annak agresszív formája elleni gyűlölete volt. Megvetette a nácikat, és mint egykori oxfordi diák, anglomániás volt. Persze legjobban a „fair" angol politikai-társadalmi berendezkedés felelt volna meg neki: ez alatt az Árpádig visszamenően tiszteletben tartott szerzett jogok és a föld magántulajdonának megóvását értette. Annyi providencialitással azonban rendelkezett, hogy tudta: a „régi jó világ" visszatérte érdekében össze kell zúzni a nácikat, ez pedig a szovjet provizorikus (minél átmenetibb) segítsége nélkül nem megy. Tehát világnézetüket figyelembe sem véve kereste azok társaságát, akikről úgy hitte, következetesen harcolnak a német barbárok ellen. (Ezért családja keményen korholta, főleg mostohafia, a hírhedt pesti aranyifjú, Odescalchi Miklós tett neki szemrehányást gyanús társaságáért. Hogy ez a garázda főúri ifjú a németek kezébe került – miután sikertelenül repülőgépen akart a szövetségesek olaszországi állásaiba jutni –, akik Sopronkőhidán 1944 telén felakasztották, azok közé az esetek közé tartozik, amelyekről azt szokták mondani: „ha regényben olvasnám, nem hinném el".)

Ambrózy nem titkolta a német fasizmussal szembeni nézeteit. Rábeszélésemre Agárdi egész sor náciellenes cikket jelentetett meg Ambrózy szignójával különböző napilapokban. Emellett nem egy értékes információt juttattunk olyan berkekbe, ahová mint a Mária Terézia-rend lovagja jutott el. Mert mint ilyennek, szabad bejárása volt Horthyhoz. Végül: mert nem voltunk finnyásak a tekintetben, honnan jön a pénz ügyünk támogatá-

sára, a tuzséri híres almás termésének árából sok élelmiszercsomag ment Kistarcsára, Garanyba és a Margit körúti fogházba. S volt idő – talán fél éven át –, mikor havonként 8–10 helyre 40–50 pengős pénzküldemény érkezett ebből a forrásból politikai foglyok hozzátartozói támogatására. (Nemrégen nézegettem meghatottan egy feladóvevényt, amely azt igazolja, hogy Szabó Endre 1940 októberében 35 pengőt adott fel. A címzett egy börtönbüntetését töltő baloldali könyvkiadó felesége volt.) Ambrózy szentül hitte (vagy legalábbis úgy tett mintha hinné), hogy pénzével náciellenes, s ezért Melkbe internált osztrák szerzeteseket, apácákat és volt katonatiszteket támogat. Persze csak azok érthetik meg zárójelbe tett megjegyzésemet, akik ismerték ezt a kissé kalandorkodó, cinikus és néha rokonszenvesen hányaveti urat. Ugyanis Ambrózy rezignált volt. S el is árulta néha: tisztában van azzal, hogy az arisztokrácia (amely őt mint koldus huszártisztet csak félig vagy addig sem fogadta be) történelmi primátusa lejárt, sőt kedves akasztófahumorral idézte a majdan kolduló grófot, és nagy vidáman emlékezett valamilyen párizsi mulató illemhelyének orosz hercegnőjéről. (Egyébként a pár évvel ezelőtt elhunyt lovag – aki kézi festésből tengette életét –, azt hiszem, a 60-as évek legelején felkeresett, és megkért, írjak ajánlólevelet számára, melyben igazolom egykori antifasiszta magatartását. Ezt megfelelő formában meg is tettem.)

Az ajtótól balra az egyik asztalnál Zsilinszkyt láttam egy ismerősnek tűnő fiatal férfi társaságában. Nagy beszélgetésbe merültek. Kis idő múlva Zsilinszky asztaltársa elment, ő pedig körülnézett. Észrevett, és köszöntött bennünket. Latolgattam, átmenjek-e asztalához – ahol iratokat nézegetett –, nem zavarom-e. Azután az is intimidált, hogy memoranduma esetleg szóba kerül – mert feltehetően tudta, hogy már ol-

vastam vagy hallottam róla. Ugyanakkor az akkor még bizalmasnak minősülő irathoz nem volt kompetábilis hozzászólni. Hogyan, hogyan se, később mégis átmentem hozzá. A társaságomban levő Agárdit ismerte, Ambrózyt nem. Néhány szóval tájékoztattam, kicsoda-micsoda Ambrózy György. Érdeklődéssel figyelte, azután megkért, mutassam be neki. Szerettem volna még kettesben maradni vele, néhány szót váltani, de mintha nem akart volna négyszemközt beszélgetni. Kért, hívjam át az említetteket asztalához.

Ambrózy eleinte nagy respektussal szólt Zsilinszkyhez, de csakhamar tele szájjal kezdte szidni a németeket. Aggodalmaskodtam, hogy szavainak áradása elönt egy normális társalgási lehetőséget, és gyorsan semlegesebb témára akartam áttérni. Valami olyasmit mondtam: tűrhetetlen ilyen hangon beszélni nyilvános helyen. Zsilinszky nevetve szólt közbe: valóban, ezt a hangot nem lehet megütni, csak megérteni lehet. Le voltam fegyverezve. No, ha megérted – mondta Ambrózy –, akkor beszéljünk arról a memorandumról, amiről már hallottam (és egy általam ismeretlen tábornok nevét említette meg mint forrást). Nem tudom már idézni a szavakat, melyekkel Zsilinszky igen határozottan, de kifogástalan eleganciával elvágta a téma folytatását, de emlékszem, hogy Ambrózy lovasbravúrjáról érdeklődött; tehát jól kitapintotta gyengéjét. Ambrózy azután minden mozzanatát elmondta hőstettének.

Ezután katonai szakkérdések kerültek szóba, s most már akár a Gestapo embere is végighallgathatta volna társalgásunkat. Főleg a lovasság szerepét vitatták. Úgy emlékszem, Zsilinszky egyetértett Ambrózyval abban, hogy „a magyar lóra termett". De míg az utóbbi saját kimagasló hippológiai ismereteivel és lovassikereivel kérkedett, Zsilinszky, az egykori huszártiszt, részben nagy jártassággal beszélt a lovasság szerepéről a történelem során, másrészt hevesen argumentált amellett, hogy a magyarság bizonyos speciális lelki beállítottsága révén lett lovas nemzet, s mint turáni lovas népnek, sem-

mi köze az árjákhoz. – Nem lepett meg, hogy a „civil" Agárdi nagy verzátussal idézte Zrínyi és Rákóczi véleményét, melyek szemben állottak a lovasság egyoldalú dicsőítésével, és a gyalogság döntő szerepét hangoztatták a harcászatban. Szerényen megjegyeztem, hogy talán a hadsereg fő feladatából kellene kiindulni: a török elleni harcban a portyázó lovasság, a „német" ellen a reguláris harcmodor alkalmazásával lehetett volna sikereket elérni, ahol a gyalogság szerepe megnövekedett.

Zsilinszky később mezőgazdasági kérdésekről kezdett beszélni, ami asztaltársainkat már nem érdekelte, hamarosan el is távoztak. Talán még egy jó fél órát töltöttem vele.

Azt hiszem, először Ambrózyról kérdezősködött, azután minden átmenet nélkül ezt mondta: siratni való dolog, hogy az utolsó évtizedekben milyen kevés jelentékeny emberünk volt. Úgy emlékszem, így folytatta: nehéz lenne felsorolni azt a sok fényes nevet, akik a magyar közéletben a XIX. század első felében szerepeltek. Persze ők Franciaországra néztek, de ma hová néznének? A sok ragyogó alak közül most Teleki László foglalkoztatja – mondta –, kit másik eszményképe, Zrínyi Miklós mellé helyezett. Óvakodtam a szót aktuális dolgokra terelni; vártam, hogy ő teszi.

De zárkózott maradt. Lakásáig kísértem, és a fülledt Alagútban – nyilván az előbbi témát folytatva – komoran mondta: én egyáltalán nem veszem tudomásul ennek a két nagy ember tragédiájának a közvélemény és a történészek nagy része által szankcionált lefolyását. Zrínyit nem a vadkan ölte meg, és Teleki sem lett öngyilkos. Mindkettőjükkel Bécs végzett.

A következő másfél év folyamán csak futólag találkoztunk, s nem váltottunk többet pár konvencionális szónál. „Szabadlábon" utolszor egy előadóesten láttam: azt hiszem Barcs Sándor társaságában volt.

Azután 1944 novemberének egyik utolsó napján

megdöbbenve láttam a Margit körúti fogház folyosóján, a falnak fordulva; majd december közepén a sopronkőhidai börtön udvarán, amint bicegve, de törzsét egyenesen tartva rótta a köröket. Köszöntöttem. Rám nézett: szomorkás mosollyal. Néhány nap múlva egymás mellett várakoztunk a kórház folyosóján. Az első pillanatban úgy tűnt, nem óhajt beszélni. Azután felém fordult: úgy festesz, mint valami szerzetes, derékban madzaggal átkötött fekete kabátomra célozva. Mi történt azzal az öregúrral, akinek szemét megoperálták? – kérdezte. Mire feleltem volna, a smasszer ránk szólt. Még két ízben válthattam vele szót. A betegszoba előtt ismét mellé kerültem; azt hiszem, akkor én derítettem fel őt utoljára. Urainkat Kőhida alaposan átgyúrta – meséltem. A templomban Milassin őrnagy és Hardy Kálmán folyamőr altábornagy között ültem. Milassin azt kérdezi, mikor érnek már ide az oroszok. Talán pár hét múlva itt lesznek. Mire ő: megcsókolnám a ragyás képét az elsőnek. Erre Hardy: én még a v . . . t is. Zsilinszky elmosolyodott.

December 22-én ólmos esőben vánszorogtunk a „sétán". Zsilinszky – sebe miatt – néhány tujabokorral övezett kis körben járt. Mikor fél 12 tájt betereltek, a fogházba vezető ajtóban összetömörültünk. A véletlen melléje sodort. Megszólított: holnap lesz a tárgyalásom. Valami biztatásfélét súgtam oda, s kezet akartam fogni vele, de csak zöld lódenköpenyét érinthettem meg. Az őr ránk rivallt. Ennyi a személyes élményem.

Morzsák ezek, de valamelyes jelentőségüket mégsem lehet tagadni, mert e hézagos emlékező sorok érzékeltetik némely reakcióját az őt érintő, érdeklő, foglalkoztató történésekre, s rögzítik egy bizonyos időpontbeli véleményét eseményekről, emberekről, dolgokról.

Úgy hiszem, érdemes a dátumokra is figyelni. Zsilinszky

Endrét nem lehet időtlenül, globálisan megítélni; számolnunk kell fejlődése, esetenkénti visszafejlődése, majd újbóli nekilendülése különböző szakaszaival; s azzal, hogy állásfoglalásait, cselekedeteit, írásait igen intenzív érzelmi életének hullámzásai is befolyásolták. Néha talán nem vette kellően figyelembe a realitásokat, a lehetőségeket és az adottságokat. Egy azonban valamennyi megnyilatkozásában vitathatatlan: becsületessége, önzetlensége s kristálytiszta őszintesége egy olyan korban, mikor a politikai banditizmus orgiákat ült. Sohasem taktikázott, sohasem manipulált, fineszekkel nem élt. Ami a szívén, az a száján. És még valamit: magatartását, beszédeit, írásait a pátosz és a közvetlenség jellemezték. Ritka szomszédság ez.

Mit tudok még Bajcsy-Zsilinszkyről? Többször hallottam beszélni. Hallottam többek között a délvidéki rémségek ügyében elmondott emfatikus, de egyben tárgyi bizonyítékokkal alátámasztott parlamenti felszólalását, olvastam 3 könyvét, brosúráit, majdnem minden publikációját, a politikai tevékenységére vonatkozó reflexiókat, az Áchim-üggyel kapcsolatos közleményeket és a felszabadulás után Dernői Kocsis László könyvét, valamint a *Századok*ban megjelent dokumentumokat (a Kisgazdapárt általa fogalmazott memorandumát, leveleit Kállay Miklóshoz, Szekfű Gyulával folytatott vitáját) és végül ezt az emlékcsokrot, amelynek kapcsán e sorokat írom.

Húsz, hozzá közel álló kortársa emlékezéseit foglalja magában ez a kötet. A bevezető tanulmányban a kiadvány szerkesztője felvázolja hőse életét, ismerteti politikai pályájának főbb szakaszait, méltatja törekvéseit, küzdelmeit és bizonyos narrátori eszközökkel magyarázatokat fűz az egyes emlékezésekhez.

Kétségtelen: már a vállalkozás, Bajcsy-Zsilinszky történelmi alakjának megidézése is tiszteletre méltó, de ugyanakkor jelentékeny kötelezettséget is ró a szerkesztőre. Mert bár a kortársak hősük életének tetszésük szerinti eseményeit rögzí-

tik (elvárhatóan a legközelebbről megfigyelteket), a szerkesztő feladata a szerzők olyan szempontú megválasztása, hogy azok megfeleljenek az autentikusság igényeinek, s hogy emlékezéseikben az életpálya eddig nem vagy kevéssé ismert, továbbá homályban maradt mozzanatait világítsák meg.

Az előttem fekvő kötet részben megfelel a követelményeknek: kiválasztott írói egy kivételével többé-kevésbé baráti köréhez tartoztak, és értékes, az utókor számára hasznos adalékokat szolgáltatnak.

Azt írtam, egy kivételével. Ez Vas Vilmos, egykori békéscsabai orvos „Az Áchim-éra! – Igazságok az Áchim-legendákból!" című írása. Nemigen értem, miért sorolta a szerkesztő a megemlékezések közé ezt a rendkívül primitív és malignusan megírt, elfogult Áchim-ellenes förmedvényt? Talán azért, hogy ezzel igazságot szolgáltasson Bajcsy-Zsilinszkyéknek és mentesítse Zsilinszkyt az Áchim-gyilkosság terhe alól? Mert ha ez volt a célja, akkor alapos balfogás volt.

Nincs szándékomban az Áchim-ügyet firtatni. De Áchim orvosát – aki, mint írja, haláláig elég jó, mondhatni baráti viszonyban volt vele, és 14 oldalon át gyalázza őt, s aki nyilván Székely Lajos cikkével egyetértve azt írja, hogy „Nem egyéb ő, mint egy ocsmány demagóg, egy társadalmi haramia, here, népvezér és népcsaló . . . minden szava a legförtelmesebb hazugság" – Áchim e „barát"-jának a kortársak között való szerepeltetése – aki nem átallotta Fényes Samut, a kiváló jogászt és filozófust – aki éppen makulátlan emberségéről volt ismert –, az Áchim család jogi képviselőjét, hamis tanúk felbújtásával rágalmazni, komoly szépséghiba.

Írásom elején jeleztem, hogy az emlékezéseket magában foglaló kötetről főleg abból a szempontból mondanék véleményt, mennyiben szolgálja a történelmet, mennyiben könnyítik meg a szemtanúk a historikusok munkáját. Nos – azt hiszem, elmondhatjuk –, a kötet szerkesztője, az előforduló kisebb-nagyobb lapszusok ellenére is jó munkát végzett.

Az írások zöme nem több ugyan szeretetteljes, meleg ba-

ráti emlékezéseknél, némelyike nemes pátosszal telített, mint Ortutayé, vagy a rangos esszé szintjét is megüti, mint Spectátoré, ugyanakkor azonban a történelemírást segítő értékes darabokra is bukkanhatunk a kötetben. Ilyenek Német Imre, Talpassy Tibor, Markos György és Csorba János visszaemlékezései, melyek Zsilinszky életének és egyúttal a történelemnek egy-egy eddig ismeretlen vagy kevéssé feltárt eseményét, epizódját közvetítik.

1940 elején a Duna-völgyi népek túlnyomó részét már igájába fogta a náci fasizmus. A magyar függetlenség megőrzésének egyetlen kínálkozó útja a Jugoszláviával való összefogás lett volna. Teleki Pál, az akkori kormányelnök, ha bizonyos fenntartásokkal is, erre törekedett. Zsilinszky következetes és őszinte híve volt a jugoszláv szövetségnek. Azt vallotta, hogy csak a két nép szoros összefogása óvhatja meg e térség békéjét.

A jugoszláv koncepció realizálásának fontos mozzanatát – Zsilinszky belgrádi útját – írta meg visszaemlékezéseiben az őt elkísérő Németh Imre. Ennek az akciónak feltárása – mely különösen részleteiben ismeretlen a közvélemény előtt – becses történelmi értékű. Emeli Németh írásának színvonalát az az eleven ábrázolási mód, ahogyan a közvetlen náci veszélyt érzékelő és annak elhárítására elszántan kész jugoszláv politikusokat és az ottani demokratikus légkört bemutatja. Németh Imre másik emlékcikkében tudtommal első ízben kerülnek publikálásra Zsilinszkynek az Áchim-ügyben hozzá intézett levelei, melyek Féja Gézának a *Válasz*ban megjelent „Áchim L. András a »parasztkirály«" című írására tett megjegyzéseit foglalják magukban. Felhasználható dokumentumai ezek a sokat vitatott, de még korántsem lezárt Áchim-ügynek.

Lényeges, a korra és Zsilinszkyre igen jellemző eseményekről tudósít emléksoraiban egyik belső embere, Talpassy Tibor. Emlékezése az együtt bejárt baranyai falvakra hűségesen bemutatja a sorvadó, már-már letargiába süllyedt magyarok

és az agresszívan terjeszkedő, egyre zsírosodó svábok világát, s jól érzékelteti annak lesújtó hatását Zsilinszkyre.

Mi hát a teendő? – teszi fel a kérdést a pusztuló magyarság láttán. Evidens, hogy a radikális földreform! De a falu papja fejét rázza: itt már megtört a nép ereje, hasztalan osztanának földet. Azt is eladják, amijük van. Nincs hát orvosság? – kérdi keseredett szájjal Zsilinszky. De van. Valami olyan, ami megszünteti a magántulajdont – feleli merészen a tiszteletes asszony, és tömören kifejti agrárpolitikai nézeteit. Talpassy fél, hogy robbanás következik, ám Zsilinszky nyugodt marad, később tűnődve mondja: azt hiszem, sok mindent át kell értékelnünk ezután az út után. Például a kommunizmus és a hazafiság összeférhetőségét. Fontos és figyelemre méltó ez a kis epizód azok számára, akik Zsilinszky életútjának labirintját kutatják.

Zsilinszkyt lelke mélyéig felkavarták a látottak. Országvilág előtt fel akarta tárni a dél-dunántúli magyar–sváb falvak helyzetét. De a baranyai falvak magyarjainak tragikus sorsát éppen úgy nem lehetett szóvá tenni, mint megakadályozni az újvidéki vérfürdőt. Mindkettő „külpolitikai érdekeket sértett" – holott az utóbbira levélben figyelmeztetett az utolsó percben. Levelét Talpassy az akkori politikai szituációt jól jellemző – krimibe illő – úton juttatta Bárdossy miniszterelnökhöz. (Abban a pár szóban pedig, amelyekben azt írja le, miként veszi át Bárdossy – palacsintás száját törölve – a levelet, jól tükröződik a cinikussá züllött magyar politikai élet.)

Talpassy Tibor írása szintén bővíti a korszakra vonatkozó ismereteinket, akárcsak Markos György és Csorba János visszaemlékezései. Markos György egyik írásában – a Schönherz Zoltán megmentéséért folytatott küzdelemre emlékezve – hiteles tanúként idézi Zsilinszky bátor, önfeláldozó kiállását a függetlenségi mozgalom kommunista vezetőjének életéért. A másik írásából pedig először kaphat a mai olvasó valóban hűséges beszámolót Zsilinszky utolsó napjairól.

Csorba János egy olyan – mondhatni: történelmi jelentőségű – mozzanatra emlékezik, amelyet csak a parlamenti naplók őriznek. 1944. szeptember 21-én, tehát a német megszállás idején akadt két képviselő, aki az országgyűlésben élesen bírálta részben a törvénytelen rendeletek egész sorát, a pártok feloszlatását, másrészt az elhurcolt képviselők szabadon bocsátását követelte: az egyik képviselő Csorba János volt.

A „Bevezetés"-en kívül a könyv két darabjáról szólnék még: Kodolányi János és Illyés Gyula írásairól.

Kodolányié nem ide készült. A „Visszapillantó tükör" című, életrajzi részleteket magába foglaló művének már megjelent tanulmányát sorolta a kötetbe némi kiegészítéssel a szerkesztő.

Már Kodolányi nevét látva tartottam attól, hogy hangja disszonáns lesz; az sem lepne meg, ha emlékezéseit indulati, gyűlölete vagy rokonszenve deformálná. Valóban. Írásának egyes részei – a baranyai utat leíró oldalak – ellentétben Talpassy Tibor itt közölt azonos témájú cikkével, fellengzős kitételekkel vannak megtűzdelve.

De nem ez a legkirívóbb hibája Kodolányi írásának. Inkább a csekély dokumentumérték. Valószínű, hogy mikor valamely eseményt másképpen ír le, mint ahogyan az valóban végbement, nem mindig rosszhiszeműen teszi; csak éppen legendateremtő hajlamain nem tud erőt venni. Viszont a kortársi emlékezésektől mást várunk. Azt, hogy ne az igaz dolgokat pretereálja, hanem a legendákat.

Itt van mindjárt Nagy Lajos szovjet útinaplója. Nagy Lajos sok mindent megnézett a Szovjetunióban, de nem mindent látott meg. A nagy és lázas építőmunkát elfedték szeme elől a mindennapi élet apróbb vagy nagyobb kényelmetlenségei. Ezt útjáról tett néhány megjegyzéséből tudtam meg megérkezése után; egyébként akkor – néhány hetet vidéken töltve – csak futólag beszéltem vele. Azt azonban elmondta – 1934 őszén –, hogy útinaplóját írja, de még senkinek sem

adta oda olvasásra. Azután 1935 telén, egy este Agárdi Ferencnek, közös barátunknak és nekem a Japán kávéházban ideadta kéziratának egy részét. Mindjárt azon éjszaka elolvastam, és megdöbbentem. Ugyanis Nagy Lajos sajátosan bonyolult, és csak mély lélektani módszerekkel megközelíthető érzelmi világából és társadalmi körülményeiből torz életvitele okából szovjet útján csak a felületi dolgokat észlelte. Szorongásában jelentkező neurózisa valósággal bilincsbe verte, úgyannyira, hogy – bár József Attila mellett a tőkés világot legintranzigensebben ostorozó, a szocialista rendet forrón áhító emberként, barátként és íróként tartottuk számon – nem volt képes a Szovjetunióban folyó világtörténelmi átalakulás mérvét felfogni. Valószínű, hogy abban, amit élményként leírt, nagy része volt a fasiszta országból magával cipelt félelemnek, már csak azért is, mert tulajdonképpen nem tudta, hogyan is engedhették ki; de bizonyos fokig a Szovjetunióban mellé adott kísérőinek értetlensége is, akik úgy hitték, a lelki és testi akklimatizálódás spontán végbemegy nála, és olyan szemmel lát, olyan füllel hall, olyan nyelvvel ízlel, mint ők, a sok éve ott élők.

Mikor másnap – a kézirat egy részének elolvasása után – találkoztam vele, és elmondta, hogy Kodolányi János révén az útleírás közlését átengedte a Bajcsy-Zsilinszky szerkesztette *Szabadság*nak – elrémültem. Ma is világosan merül fel bennem a kép. Nagy Lajos mellettem ült a Szovjetunióban kapott kávébarna öltönyében a Japán kávéházban, s arra a kérdésemre: hogy tehetted ezt, Lajos? – azt hajtogatta: súlyos depresszióban voltam és vagyok, teljesen pénz nélkül, és az az érzésem, hogy minden leírt betűmet figyelik, sőt a Szovjetunióban is figyeltettek (elmondta, hogy egy este Matheikáéknál vagy Illés Béláéknál vendégeskedett, és amikor haza készült menni Kun Bélával, Kun azt mondta: menjünk különkülön, nem jó, ha minket is együtt látnak).

S ugyanakkor elmondta, hogy Kodolányi fűt-fát ígért, komoly honoráriumelőleget adatott neki. A *Szabadság* azután

hétről hétre közölte írásait. Az emberek csámcsogtak, Nagy Lajos kerülte barátait. Azután Agárdi Ferenccel és József Attilával hosszas nyomozás után találtunk rá a József körúton levő Baross kávéházban. Lakására nem mehettünk, mert felesége óvta barátaitól.

Kérve kértük, tiltsa le az útleírás közlését, mert az akkori magyar sajtóban, kiváltképpen az ő tollából, igen-igen káros. József Attila – akinek ez időben nem egy súlyos sérelme volt a remélt szovjet út miatt – ezt mondta: emlékezz az „Anyá"-ra (ez a felejthetetlenül szép írása – melyet Nagy Lajos 1930-ban írt – a Szovjetunió megrendítő apoteózisa volt), most megbántottad őt, te is ácsolod a keresztet neki? – Attilának sírós volt a hangja, Nagy Lajos megrendült, amit eddig sohasem tapasztaltam nála, csak azt hajtogatta: Kodolányi visszapereltelti a honoráriumot, ha nem folytatom az útleírást. Összeadjuk a pénzt, ha nem megy másképpen – mondtuk. Azután jogi aggályokat emlegetett, de másnap Melléky Kornél ügyvéd barátunk megnyugtatta. Egyébként Melléky beszélt is Kodolányival ez ügyben, aki hajthatatlan volt, és állandóan nógatta a testileg-lelkileg leromlott Nagy Lajost a folytatások beküldésére.

Melléky szerint Kodolányi egyáltalán nem palástolta, hogy örül, miszerint a kommunistaszimpatizáns Nagy Lajos a „szovjet paradicsomban" nem talált idilli gyönyöröket és nagyszerű komfortot, hanem az évszázados elmaradást behozni akaró rohammunkát, amelynek kísérőjelenségeit: az ínség határát súroló puritán életformát túlhangsúlyozta. Holott Nagy Lajosnál – aki a gazdasági jelenségekre elsősorban érzelmileg reagált – sokkal jobban tudta: a finom posztó vagy parfüm gyártásához szerszámgépek kellenek, amelyeket, akár a babkávét, csak aranyért kapja, ha kapja a Szovjetunió.

Ahogy most ezeket az írásokat nézem, úgy érzem, hogy a már-már feledés homályába süllyedt emlékek, a múlt eseményei, színterek, hangulatok, az elmúlt idő dacára a maguk elevenségében támadnak fel.

Szinte látom a pipáját szívó Sándor Kálmánt, kockás ingében, amint szenvtelennek tetsző arccal, de belső feszültséget mutató gesztusaival egy sor groteszk, de egyben megdöbbentő esetét meséli el a kispolgári nyomorúságnak; mellette ül a kopasz Danci (Agárdi Ferenc), és a számok segítségével magyarázza a szocialista építés nehézségeit. Hogy a Szovjetunió szűkében van a kávénak – kezdi –; mire Nagy Lajos idegesen félbeszakítja: ... és Brazíliában pedig a tengerbe öntik – ezt már hallottam! Az ötödik asztaltárs, Újvári Imre, a ragyogó elokvenciájú újságíró, aki keveset írt, de a társalgások, viták és szócsaták folyamán elmondott elmefuttatásaiból fenomenális kötetek kerekednének, a maga brüszk humorával kevert tárgyi indokokkal igyekszik Nagy Lajost az útinapló írásának abbahagyására bírni. És így tovább! Ostrom alá vettük – ki-ki a maga módján –, szét akartuk lőni a félelem torlaszait. Nehéz volt. De a végén mégis sikerült.

Jól benne voltunk már a tavaszban, mikor úgy este 9 óra tájt Nagy Lajossal szokás szerint sétára indultunk a Városligetbe. Hetenként kétszer-háromszor is bejártuk a Margitszigetet, a Rózsadombot, és azt hiszem, háromszor-négyszer a Svábhegyen, Hűvösvölgyben és Zugligetben is elkalandoztunk. Csavargás közben megbeszéltük a napi eseményeket, írók, újságírók dolgait, írásaikat, véleményüket; és hozzátettük a magunkét is. Szóba került a világpolitika is – olyan aspektusból, ahogyan csak ő látta és ítélte meg. Majd ha egyedül róla emlékezem meg, talán sikerül megfogalmazni, illetve megjeleníteni azt a Nagy Lajost, akiről igen keveset tudnak. Mert megírták róla sokszor, hogy a magyar prózairodalom kimagasló alakja volt, hogy könyörtelen bírálója a társadalom visszásságainak, hogy megingathatatlan harcosa az igazságnak, hogy kristálytiszta írásai hajszálnyi pontossággal a kívánt célba találtak, hogy semmiféle csalafintasággal nem lehet lépre csalni – de ugyanakkor azt is megállapították, hogy prózája rideg, érzelmi világa sivár, lélek nélküli. Hát, aki az utóbbit állítja, nem ismerte az írót, és nem értette

írásait. Azt hiszem, méltatói közül Sőtér István az egyetlen, aki arról szól kis remekében, hogy Nagy Lajos rendkívül érzékeny, szeretetre vágyó, gyengéd ember volt. Nem volt önmutogató; inkább szemérmes. És nagyon igaza van Sőtérnek abban, hogy a Nagy Lajossal való személyes érintkezés igen jelentékenyen módosította azok megítélését, akik „csak" olvasói voltak. Minthogy azonkívül, hogy minden sorát elolvastam, barátjának tarthatom magam, erről a sok mindent elárulló baráti kapcsolatról szeretnék majd – ha időm engedi – számot adni. Arról a Nagy Lajosról, aki ki merte mondani, hogy ezt vagy azt az arrivált írót vagy művészt miért tartja érdemtelennek a hírnévre vagy elismerésre. Arról a Nagy Lajosról szeretnék egyszer vallani, aki egyesek szerint a kávéházak ablakából nézi a világot. Megírnám, hogy ezzel a „kávéházi szemlélettel" miért tudta megírni a „Kiskunhalmot" meg „A Falu álarcá"-t és az „1919 május"-t.

Itt csak annyit, hogy Nagy Lajosnak a fákkal, cserjékkel valami különös érzelmi kapcsolata volt. Úgy sejtem, ez a származásával magyarázható. Ugyanis – bár erről sohasem beszélt – apja erdészember volt. (Ő maga házasságon kívül született.)

Szóval vonzották a fák, kedvtelve járt körül egy-egy hatalmas világos, sima kérgű platánt; érdeklődött a fa származása, termése és kora felől. Azt ambicionálta, hogy minden útjába akadó fát megismerjen. De nemcsak az érdekelte, milyen a törzse, kérge, levele a tölgynek, bükknek, gyertyánnak; az is, mi különbözteti meg a kocsányos tölgyet a kocsánytalantól, a palánkos gyertyánt a közönségestől, és el kellett mondanom, miért terem sok gyöngyvirág a kőrisek között, és miért szereti az ibolya a svábhegyi kékbükkösök alját.

A városligeti séta után beültünk a Rottenbiller és Dob utca sarkán levő Makk hetes vendéglő kertjébe egy kis pótvacsorára. Remek volt az a feketenyár, emlékezett egyik fára; vagy jegenye volt az? Mondtam, hogy a nyár, a jegenye és a topolya azonos fajok, de azt hiszem, inkább beszéltünk idő-

szerűbb ügyekről, például a *Szabadság*ban folyó cikksorozatáról. Azután halászlét kanalaztunk, és Nagy Lajos hosszas tűnődés után ezt mondta: nem küldtem már több anyagot a lapnak. Hogy azután miről volt szó a továbbiakban, nemigen emlékszem, csak arra, hogy Nagy Lajos kért: mondjam el Agárdinak is, amit velem közölt. Másnap véletlenül találkoztunk a Zeneakadémia előtt, s ő vastag aktatáskájára mutatott: itt vannak az útinapló kéziratai. Mi legyen velük? – kérdezte tétován. Talán égessük el, gyere fel hozzám – invitáltam. Így is történt: a Nagyatádi Szabó utca (ma Kertész utca) 50. számú házban levő lakásomon elégettük a kéziratot. Nos, hogyan emlékszik erre Kodolányi a szóban forgó könyvben?

Mint a *Szabadság* szerkesztője, közölni kezdte Nagy Lajos útleírását. „Néhány folytatás után azonban kiderült, hogy szegény Nagy Lajos kávéházat, jó feketekávét, jó szivart keresett elsősorban a Szovjetunióban . . .” – írja.

Hát ez a „Néhány folytatás” pontosan 25 volt, és 1935. május 19-én történt az utolsó közlés (és még volt hátra vagy 20 folytatásnyi írás). Ez már azután (egy fél év után) „Zsilinszkynek is szemet szúrt”, és Kodolányi szerint egy nap a Belvárosi kávéházban az asztalra csapott, mondván: „A krisztusát! Meddig keres még ez a Nagy Lajos jó szivart meg feketekávét a Szovjetunióban? Hát más látnivaló nem volt?!” Ez a kifakadás megtörténhetett. De hogy *emiatt* szüntették meg minden bejelentés nélkül az útleírás közlését, ami „Nagy Lajosnak igen zokon esett” – ez egyszerűen nem igaz. A dolog úgy történt, ahogy leírtam. Nagy Lajos boldog volt, hogy lezárhatta ezt az ominózus ügyet, csak azt panaszolta, hogy Kodolányi zaklatja, és semmiképpen sem hajlandó belenyugodni az útleírás közlésének beszüntetésébe. Persze hogy nem akart belenyugodni, hiszen 1935 májusát írtuk, s akkor – pontosan április 25-én – tette le a garast a *Magyarország*ban az „Új szellemi front” mellett, bebizonyítva – József Attila

szavaival –, „hogy oly elszánt, oly bátor, hogy akkor is a hatalom mellé áll, ha agyoncsapják". Igen, Kodolányi a Gömbös patronálta, Zilahy Lajos szervezte „Új szellemi frontba" sorakozott, és Zilahy jóvoltából elfoglalta a *Magyarország* olvasószerkesztői posztját. Ez azonban nem tartotta vissza attól, hogy Zilahyra támadjon. Azt még megértem, hogy – nagyon sok szubjektív és objektív ok miatt – Kodolányi nem jó szemmel nézte a jó modorú, sikeres, világfias Zilahyt, de azt, hogy Zsilinszky emlékének szentelt írások közé miért kellett beiktatni Kodolányinak a valóságot nagyon szubjektíven megítélő emlékezéseit – azt már nem. Íme: „Zilahy Lajos a Münchenben megjelenő *Új Látóhatár* című folyóirat 1959. júliusi számában egy 40 lapos interjú során lángoló szerelmi vallomást intéz Gömbös Gyula emlékéhez" – írja Kodolányi. Ez az interjú tényleg megjelent az említett folyóiratban, de nem az 1959. júliusi számban, és nem 40 lapos volt, hanem 22 oldalas; és bár Zilahy ebben ellentmondásosan és zavarosan nyilatkozott Gömbösről, lángoló szerelmi vallomásról nem volt szó. Ellenben Zilahy Gömböst „rendkívül tehetséges gazembernek" nevezte.

Azt az állítást, hogy Faraghó csendőr tábornok Kodolányit bízta meg egy fegyverszüneti emlékirat elkészítésével 1944. március 22-én, csak azért említem meg, mert ez is szerepel a kortársi emlékek között. És itt kérem az olvasót, ügyeljen az időpontokra. Ugyanis 1944 márciusában a Horthy-klikk a náci megszállás első napjaiban ijedtében még azt is el akarta felejteni, hogy egy-másfél évvel előtte Barcza, Bakach-Bessenyey, Szent-Györgyi, Frey és mások útján tapogatózott Ankarában, Bernben, a Vatikánban és egyebütt a nyugatiakkal kötendő fegyverszünetről, nemhogy Faraghónak, a moszkvai magyar követség volt katonai attaséjának személye szóba jöhetett volna.

Kodolányi egy fél évet tévedett. Faraghó személye akkor merült fel a fegyverszünetkéréssel kapcsolatban, mikor már a szovjet csapatok a magyar határon belül jártak. Kodolányira

pedig mint egy fegyverszüneti emlékirat szerkesztőjére gondolni még tréfának is rossz. – Lám csak, így készül a történelem.

A befejező írás Illyés Gyuláé, aki megkapóan élővé varázsolja a Zöldfa vendéglő kertjében vacsorázó Zsilinszkyt, testi megjelenését és lelki alkatát frappánsan szintetizálva. Viszont Zsilinszky elmenekülési lehetőségéről szóló sorai téves információn alapulnak.

Zsilinszky nem kerülhette el sorsát, nem léphetett ki az autóbuszból, csak szuronyos őrök kíséretében. Nem tűnhetett volna el az erdőben. Az őrök biztatása, hogy szökjék meg, merő legenda. Sem Markos György, sem Novák Károly, akiket Zsilinszkyvel együtt szállítottak, nem tesznek erről említést, s én – akit a következő autóbuszon vittek – semmit sem hallottam erről. Illyés Petőfi–Zsilinszky párhuzamát frivolnak találom. Petőfi rohanva menekül, Zsilinszky a halált választja, marad. S bár a feltevéseket: hogy valamely esemény így vagy úgy történt *volna*, ha bekövetkezik vagy nem megy végbe, történetietleneknek mondjuk, mégsem tudok a csábításnak ellenállni, hogy leírjam: ha Petőfi eltűnik üldözői elől, majd rátalálnak, a bitófát nem kerülheti el, Zsilinszky, ha megmenekül, 4 hónap múltán az új haza építője lehetett volna.

Végül a „Bevezetés"-ről. Feltehetően azért íródott ez a tanulmány, hogy egy későbbi korban az olvasóknak, akiknek többségükben kivonatokkal vagy utalásokkal kell beérniük Bajcsy-Zsilinszky életét és politikai pályafutását illetően – tájékozódást nyújtson arról az államférfiról, akiről kortársai emlékeznek. Eligazítsa őket hősének életútjáról s benne politikai fejlődéséről, tetteiről, harcairól és mártírsorsáról, mert hiszen a kortársak ennek csupán egy-egy epizódját mutatják be.

Vígh Károly részben tájékoztatást ad, részben állást foglal: értékel, ítél.

A tanulmány – nézetem szerint – nem szolgálja azt a

célt, amelyet szolgálnia kellene. Tévesen tájékoztat. Mindjárt az első sorokban az olvasható, hogy Zsilinszky apja „Treitz Ede agrobiológussal" együtt folytatott szikjavítási kísérleteket. Ez a kiváló tudós nem agrobiológus, hanem geológus: a keresztneve nem Ede, hanem Péter volt. – Másutt Zsilinszky „katonai éveiről" és „önkéntes éveiről" ír, holott az érettségizettek abban az időben egyéves önkéntesként, tehát egy évig katonáskodtak. Egy harmadik helyen ez áll: „1919 őszén, szeptemberben került hatalomra az ellenforradalom". Helyesen: 1919. augusztus 6-án. És így tovább.

Az egész tanulmányon – kiváltképpen az Áchim-gyilkossággal és Zsilinszky korábbi nézeteivel kapcsolatos részeken – átvonul Zsilinszky „megvédését", illetve politikai megnyilatkozásait „szépíteni" akaró szándék. Íme: „Katonaévei alatt játszódik le Békéscsabán az Áchim-dráma, amelynek egyik főszereplője a fiatal Zsilinszky Endre." Majd ugyanezen a lapon: „A tragédiáért Zsilinszky Endrét terheli a legkisebb felelősség."

Nézetem szerint Vigh Károlynak, miután úgysem tud világosságot deríteni az Áchim-ügyre, kerülnie kellett volna ennek tárgyalását, és főleg nem olyan (bocsánat a kifejezésért) ügyetlenül, néha ellentmondásosan írni róla, ahogyan teszi. Ez ellen Zsilinszky maga is tiltakoznék. Azután mi szükség volt Móricz Zsigmond cikkét idézni 1920-ból Bajcsy-Zsilinszky „védelmére"? Eszerint „a két forradalmat oly lelkesen magáévá tevő író" Zsilinszkyt abba a típusba tartozónak tartja, melynek kitermelése az ő „politikai álma lett volna". Mit akar evvel Vigh Károly bizonyítani? Vagy azzal, hogy a Zsilinszky szerkesztésében megjelenő *Szózat* című lap szerkesztői munkáját valójában „a nem árja Berkes Imre végezte", és hogy pl. Kolosváry-Borcsának – „aki még egy 10 soros hírt is csak izzadva képes megfogalmazni" – a *Szózat*tól távoznia kellett.

Egyébként úgy gondolom, ennél az írásnál tovább időzni felesleges, mert egyrészt hibáira bírálói már más helyen meg-

felelően rámutattak, másrészt ez a bevezető tanulmány nem tartozik szorosan az emlékezésekhez.

Mindent tekintetbe véve: az emlékgyűjtemény közreadása hasznos volt, mert hozzájárulás annak a törekvésnek a valóra váltásához, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre ne a „tegnapok ködlovagjainak" arcképcsarnokába kerüljön, hanem a maga valóságában éljen heroikus alakja történelmünkben.

Megjelent: Valóság, 1971. 7., 8. sz.

EMLÉKEIM JÓZSEF ATTILÁRÓL*

Mióta – idestova három esztendeje – barátaim meggyőztek arról, hogy hűtlen lennék eddigi magamhoz, ha életem emlékanyagát magammal vinném az enyészetbe, és ezzel megtagadnám a tanúskodást – sokat töprengtem. Kivel is kezdjem, s kivel folytassam?

Szüntelenül József Attilával kapcsolatos emlékeim összerakása, megírása nyugtalanított. Írjad le, amit tudsz róla – biztattam magam –, amit hallottál tőle, amit revelánsnak tartottál emberi, költői, baráti, elvtársi relációban; azt is, amit egykor efemernek hittél. De ne mulaszd el hozzátenni, hogy egykori Attilánk roppanttá növekedett nevét-hírét az évtizedek megváltozott akusztikája tette-e ponderánssá, vagy valódi fajsúlynövekedés-e, amit szellemi-ideológiai gyarapodásunk ítélt annak. Írd le – serkentettem magam –, mire emlékszel, kik járnak fejedben, ha rá gondolsz, ha róla hallasz vagy olvasol, még akkor is, ha fiókod számára teszed, ha napvilágra kerül, az se baj, ha gyarló, ha hiányos, ha szubjektív, majd csak kiszelektálnak belőle az arra hivatottak valamelyest, ami a József Attila-kutatást segíti. Ám a szándéktól a valóraváltásig sok a tusakodás, sok a lamentáció.

Mi, öreg emberek, gyakran morgolódunk, hogy egyre ritkul azok sora, akiknek azt mondhatjuk: emlékszel, ez történt ekkor vagy akkor; és bizony elszorul a szívünk, ha nincs közöt-

* Lázár Vilmos utolsó, nagyobb lélegzetű írása. Befejezetlenül maradt; lásd erről Vitányi Iván bevezetőjét, illetve e cikkhez fűzött megjegyzéseit.

tünk, akivel egykor itt vagy ott jártunk együtt, ezzel vagy azzal találkoztunk, ezt vagy azt éltük át. Szóval, nagy a hiányérzetünk, ha régebbi dolgokról szeretnénk szót váltani, s nincs kivel. Mert lassan elfogynak a beszélgető partnerek, és ha az ember emlékezetébe idézi valamely esemény mozzanatait, netán a közeli vagy távolabbi múlt politikai, társadalmi vagy kulturális életének egy-egy szereplő alakja megnyilatkozását, magatartását, esetleg reakcióit valamely szituációban, nemegyszer bizonytalankodik egyetértő vagy ellentmondó kortárs tanúk hiányában (jól emlékszem-e?). És ezt a kínos bizonytalankodást nehéz legyűrni, mert az emellett igazolni látszik azt a közmondást is, mely szerint „Nehéz annak, aki mindenre emlékszik". Igaz, nehéz. De – nézetem szerint – ezt az indokolatlan restelkedést – amely abból a rezerváltságból fakad: fontoskodónak, kérkedőnek tartanak – le kell küzdeni, ha egyedül maradunk tanúk, akkor is vállalni kell az emlékezés ballasztját, és fel kell lépni a még oly elnéptelenedett tanúi pulpitusra.

Egyre hosszabb a sora az utóbbi időben eltávozott kortársaknak, barátoknak, akik azon túl, hogy megfogyatkozásukkal növelik a tények eltorzítóinak seregét, akiket a történelem ítélőszéke bizonyítékok hiányában nyilván majd felment – tengernyi értéket, le nem írt sort, ki nem mondott szót vittek magukkal. Természetesen azokról szólok, akiknek értékei csak nemesfémmel mérhetők, s írásaikkal életükben hitelesen kodifikálhatták volna a korukat leghűbben kifejező, környezetükhöz tartozó személyiségek mindennapi életét, megvalósított tetteit, elvetélt terveit, s sok mindent, amit áhítottak, akartak, de azt is, ami idegen volt számukra és amit elutasítottak.

Azokra gondolok, azokat siratom, akik – minthogy barátaim voltak – megnyilatkoztak előttem, elmondva azokat a szavakat, amelyeket vagy beléjük fojtottak, vagy a társadalmi légkör vétót emelt kimondásuk elé, pedig intim közléseikkel világosságot gyújthattak volna olyan kortársaik köré, kiknek jelenléte, életműve nemcsak a magyar világot, de az emberi-

séget is gazdagította. Nem voltak sokan, de minőségük kitűnő volt.

Azt hiszem, elég Ady Endre, Bartók Béla és József Attila nevét említenem. Az első kettő életművét, a társadalmi környezetet, amelyben éltek és alkottak, hozzáértő irodalom- és zenetörténészek kiadványokban feldolgozták. De ez József Attila életéről már nem mondható el: a vele foglalkozó írások sem korának közállapotát, sem a társadalmi miliőt nem – vagy hiányosan – érzékeltették abból az aspektusból, miként alakították ezek életét, alkotásait; s nem tisztázott társadalmi státusa sem. Se magánéletét, sem baráti, rokoni, sem politikai kapcsolatait – melyek elválaszthatatlanok életművétől – elfogulatlanul Németh Andor kivételével (ő is vázlatosan) senki sem tárta fel. Ezzel nem azt állítom, hogy egyáltalán nincsenek életére, jelentőségére vonatkozó, a valóság megismertetésére törekvő részlettanulmányok, melyek közül – merőben szubjektív megállapítás – Bóka Lászlóét (József Attila: „Essay és vallomás") tartom a legsikerültebbnek s Vas István néhány ide vonatkozó sorát – de az élő, lélegző, hús-vér valóság József Attiláról senki sem beszél. De hát ki is szólna? – Hiszen a költőre vonatkozó irodalmipolitikai értékelés még ott tart, hogy az őszinte, hűséges megállapításokat néha tapintatlannak, máskor kíméletlennek, esetleg politikailag időszerűtlennek minősíti. Írnak a költővel kapcsolatban sok mindenről: interpretálják írásait, elemzik verselési technikáját, filológiai dolgozatok készülnek költészetéről, esztétikai elmefuttatások születnek, de a valóságos József Attila egyre láthatatlanabb: arca, tekintete, gesztusai, beszéde mindinkább homályosodik, halkul, ködbe vész; a József Attila-i attitűd, amely annyira jellemezte őt, és amelynek érzékeltetése nélkül varázslatos alakja – mondhatni – elveszti reális mivoltát, hogy itt járt közöttünk – az utókor számára elvész. Kit vagy kiket okoljunk mindezekért?

Nyilvánvalóan kortársait – beleértve magamat is –, akik közel állottak a költőhöz, ismerték ügyeit-bajait, gondjait, har-

cait önmagával és a környező világgal, társadalmi-politikai relációit, érzelmi világát; akik – volt idő, nap mint nap – órákat, egész éjszakákat voltunk vele, csendesen beszélgettünk (ritkábban), hangosan vitatkoztunk (gyakrabban), játszottunk (sakkoztunk, barkochbáztunk és intarziáztunk). Dicsértük, bíráltuk vagy ócsároltuk írásait, helyeseltük vagy elítéltük makacsul védett teóriáit, gyönyörködtünk lelkes nekibuzdulásaiban, hevületeiben, s elnézően mosolyogtunk, mikor megtorpanni kényszerült, mert sokszor előre láttuk kudarcait, de mivel igen zokon vette az ilyen utólagos próféciákat – sokszor jogosan –, hogy ugye, megmondtam, Attila, hogy ez vagy az a dolgod nem sikerül, hogy csalódol majd ebben vagy abban, vagy hogy ez az elméleted hamis vagy támadható, máskor: hogy ezzel a taktikáddal nem éred el stratégiai célod – mégsem triumfáltunk igazunkon, mert nagyon szerettük őt – nekünk kellett volna tollat fogni. Tollat fogni és még gyarló, hozzá bizonyára nem méltó írói készséggel is, de szürke krónikások módjára leírni mindazt, ami rá jellemző volt, mindennapjainak folyását, véleményeit, vágyait, terveit, reményeit, győzelmeit (örömeit értem ezalatt), kudarcait (a közéletieket és szerelmieket), és hogy sok kisebb-nagyobb megnyilatkozásából, életmozaikjából hogyan cementálódott össze a József Attila-i életmű ösztönöket és termelőerőket egyesíteni akaró, szabadságot, rendet és értelmet hirdető ars poeticája. De nyomát kellett volna hagyni azoknak a vallomásoknak is, amelyek a depresszió szorításában sínylődő, majd a téboly felé tántorgó, s végül a vonat kerekei közé fekvő költő utolsó idejéről tanúskodnak, nem adva át azokat a feledésnek, még kevésbé a legendákat gyártó irodalmi üzéreknek. Azonban mindezeket elmulasztottuk. Nem figyeltünk eléggé rá, holott olyan, ma is perdöntő, érvényes nézeteket, véleményeket vetett oda, csak úgy könnyedén, kávéházi csevegés közben, vagy deklamált harsányan, máskor sétálva, s a nagyobb nyomaték kedvéért gyakran meg-megállva, melyek megörökítést kívánnak. Csakúgy elmulasztottuk rögzíteni a

nagyobb aplomb okából mutatóujja felemelésével (amit mi „történelmi mutatóujjnak" csúfoltunk) tett szentenciáit, mint az en passant odadünnyögött megjegyzéseit.

Mulasztásunk voltaképpen helyrehozhatatlan, mert az elherdált kincseket, a költőnek és gondolkodónak a társadalom úgyszólván minden mozgására, rezzenésére tett virtuóz kritikáit, reflexióit emlékezetünk csak igen-igen halvány nyomokban őrizhette meg. De lassan tünedeznek tudatunkból összeomlásának, magánélete csődjének és a haladásért, az értelem, a rend és az okosság uralmáért folytatott harca kudarcának külső jelei is. S egyre kideríthetetlenebbek az utókor számára a zsákutcába vezető ösvények, kátyúk és torlaszok keletkezésének körülményei. Azt tudjuk, hogy az út, amelyen a költő tántorgott, nemcsak rögös, göröngyös, nemcsak folyondárral és bozóttal benőtt volt, hanem torlaszok nehezítették, akadályozták vagy reteszelték el szegény „félig lúdtalpú" Attila menetelését. Mondhatnánk, hogy József Attila – aki generációjából a legérzékenyebb idegzettel, a legvilágosabban ismerte fel kora társadalmának lealjasodását, aki eszméit megértő tábort áhított, mert hitt saját prófétai voltában – tragikus élete buktatóit – a Gát utcai proliháztól a szárszói sínekig – a kor, amelyben élt, magyarázza. Én azonban – aki kortársa, és nem minden büszkeség nélkül mondhatom, barátja és egyben-másban bizalmasa voltam – ezt nem fogadhatom el. Mert noha nyilvánvaló, hogy a Horthy-korszak kreatúrái a sima, virággal szegett utakat nem a József Attila-féléknek építették, s a „csőszök" éberen őrködtek körülöttük – de a számon sem tartott bekötő utakat mi, a kortársak, barátok és politikai bajtársak simábbá, járhatóbbá tehettük volna. Amit oktalanul és értetlenül mulasztottunk, és amit joggal kért számon az utókor – pótolni semmiféle meakulpázással nem lehet; de magyarázni, szégyenkezve mentegetőzni a társadalmi-politikai konstelláció megvilágításával megkísérelhető.

Mikor a *Sarló és Kalapács* 1931. júniusi számában az úgynevezett platformtervezet megjelent, idehaza, illetve a nálunk

elérhető sajtóban (például a *Korunk*ban) senki sem állott a méltatlanul megrágalmazott költő mellé. Ugyancsak védtelenül hagytuk őt a *Társadalmi Szemlé*ben 1933 februárjában megjelent brutális és értetlen „kritikával" szemben, de így volt ez Garai János otromba írása alkalmából is. Baumgarten-díj: megtudtam az alapítványt kezelő Hermes-bank egyik főtisztviselőjétől a segélyekkel kapcsolatos visszaéléseket: mikor József Attilát elutasították, Schöpflin 2000 pengőt kapott, Török Sophie – Babits felesége – pedig 600 pengőt.

Feljegyzések (annak a baráti körnek tagjainál, akikről szólok) alig maradtak. Füredi Józsefnél, egykori barátjánál, akivel a hegeli dialektika kritikáját dolgozták fel, maradt egy vaskos füzet Attila saját kezű jegyzeteivel. Füredit megölték, a diáriumot (emlékszem, Attila ezt írta a füzet fedelére) elvitte a háború. Magam is részt vettem József Attilával együtt néhány megbeszélésükön, amikor a téma Lenin „Materializmus és empíriokriticizmus"-ának elemzése volt. (Füredi Józsefet, a harmincas évek állandó illegális előadóját, a munkás sportegyesületekben a párt egyik vezetőjét, a berlini Marxistische Arbeiterschulung egykori előadóját Attila egyik politikai nevelőjeként tarthattuk számon.)

Nekem néhány tárgyi emléken kívül (két levelét, egy közös fényképet – Halberg Gyula készítette – s dedikált könyveit őrzöm) 3 oldalnyi feljegyzés van a birtokomban, amelyet Attila diktált, kifejtve benne 1935 tavaszán agrárpolitikai nézeteit. (Segítségét kértem ugyanis egy vitacikk megírásához.) Ezenkívül birtokomban van egy feljegyzés a „Miért nem én?" című írása tartalmáról, amelyet az akkori Andrássy út és Szív utca sarkán levő Fészek kávéházban olvasott fel nekem. Mesteri tartalma még kivonatosan sem közölhető, hiszen még élnek egyesek, akiket szíven találna. Majd hagyatékomban megleli, aki keresi.

Irodalmi hagyatéka, mely nővérénél, Jolánnál volt, Sándor Pálhoz és Németh Andorhoz került; most tudtommal a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi.

És most, hogy e sorokat írom, a tárgyi relikviáknál féltetettebb valami: egy halálomig őrzött képsor tűnik elő. Kopottas, de tisztára kefélt, bársonygalléros fekete télikabátjában belép a Japán kávéházba, kezében tömött aktatáska és még néhány könyv (Gulácsy-kép is lehetne: „A költő kávéházba érkezik"). Tisztelettudóan leveszi fekete puhakalapját (együtt vettük e falusi kántorokéra emlékeztető kalapot a Teréz körúti Haas-kalaposnál), s vidáman vagy borúsan körülnéz. Őzbarna szemét, figyelmes, örökké éber, sokszor pajzán, néha kajánkodó tekintetét, vörhenyes bajuszát (mint egy hernyó – írta bajuszáról), magyarázó előadásmódját (Attila, úgy beszélsz, mint egy falusi iskolamester – hecceltem), máskor skandáló deklamálását (úgy szavalsz, mint Babits – haragítottam), mozgékony ádámcsutkáját, takaros exteriőrjét, megjelenésének, magatartásának megejtő báját (férfira vonatkoztatva szokatlan, de rá illő megjelölés) sohasem feledhetem. És leül asztalomhoz (sohase mulasztva el a kérdést: nem zavarlak?). Komplett reggelit kér (mely többnyire ebédje is), majd az asztalon levő újsághalmazra mutatva kérdi: mi a lényeges bennük? De kérlek, egy mondatban felelj! Azután egzaminálni kezd, kötekedik, ellentmond véleményeimnek, és megkérdezi, várok-e valakit. Etikett-tartó és vagányos. Agresszív és alkalmazkodó. Hetyke és szerény. Könyveket mutatok neki, most kaptam Bécsből egy küldeményt. Beléjük lapoz, és: sznob vagy – mondja; azt hiszed, mindent el kell olvasnod, pedig az erudíció nem minden, az intuíció előbbre való. – De most veszem észre, előreszaladtam kissé – mert a kortársi-baráti emlékek megugratták tollamat, és szépen kitervelt mondanivalóm rendjét megbontva – (lehet öregkori fegyelmezetlenség), nem a maga helyén mondtam el.

Visszakanyarodva tehát mulasztásaim beismeréséhez, azt szeretném megjegyezni, hogy nincs bennem semmi ellenérzés abban a tekintetben, jogom van-e napvilágra hozni a költő – ha nem is leplezett, de semmi esetre sem az utókornak szánt – megnyilatkozásait, életének eseményeit. Sőt szeret-

ném igazolni, hogy nemcsak megengedhető, de kötelező is a kivételes egyéniségek mindennapjainak eseményeit, hétköznapi vívódásait, ünnepi örömeit, sajátos, néha groteszk, de jellemző szokásait, rejtve maradt magamagát a tanúk vallomásai tükrében bemutatni. Azt hiszem, szükség van a zseni – ezúttal József Attila – leplezetlen arcának megismertetésére. Nem könnyű feladat; sok akadálya van ennek. Többek között az, hogy irodalomtörténészeink, irodalompolitikusaink, biográfusaink s memoáríróink már több ízben megkísérelték a költőt bemutatni, de ezeknek a prezentációknak egy része József Attilát olyannak ábrázolja, amilyennek az illetők látni szeretnék; mások azzal, hogy önmagukat helyezik a költő szobrának mellékalakjául, a főalakot torzítják fel. Többen jó- vagy rosszhiszeműen tévednek, összecserélik a dolgokat, a történéseket, vagy pedig indokolatlanul színeznek. Vannak azután a régi emlékezők közül olyanok, akik soha el nem hangzott vagy másképpen elmondott szavakat, kijelentéseket adnak a szájába, mások egyszerűen tájékozatlanok egyes szituációk megítélésében, és ezért a rá vonatkozó megállapításaik tévesek vagy valótlanok. De akadnak tisztátlan tollal írt „emlékezések" is. Nehéz hitelesen cáfolni az ártalmatlan lapszusokat, éppen úgy, mint a rossz szándékú hamisításokat, mert hisz a tanúk nagy része már nincs közöttünk. Bizonyságul elnémultat hívni pedig balga dolog.

Mégis, ha tétován is, megkísérlem a magam emlékeit felidézni, erősen igyekezve arra, hogy a baráti érzelmek és azok az ünnepi órák és napok, amelyeket a géniusz sugárkévéjében adatott eltöltenem, s amelyeket értetlenül a kortársi judícium tompasága és földhözragadt volta egyszerű társalgássá vagy kis disputákká degradált, ne hipertrofizálják illuminált szoborrá. Segítségül hívom nézeteimben velem egyívású néhány barátomat, akiknek kisebb mértékben írásait, de inkább szavait idézhetem, és akik, ha most mellettem állnának, biztosabban fognám tollamat.

Elgondolkozom, hogy közös barátaink közül hites tanúnak

kit idézhetnék meg. Azt hiszem, elsősorban Nagy Lajost; de ő már több mint másfél évtizede itthagyott bennünket. Ő tiszta, igaz ember volt, és Attilának Németh Andor mellett legjobb barátja és értője. De míg Németh Andor, ez a rejtőzködő tünemény – Horváth Zoltán szavaival – titokzatos intellektus-vonzalmát, megértését szüntelen kinyilatkoztatta, csodálta őt, valóságos lelki tutora volt – addig Nagy Lajos, bár tudta, hogy barátja kiváló költő, de a nagy költő szemében Petőfi volt (Ady némileg távol volt tőle), másképpen viszonyult hozzá. Szerette, kedves cimborája volt, ingerkedett, heccelődött vele, okosnak, vibráló eszűnek tartotta, de költői jelentőségét nem ismerte fel. Hogy ez a felismerés elmaradt, hogy Nagy Lajos is, barátai is – kivéve talán Németh Andort – vakok maradtunk a költőzseni felismerésében; hogy mi tette ezt: az összehasonlítás vagy a kortársak uzuális hályogos szeme, hamis hallása – arra felelet nincs. Hogy Nagy Lajos József Attila fiúi vonzalmát, bizalmát (sok-sok versét elsőként neki olvasta fel) miért mindössze kedves kötözködéssel, tréfálkozással viszonozta, s hogy bár érezte költeményeinek szépségét, amit nemegyszer Attila távollétében nála szokatlan módon valósággal magasztalt, miért nem dicsérte elsősorban, hanem azt leste, hogy hol hall ki belőlük egy nem odavaló szót vagy rímet (s hogy ilyenkor apai nyersen rámordult, amit csak szeme sarkában megbúvó huncut tekintet enyhített) – azt jó lenne tudni. De e két ember együvé tartozását a társadalomról alkotott véleményük azonossága, szemléleti módjuk közvetlen rokonsága okából nem lehet kétségbe vonni.

Nagyon átéreztem ezt, mikor tanúja voltam, hogy nehéz óráiban is vissza-visszatért kapcsolatukra. Mikor 1951 nyarán súlyos szívrohammal bevittük a János-kórházba Nagy Lajost (rosszullétekor éppen nála voltam), rohama csillapultakor még Fodor Imre orvos barátunk jelenlétében Attilára terelte a szót: „sokat ingerkedtem ezzel a szegény Józseffel, talán rideg voltam hozzá, de nem vettem tudomásul betegsége miatti érzékenységét; szerettem, testvérem volt". Alig hihetők a „zord"

Nagy Lajosnak sírásba fúló szavai ma már; s azt hiszem, néhány hét múlva maga is restellte „gyengeségét".

Azután jó volna folytatni 1954. október 24-i utolsó beszélgetésünket (halála előtt 4 nappal). Megtudni annak a párbeszédnek történetét, ami egy köhögési roham és a Házman utca sarkán a Szabó Lőrinccel való találkozás alkalmából örökre elvitte.

A következő tanúként Agárdi Ferencet, mindannyiunk „mindentudó", páratlan memóriájú Danciját idézném meg, de őt is már 3 éve, hogy kikísértük Farkasrétre.

Legrégibb barátomat veszítettem el benne. Közel egy időben menekültünk Ausztriába, illetve Csehszlovákiába a fehérterror elől. Gyakori bécsi látogatásomkor Landler Jenőhöz közeli körökben sokszor találkoztunk. Az azonos társadalmi szemlélet, kulturális-történeti érdeklődésünk hasonlósága, romantikus-racionális lelkialkatunk némi rokonsága (nála az előbbi túlsúlyban volt) ismeretségünket szoros barátsággá érlelte. A harmincas évek legelejétől kezdve haláláig – úgyszólván megszakítás nélkül – legbensőbb barátom volt. Ismertem jól József Attilához fűződő viszonyát: elvtársi, tanítványi, munkatársi kapcsolataikat. Néhány rövidebb-hosszabb cikkben foglalkozott Attilával – melyek egyike sem érte el terjedelmileg egy tanulmány határát, pedig sokszor biztattam nagyobb lélegzetű írásra, hiszen ismeretei hatalmas kapacitású tárházában sok-sok ismeretlen emléket őrzött róla. Nemcsak politikai érdeklődésének inspirátora, fejlődésének nagy előmozdítója volt, de szocialista költészete értékelésének úttörője is: az ő tollából való ama nevezetes írás 1932 őszén a *Korunk*ban a „Külvárosi éj"-ről: „Költészetében – írja – a szocializmusnak nemcsak harcos átérzése, hanem elmélete is a szabatos terminológiáig kifejezésre jut." Meglepő, hogy a munkásmozgalom elméletével és gyakorlatával, kultúrhistóriával, valamint hadtörténelemmel foglalkozó – legjobb értelemben vett – polihisztorunk milyen ösztönösen, kifinomult érzékkel felismerte és juttatta kifejezésre méltatása címé-

ben: „József Attila a szocializmus költője". Ha Feri barátommal ma böngészhetnénk múltunkban, bizonyára emlékeznék 1932. október 18-ra, mikor Attila dedikálta nekem (máig őrzött) ösztövér könyvecskéjét, a Székely Bertalan utcai lakásán, s arra, hogy aznap éjszaka született meg Agárdi írása a Japán kávéházban. Emlékeznénk arra, hogy Bálint György kezébe én adtam az Attila küldte versezetet, amit október 30-án nemcsak lelkesedéssel recenzált a *Pesti Napló*ban, hanem egyes darabjait fejből mondta el nekünk két nap múltán szerkesztőségi szobájában. De idéznénk biztosan más véleményeket is, Agárdi sok mindent tudott, és sok minden maradt tollában Attiláról. Arra nincs tanú, hogy hogyan alakult ki József Attilának a kínai kérdés iránti érdeklődése. Sem Hatvani Bertalan „Ázsia lelke" című könyvére tett megjegyzései megfogalmazásának, majd a *Szép Szó*ban való megjelentetése utáni vitának – ezeknek a ma is érdeklődésre számot tartó szóváltásoknak lényegét csak Agárdi tudná interpretálni. De sokatmondóan tanúskodik kapcsolatukról egy-egy verseskönyvének dedikálása, melyet a költő barátjának és mesterének sinológiai ismereteire utalva imígyen ajánlott: Dan-zin-gernek, a nevezetes mandarinnak.

Hívnám tanúnak Bandinkat, a 10 esztendeje eltávozott, hitéhez és barátaihoz megindítóan hűséges Köves Andrást, akinek okos szavai, állhatatos türelme ideig-óráig le tudták csillapítani a lázongó apátiába süllyedt költőt – de már késő. Nem tud vallani afelől, hogyan is folytatódott Attila lakásán a Japán kávéházban kezdett beszélgetés, pedig talán éppen ez a szóváltás volt perdöntő József Attilának a párthoz való viszonyát illetően.

De nincs közöttünk többé és nem szakíthatja meg szavaimat – nem egészen pontosan mondod ezt, Vilikém – a maga sajátos mokírozó módján a mindenre reagáló Újvári Imre sem, aki annyiszor felvidította „Attilkát"; s most főleg válságai, visszaesései, belső gyötrődései idején elsírt panaszait kérhetnénk számon tőle. És kilenc éve lesz, hogy egy hideg

decemberi napon körülállottuk Remenyik Zsigmond ravatalát, pedig adósom maradt sok József Attilát felvillantó pillanatképpel, hiszen oly sokat volt vele; és a *Szép Szó*-korszaknak Gáspár Zoltán és Fejtő Ferenc mellett legautentikusabb tanúja volt. Ide szeretném fotografálni, illetve kottázni Zsiga barátunk angyalföldi „aszfalt-tehenészetének" egy tablóját: Attila egy fejőkén ül, sajtárral az ölében, én a tehén fejét tartva, fejésre oktatom őt, Remenyik harsányan nevet, és a kifejt tej felét kínálja Attilának. – És még egy derűs este résztvevője hiányzik, aki alig szólt a költőről, csak sokszor ígérte. Szeretnék egyszer vele, Erdei Ferenccel beszélgetni: hogyan is írt Attila öt perc alatt ódát a szegedi Onozó kocsmában Juhász Gyulához, miközben folytak a könnyei a halászlevébe csempészett cseresznyepaprikától – de nem lehet: Erdei Ferenc már a makói régi temető lakója. Azután többet tudnék, ha még párszor szincerizálhatnék József Attila egyik első kiadójával és könyvterjesztőjével, a dörgő hangú Müllerrel, a nyomdásszal. És bizonyára tudna sok mindenre felelni a tőlünk távol élő és távol álló Ignotus Pál és Koestler Artúr (bár az előbbi, úgy tudom, a Petőfi Irodalmi Múzeum magnetofonjában több, a költő életére és költészetére vonatkozó eddig ismeretlen mozzanatot megvilágított).

Ahogy e sorokat írom, sok arc, sok kortárs tűnik emlékembe, akik többé-kevésbé említésre méltó momentumokat közölhetnének a költőről. Az arcok és alakok sokaságából hadd említsek egyet még: a kemény, szögletes arcú Sollner Józsefét, akivel való találkozásom olyan emléket ver fel bennem, ami maradandó; beszélgetésünk témája talán élesebb fényt vetne egy némileg homályban maradt kérdésre.

A felszabadulás után néhányszor összejöttem Attila mozgalmi felső kapcsolatával. Sollner több ízben írt és nyilatkozott Attilának a Nemesfémipari Munkások Szakszervezetében (a Szakszervezeti Ellenzék és a Kommunista Párt befolyása alatt levő szervezetben) végzett politikai munkájáról. (Nézetem szerint a leghűségesebb vallomások egyike volt az övé.)

Nálam hogyan, hogyan sem, az iránt érdeklődött, mit tudok Attila pszichoanalitikus kapcsolatairól; igaz-e, hogy freudista volt és hasonlókat. Mert úgy tudja, hogy én is foglalkoztam ezzel az elmélettel. Igen, engem is foglalkoztatott ez a lélektani irány, s volt néhány barátom és ismerősöm hívei között. Mint Ferenczi Sándor, Hollós István és Roheim Géza. Jól ismertem a steckerista Rappaport Samut, József Attila első lélekelemző orvosát (mert ővele kezeltette egyre elhatalmasodó gyomorbaját – azonban egyre kevesebb sikerrel). Egyébként Attila (különösen eleinte) nem látott ellentmondást a marxizmus és a pszichoanalízis között, sőt úgy találta, hogy azok kiegészítik egymást. „És mi van azzal a marxista alaptétellel, hogy a lét határozza meg a tudatot" – kérdezte Sollner. Úgy emlékszem, azt mondtam, hogy Attila szerint ezt a tételt ki kell egészíteni azzal, hogy nemcsak a tudatot, de a „tudatalattit" is. Hát én ezt nem hiszem – mondta Sollner. – Elhiszem – folytatta –, hogy a gyerekkori élmények igen súlyosan befolyásolták Attila érzésvilágát, de az anyakomplexumban (ahogy egy szakkönyvben olvastam) nem hiszek. A mamáról szóló gyönyörű verseiben én nem a betegséget látom, hanem a küzdő, harcoló proletáranyáról való megemlékezést – így Sollner. Szeretnék még erről a sokat vitatott kérdésről Sollnerrel beszélgetni – de már ez is késő.

És késő megidézni már a „második Magyarország", a közvélemény tanyáinak látogatóit, a majd minden haladó politikai árnyalat híveinek otthont adó Simplon a fajanszos falú sokéves táborhelyünk, a Japán törzstagjait. De sem az extravagáns arisztokratákat, radikálisokat és kommunistákat egyaránt közös asztalnál vendégül látó Balázs, sem a Bucsinszky kávéház piros foteljeit elfoglaló barátaim közül úgyszólván senki sincs már közöttünk.

És akik mutatóban itt maradtak páran a kortársak közül: Vértes György könyvének megjelenése óta hallgatnak. Vajon miért? Remélem, nem kell ezt a pamfletet időtlen posztulátumnak tekinteni? Hiszen a költő alakját e némaság elfáty-

lasítja, s a jelentkező tanúk híján életének története, műve és egész világa a jobbik esetben legendákat szül, rosszabban kimérákat – és ez vonatkozik, nemcsak József Attilára, hanem közelmúltunk sok jelesére is. Most annak vagyunk tanúi, hogy a közelmúlt érdemes alakjai mintha árnyékba halványulnának, s lassan pusztán nevükre emlékeznek. De arra is hogyan? Úgy, hogy a múltba néző memorábiliák szereplőinek nevei már-már csupán utcatáblákon, iskolák vagy intézmények homlokzatán olvashatók. S mit mondanak ezek a nevek a topográfiai eligazításon túl? Azt hiszem, édeskeveset. Úgy gondolom, száz járókelő közül jó, ha egy tudja vagy inkább sejti – mondjuk –, kire emlékeztet a Balázs Béla utca. (Engem sok mindenre, egykori, nálam jóval korosabb barátomra, s kis remekére, a nemesen érzelmes történetre a Logody utcáról, a tavaszról és a messzeségről. Ady Endre temetésére, ahová ő vitt el stb.)

Nemrégen megkérdeztem egy műszaki egyetemi végzettségű fiatalembert, egy vidéki újságírót (a kultúrrovat munkatársát) és egy nagy élelmiszerbolt vezetőjét, hogy ki volt, akinek a nevével megtisztelték a Bajcsy-Zsilinszky útból induló és a Roosevelt térbe torkolló utcát? Az első azt mondta, hogy költő volt, kommunista, de egyetlen kötetének címét sem ismerte, úgy tudja, a nyilasok ölték meg; a derék közértes fiú sokat hallott az „Erdélyből származó íróról", aki „nagyon szerette anyját, és egy szocialista lap szerkesztője volt". Íme, a Fürdő, majd Tisza István utca nevének örököséről ennyit tud „az utca embere", mert egyiket munkahelyén, a másik kettőt egy mozi előcsarnokában kérdeztem meg.

Ezeket a sorokat nem azért közlöm, hogy méltassam a két háború közötti korszak legnagyobb költőjét – mert „ha volna mire szerénynek lennem", azt írnám: nem vagyok hivatott rá, mert csekély a poetizáló képességem –, hanem részben azért, hogy érzékeltessem, hogy mi régi, nagyrészt egyívású emberek mennyire nélkülözünk egy emlékezésre stimuláló reciprok informálódási lehetőséget, s részben, hogy buzdítsam

maradék kortársaimat, írják meg, amiket láttak, hallottak, átéltek, s emberekről, dolgokról, önmagukról tegyenek vallomást őszintén, kertelés nélkül, semmit sem elvéve, de semmit sem hozzáadva, legfeljebb azoknak az eltéréseknek téve engedményt – de azokat is a legjobb tudomásuk szerint leírva –, amelyek az emlékezés korlátozottságából adódnak.

De tisztában vagyok azzal, hogy elsősorban önmagamat kell serkentenem. Egyrészt, mert sok mindennel adós vagyok, másrészt sürget az időm, melynek hullámverése – félek – elmossa vagy megrongálja a képet, amit emlékezetemben őrzök egykori barátaimról, elsősorban József Attiláról.

Nincs szándékomban és nem is lehet olyan igénnyel fellépni magammal szemben, hogy akárcsak megközelítően is teljes képet mutassak be róla. Verseinek élményanyagát (néhánytól eltekintve), költészetének szimbolizmusát – különösen azok stilisztikai elemzését – korántsem vagyok hivatva interpretálni; arra sem vagyok hivatott, hogy gondolatainak, érzéseinek, benyomásainak költői kifejezési módját magyarázzam, értékeljem – ez az irodalomtörténészek meg a filológusok dolga. De néhány esetben – a kontárkodás vádját vállalva – rá szeretnék mutatni arra, hogy egyes kritikusai, értelmezői fontoskodva, máskor erőltetetten belemagyaráztak verseibe olyan indítékokat, amelyek puszta spekuláción alapultak; néha misztifikálták azokat, s nemegyszer, ha játékos kedvét költeményében megejtő bájjal kiélte, azokra az értelmetlenség bélyegét sütötték; máskor azzal vádolták, hogy lírájában pózolva marxista gazdaságtani terminológiát szőtt, és éppen azt a bravúrját, hogy az áhított társadalmi rend igéit gyönyörű harmóniában egybeforrasztotta költészetében – minősítették forszírozott eredetieskedésnek, és művészetének rovására írták. De a maga helyén azt is meg szeretném említeni, hogy bár egyes tudománypolitikai tanulmányai a hegeli dialektika nehezen megközelíthető jegyeit viselték magukon – egyes bírálói a mélyreható elemzés helyett egyszerűen egy bomlott agy termékeinek minősítették azokat, s tendenciózusan ron-

tották politikai hitelét. Emlékezéseimben szeretném pusztán azt reprodukálni, amit a maga idejében róla tudtam, vele kapcsolatban éreztem; egykori véleményemet, benyomásaimat az emberről, a barátról, a költőről, a politikai harcostársról. Igyekszem a megőrzött képet megtisztítani az évtizedek alatt rája tapadt tengernyi impresszió salakjától, vagy ha úgy tetszik, a „megszépítő messzeség" sugárzását letompítani. (Már amennyire képes leszek erre, de tartok tőle, hogy ez csupán igyekezet marad.)

Szeretnék néhány olyan – tudomásom szerint – még publikálatlan momentumot lerögzíteni, melyek hitem szerint kisebb-nagyobb mértékben, néha talán döntően befolyásolták József Attila sorsának fordulásait, költészetének tartalmát, politikai tevékenységét, sőt magatartáskultúráját is. Ugyanis életem alakulása folytán sorsom, sokszor a véletlen, egyszermásszor olyan szituációba sodort, hogy néhány olyan adalék birtokába jutottam, melynek közlésével, jobban mondva érintésével segíteném a költőre vonatkozó kutató munkát. Hangsúlyozom, hogy csupán érinteni, mégpedig igen óvatosan érinteni (mentsen isten, hogy megírni) szándékozom ezeket a történéseket.

Teszem ezt azért, hogy egy-egy eseményszál nyomán majdan elinduljon egy új Hatvany Lajos, aki megírja a maga „Így élt József Attilá"-ját.

Nem azt a József Attilát szándékozom megjeleníteni, akinek szobrai állanak országszerte, akinek majd minden helységben utcája van, akiről egyetemet, városrészt, irodalmi díjat keresztelnek el. Nem azt a József Attilát, akinek kortársai (ma sokan állítják, én annak idején kevesektől hallottam, és nagyon ritka helyen olvastam) már előlegezték a nagy proletárköltő koszorúját, hanem az embert a maga idejében, akit nem lehet hívebben, közérthetőbben definiálni, mint saját nevével. Ki volt József Attila? – Hát József Attila.

Tanulságos volna a kortársi értékelés megítélése szempontjából felidézni József Attila költészetének egykori fogadtatását

a kritikák tükrében. Nem gondolok az ellenforradalmi sajtó ítéletére, mely általában tudomást sem vett róla, vagy „jobbik" esetben többek között „a kóklerségtől félig-meddig megromlott tehetséges költő"-nek vagy „elméskedő vagabund"-nak titulálta. De gondolok a haladó hagyományként tisztelt *Nyugat*ra, amelynek fiatalságom felejthetetlen irodalmi élményeit köszönöm.

Bár az émelyítően – Babits méltatlan mosakodásával – induló húszas évek *Nyugat*a csak restellkedve vethető össze a tízes évek polgári radikálisnak minősíthető, valóban korszerű irodalmi irányt képviselő *Nyugat*ával, melynek igazi rangját az a tribün adta, amelyen Ady lobogott s Móricz, Kaffka, Nagy Lajos pódiuma – de ettől az eklektikus hangvételű, ám a fasiszta mocsárban mégis a progressziót őrző folyóirattól is elvárható volt, hogy számba véve a kor költőit, értő szemmel és szívvel méltassa és érdem szerint rangsorolja őket, vagy ugyanez mondjuk a *Tanú*nak a „minőség forradalmát" hirdető írójától. De nem ezt történt.

Emlékszem Tersánszkynak egy, a húszas évek közepén írt kritikájára a *Nyugat*ban (amire egyik utolsó könyvében maga is utal); ellenben nem emlékszem, hogy Sértő Kálmán, Fenyő László, Simon Andor és egy sor más költő között József Attila neve piros betűkkel szerepelt volna. Komlós Aladár egyik kitűnő cikkében olvasom, hogy a húszas évek közepén Osvát Ernő Imecs Bélában látta a jövő Adyját. Azután néhány kallódó *Nyugat*-példányomban böngészve látom, hogy a „tetszelgő pozőr" – József Attila – „beszedett a kor széllel bélelt akarnokságából", és „általában az ízléssel baj van" nála. Nagyképű akarnoknak az egykori mélymagyar, ízléstelennek Fenyő László – az „Irodalmi Lexikon" szerint a *Nyugat* egyik legjobb kritikusa – nevezte. No, de ezek kiragadott méltatások. Természetesen idekívánkoznak Ignotus, Hatvany, Schöpflin, Fejtő, Gergely Sándor, Supka Géza írásai is, amelyek – nézetem szerint – inkább jellemzők a kritikusokra, mintsem a kritizáltra.

Úgy emlékszem, 1923 kora ősze egyik estéjén az Andrássy úton véletlenül összetalálkoztam régi barátommal, Zsolt Bélával, aki akkor a *Világ* című polgári radikális lap főmunkatársa volt. Nagyszerű, hogy itt vagy – hadarta (mert amilyen harcosan, keményen írta fulmináns cikkeit, olyan hebrencs volt a beszéde) –, meghívtam Nagy Lajost vacsorára az Erdélyi borozóba, s most kiterjesztem a meghívást rád is.

Az Erdélyi borozó érdekes hely volt a húszas években. Afféle kóser-úri vendéglő. Jó gyomrú, jól szituált írók, befutott művészek, tehetős polgárok és arisztokraták fogyasztották itt a tulajdonosnő, Spiegel Róza, a zsidó és a magyar konyha elemeiből, ahogyan ő mondta, „kogyvasztott" nagyszerű főztjét. Zsolt finom vacsorát rendelt.

Nagy Lajos – aki imádott enni – gyönyörűséggel és némán elpusztított mindent, ami az asztalra került. Zsolt viszont – szokása szerint – idegesen, kapkodva turkált a tálakban, csak bele-bele kóstolt az ételbe, s szüntelen beszélt. Beszélt rapszodikusan sok mindenről: aktuálpolitikáról, elméleti kérdésekről, világeseményekről, deklaratív megjegyzéseket tett, ítélt, bírált embereket, dolgokat a jól értesültek fölényével. Pletykázott, viccelt, hol elmésen, hol vulgárisan, idegesen ugrálva egyik témáról a másikra. Ma már csak egy kedélyes estére emlékszem, amelyet két baráttal, két nem mindennapi tehetségű íróval töltöttem, és ennek egy epizódjára, amelynek apropójából ezeket a sorokat megírtam. Zsolt beszélt Bethlen Istvánról, akinek politikája ellen szüntelen ádázul hadakozott, néha közvéleményt is alakító vezércikkeiben (amit rangos irodalmi műfajjá fejlesztett), de akit emellett kiváló taktikusnak és nagyszerű modellnek tartott.

Nagy Lajos – akit a napi politika a legkevésbé sem érdekelt – unottan hallgatta, hogy Bethlen micsoda fondorlattal alakított ki egy olyan centralisztikus államapparátust, amely a diktatúra látszatát elkerülendő parlamentet, ha mindjárt egy pszeudo-parlamentet is összehozott – vacsoráját befejezve végén kitört: miféle átkozott szélhámosságokat, körmönfont

csibészségeket nevezel te taktikának – mondta. Jó, jó, tudom most jön a Bethlen–Peyer-paktum meg a Nagyatádi-kézfogás, ezeket már untig ismerem, elegem volt, megyek – állt fel Nagy Lajos. Zsolt nevetett, visszanyomta a székre, és kávét rendelt. Tovább pocskondiázták egymást. Nagy Lajos inkább kajánkodva, de félreérthetetlenül célozva Zsolt néha már kóros következetlenségeire, Zsolt szinte rikácsolva védte álláspontját: a politikai árnyalatok meglátásának szükségességét, és szemére hányta Nagy Lajosnak, hogy semmi érzéke a differenciáláshoz: elvégre Bethlen mégsem azonos Gömbössel. Persze hogy nem: egyik nagyobb ripők, mint a másik – fejezte be a maga részéről Nagy Lajos a szócsatát. Nem úgy partnere, aki tovább érvelt, hogy még a „bértollnokok" között is van különbség, miközben a szokottnál hevesebben hadonászott szája előtt, ami ismert szokása volt, sokáig hiányos fogsorát leplezendő. Nagy Lajos azonnal Freudra utalt: micsoda szégyellni való mondanivalót akarsz magadba fojtani, hergelte, holott a gesztikulálás okát jól tudta. Azután már csak arra emlékszem, hogy milyen beszédtémához rögzítve ástam ki ennek az esetének történetét. Zsolt valami színházi est kapcsán Shakespeare-t kezdte magasztalni. Nagy Lajos élesen ellentmondott. „Nemcsak hogy nem érdekel Shakespeare, de egyenesen hányingert kapok tőle. Ötlettelen, hazug, rossz pszichológus. Akik rajonganak érte, ostoba snobok. És alakja? Csupa király, királynő, trónörökös, Richárdok, Jánosok, Lear, Hamlet, mi közöm hozzájuk? Papírfigurák" – mondta szokatlanul indulatosan. Parázs vita indult meg: Zsolt védte a „nagy britet", Nagy Lajos végleg elutasította. (Egyébként a Shakespeare-kultusz ellen írt is egy kitűnő esszét.) Most már én is untam a vitát. Nem beszélnénk valami maibb dologról – vetettem közbe. És most következett a vitára emlékezés melléktermékeként, amelyet agyam valahogy összemontírozott. Zsolt minden átmenet nélkül egy verset kezdett rekedt hangján recitálni:

Valami forró, nyári éjszakán.
gyárfüst ölelt át lomha földszagot
s a legnagyobb lélek szökkent belém:
az ucca és a föld fia vagyok.

Mi ez, kérdezte Nagy Lajos, honnan való ez? Engem is elragadott ez a néhány sor: gyárfüst és földszag, ucca és föld. Ki írta? Egy fiatal fiú hozta fel a szerkesztőségbe néhány másikkal, a vak Gergely küldte a Kék Madártól, ebbe beleszerettem, azóta is mormolom, azt hiszem, az „Utolsó harcos" a címe, hozni fogjuk – hadarta egyszuszra. Mokány kis legény, azt hiszem, Szegedről jött, érdekes a neve is: József Attilának hívják –, fejezte be Zsolt. Ekkor hallottam először a nevét.

Hát a *Világ* nem közölte a verset, melynek címe: „A legutolsó harcos", és a költő 1925-ben megjelent „Nem én kiáltok" című kötetében látott napvilágot. Valószínű, hogy a gyárfüst és földszag ölelkezése ragadott meg – s tétován írom le, mert lehet, hogy csak képzelgés –, úgy érzem, mintha e szavakban a munkás-paraszt szövetség eszméje öltött volna testet.

Mikor évekkel utóbb Attila többször megkérdezte, melyik versét tartom a legkülönbnek, válaszom mindig ez volt: a legjobb versed a „Külvárosi éj", de én „A legutolsó harcos"-t szeretem a legjobban. No, mondta, és láttad már kinyomtatva? Nem, én csak a Zsolt zsebéből előkotort kéziratát láttam, s akkor a Székely Bertalan utcai lakásán egy dedikált, ma is őrzött „Nem én kiáltok" kötettel örvendeztetett meg 1931 szilveszterén.

Azután nem is olyan sokára a véletlen utamba hozta.

A húszas és a harmincas évek között volt Pesten egy különös kis könyvesbolt az Andrássy út 17-es számú házban. Hogy a Mentor könyvesbolt ház- és telefonszámára (289–50) miért emlékszem ilyen pontosan 50 év múltán, azt csak valami szabad-asszociációs módszerrel lehetne kideríteni. A kirakat csalt be a boltba. Az első, ami az üveg mögött megütötte

a szemem, „La Charge des autobus" („Az autóbuszok rohama"), Jules Romains kis könyve, azután Freud összegyűjtött munkáinak néhány kötete, úgy emlékszem „A mindennapi élet pszichopatológiája" eredeti kiadása volt. Az *Imago* legújabb száma és Le Corbusier könyve és a Bauhaus kiadványa mellett még néhány polgárvakító kötet csábított a kis helyiségbe. Mohó érdeklődéssel néztem a könyveket, nyilván mert a pesti Andrássy úton voltak; ha történetesen Bécsben látom Gladkov „Cement"-jét egy könyvüzlet anslágjában, minden bizonnyal továbbmegyek, de a bethleni konszolidáció sivár irodalmi termékei közepette frappánsul hatottak ezek a csemegék.

Azután maga a bolt kedves intérieurje, hátul aprócska „kultúrszobájával", valóban meghitt sziget volt a kurzus kopár világában. Kudelka Károlyné, az Újlaki Téglagyár jószívű igazgatójának felesége, haladó szellemű polgárasszony, nemcsak tulajdonosa volt a boltnak, hanem vevőnek, látogatónak barátja, szíves vendéglátó is.

Kik jártak ide? Azt hiszem, a rendőrségi iratokban megtalálható névsoruk, zömmel nem a veszélyesek közt, de a szemmel tartandók társaságában. Hevesy Iván, Czakó Ambro, Vámbéry Rusztem, Supka Géza, Balogh Vilma gyakori vendégek voltak, de Teleki Gézát, Bortnyik Sándort, Hébelt Edét, Kernstok Károlyt is látni lehetett. Néha előadásokra is sor került ott, Gergely Sándor, Hevesy Iván, Kernstok Károly előadására emlékszem, meg Ligeti Páléra (akinek valami zavaros társadalmi elméletét Ries István megtámadta). Ezeket a kis, inkább beszélgetéseket, semmint előadásokat abban a miniatűr helyiségében tartották, amely a bolt mögött volt. Itt állította ki 1925 tavaszán, majd kora nyarán Derkovits Gyula még berámázatlan képeit, rajzait (egyik temperájára magam is pályáztam, valaki potom pénzért elhalászta előlem). Ebben a liliputi „kultúrközpontban" ismerkedtem meg József Attilával, 1923 késő őszén, talán november lehetett, mert két, kalapon viselhető apró hőmérőt vettem ki zsebemből, s mivel

nagyon tetszett neki, az egyiket kalapjára tűztem. Estefelé volt, a boltot már zárni akarták. Csak beugrottam valami könyvért. Kudelkáné egy rövid bekecses, vékonydongájú fiúval beszélgetett, s belépésemkor ezt mondta: „Bemutatom magának a »Szépség koldusa« költőjét, magának meg – fordult Attilához – azt a barátunkat, aki betéve tudja »A legutolsó harcost«."

– Hát azt hol lehet olvasni – kérdezte Attila Kudelkánét, és tréfásan megfenyegette, hogy ki engedte meg neki, hogy verseit terjessze. Együtt jöttünk ki a boltból a rosszul kivilágított Andrássy útra. Pár lépés után elmondtam, hogy Zsolt Bélától kaptam egy gyűrött papírra gépelt versét. – No-no – mondta az a kis ember –, mikor gépeltem, nem volt gyűrött a papír, csak a hanyag Zsolt zsebében lett az. Legyünk precízek – figyelmeztetett. Aztán huncut grimaszt vágva, valami ilyet mondott: „pontosnak kell lennem, a napokban maturálok, az osztályvizsgán már túlestem". Gyerünk csavarogni – hívott Attila, aki mint egy rakoncátlan, vidám suhanc jött mellettem. Azt hiszem, azt mondtam neki, hogy nem csavarogni megyünk, hanem vacsorálni – itt az ideje. – Meghívlak a vizsga örömére. – Jó lesz, ha vendégül látsz, de nem vagyok túl elegáns, csak éhes – mondta. A Royal kitűnő konyhája finom, pazarul terített asztalához Attila feszélyezetlenül ült le, és kért étlapot – mintha mindennapos lett volna ilyen luxushelyen. Kicsit szégyellte nagykockás, kopottas zakóját, de aztán nagy nonchalance-szal gombás kappant rendelt. (Hogy miért idézem fel ezt a mozzanatot a gombás kappannal, annak története van – később elmondom.)

Bizony próbára teszem memóriámat, amikor egy 50 év előtti, akkor említésre sem érdemes, számomra csak azóta megnövekedett jelentőségű, inkább kuriózus, mintsem érdekes eseményt igyekszem idézni. Kedves, de némileg titánkodó kis legény ült mellettem, akinek, miután szemügyre vette a nagypolgári vacsorálókat, egy szép fekete dámán akadt meg a szeme: felé bökött fejével, és nevetve mondta: nézd, ez a delnő

akasztófát hord a nyakában. – Nem értem – mondtam. – Mit nem értesz? – csodálkozott. – A kereszt kivégzőeszköz volt – nem? Az, hogy briliánssal van kirakva, mit sem változtat azon, hogy bennem ősi rendeltetését idézze fel. – Ilyen morbid megjegyzésekkel ne rontsuk a jó vacsora hangulatát, csak nem akarsz baudelaire-eskedni, hiszen te az utca és a föld fia vagy – mondtam, rá akarva terelni a szót költészetére. – De nem ment. A parasztkérdésről beszélt. Úgy emlékszem, kicsit iskolásan magyarázta, hogy egységes paraszttípus nincs, és magatartásban is mennyire különbözik az alföldi paraszt a dunántúlitól, nem beszélve a felvidékiről. Azután a természeti tényezők meghatározó voltát vitatta, földrajzi kérdésekről beszélgettünk, s így valahogy eljutottunk Elisée Reclus-höz, majd Bakunyinhoz és Kropotkinhoz. – Meglepő – mondtam –, hogy a középiskolai tananyag olyan nehezen megy a fejedbe, az anarchizmus főpapjainak igéit pedig könnyedén fújod. – Kicsit neheztelve mondta: – Na elég, mert nem akarom, hogy most a marxista ostort kezdjed csattogtatni. Köszönöm a lakomát, sietek, mert reggel a Balatonban csak 10-ig kapok reggelit. (A Balaton kávéház tulajdonosa – amelyik egy ideig a *Kék Madár* folyóirat tanyája volt – Tihanyi Lajos apja volt, ingyen reggelivel traktált néhány írót.)

Szerettem volna Attila családi helyzetéről valamit megtudni, de az utcára érve Tihanyiról, az akkor Párizsban élő néma festőről beszélt komoly hozzáértéssel. A Nyugatiig mentünk együtt. Ott hirtelen megállott. Kezet nyújtott, s – „a Mentorban találkozunk" – búcsúzott, s eltűnt a Gyár utcában.

Azután valóban a Mentorban találkoztunk, de csak pár hét múlva, mert közben nekem vidékre kellett utaznom. Felsőgallára magammal vittem egy köteg folyóiratot, köztük a *Kék Madár* októberi számát, s ebben elolvastam a „Lázadó Krisztus"-t, ezzel a fohásszal: „Több kalászt adj, de azért el ne vedd a rózsát." Akkor elsiklottam e sor felett, de utóbb el-el ismételtem magamban, napok múlva pedig úgy ébredtem álmomból, hogy ezt a sort folyékonyan, hangosan mondtam.

Megtartottam évekig mint ritka, szívet dobogtató élményt: adj bőséget, de ne vedd el érte a szépséget. És amikor a zsarnokság fojtogató hurkából levegőért, szabadság szülte rendért kiáltva a költő a játszás örömét is igényli az új rend fiainak, úgy éreztem, a kalász mellé úgy párosult a rózsa, miként a szabadság rendjéhez a játék öröme. Azt hiszem, ez a József Attila-i életmű lényege.

De térjünk vissza az Andrássy útra. Attila egy reggel – az Opera előtt véletlenül találkoztunk –, úgy karácsony táján újságolta: lematurált. Az Opera kávéházba sietett találkozóra Sándor Kálmánnal. Vele mentem. – Sándor Kálmánt régebben egy orvos ismerősöm társaságában ismertem meg. Jó ismerősi viszonyban voltunk. Most ingerkedve pótmaturát akart Attilával rendezni, mire Attila nagy büszkén kivette pepita táskájából a Werbőczi Gimnázium pecsétes, latinra is lefordított testimóniumát.

Ha visszaidézem emlékemben, hogy miért foglalkoztatott ennek a vonzó, de politikai nézőpontból akkor érdektelen – s ez számomra a meghatározó – embernek a sorsa, nemigen tudnék felelni mást, mint hogy mégis valami konok elszántságot, valami petőfis eb ura fakóságot éreztem benne. Azonkívül Juhász Gyula – akivel életemben egyszer beszéltem – szinte példátlan elragadtatással írt róla, meg amit Kudelkáné beszélt – valahogyan kíváncsivá tettek: hogyan, merre terelik a körülmények, azután mi lehet belőle? Később sok mindent megtudtam róla: Jolánról, Ödönről, Etusról, a másik nővérről egy egész regényes történetet hallottam, de nem ám Attilától, hanem Sándor Kálmántól, Kudelkánétól és kedves üzlettársától, a kommün után kiebrudalt Varsányi tanár úrtól. Sokat beszéltek arról a nem mindennapi szituációról, amiben ez az ifjú titán él. A bizarr környezet: a sötét Ferencvárosból egy jómódú zsidó ügyvéd által Lüsszivé avanzsált Jolán és Etus furcsa helyzete, Attila már-már elviselhetetlen sorsa, amelyet csak makói „apái", elsősorban Espersit János, Könyves-Kolonics meg Fried enyhítette – érdekeltek.

Attila egy együtt elköltött ebéd alkalmával a (Vígszínházzal szembeni étteremben, ahová ő hívott meg) minden nagyobb felindulás nélkül közölte, hogy a „Lázadó Krisztus" című verse miatt istenkáromlásért vád alá helyezték, és már ki is hallgatták Makón. Nem az ítélettől fél, hanem sógorától, illetve gyámjától, Makkai Ödöntől (akiről máshol sok szó esett), aki szemére hányta: megmondtam, rosszra visz az a sok irkafirka!

Egy napon, már tavasz felé lehetett, egy szakállas úr ibolyát vett a Deák Ferenc téren, majd felém fordult és az esernyőjét vállamra teszi. Kedves, felejthetetlen apai barátom, Vámbéry Rusztem volt.

Vámbéryt széles baráti és egy szűkebb, haladó polgárokból, kulturáltabb értelmiségiekből és a munkásság egy rétegéből álló körben örömmel és tiszteletteljes szeretettel övezték. Áradt belőle a szellem arisztokráciája, s alig vonhatta ki magát bárki az alól a varázslat alól, amelyet az életszemléletét tömören kifejező okos racionalizmus, humanizmus és irónia váltott ki. A Horthy-korszak nyomasztó, áporodott légkörében a jót akaró embereket jellegzetes, kedves, szakállas, bölcs arca felderítette. De még a kurzus legelszántabb brávói, urak, ügyészek, ügyvédek is respektálták szikrázóan szellemes beszédeit, írásait; a sokszor maró, de a legtöbbször elevenre tapintó anekdotái a nagyrészt fasiszta igazgatási gépezetet is elismeréssel vegyes félelemre késztették.

Rusztem bácsi valami könyvet hajszolt, s a Grill-féle könyvkereskedésbe igyekszik; én a Mentort ajánlom, ahol már többször megfordult, és már megyünk is az Andrássy út felé. – Mikor belépünk a boltba, egy tömör bajszú, testes úrba ütköztünk, ez volt Könyves-Kolonics József, makói ügyvéd. – No mi ez, hát ilyen destruktív tanya ez itt – mondja Vámbéry –, és megöleli Kolonicsot, aki a makói radikálisok egyik nevezetes tagja, s amint utóbb megtudtam, Attila egyik makói patrónusa volt. Vámbéry pillanatok alatt meghitt légkört teremt, néhány politikai pletykáján mulatunk, majd egy Ang-

liába emigrált kadet párti politikus könyvéről beszél, amelynek a mottója ez volt: „A cár bolond volt, de a kenyér egy kopejka, azonban az se volt." Azután az inflációról volt szó (ami akkor már félelmetes méretű volt). Kolonics elmondta, hogy egy palack állítólagos tokaji borért (amit egy betegnek vett) nemcsak annyit fizetett ki, mint 10 év előtt egy kis hold szőlőért, de az üvegben ihatatlan vinkó volt. – Ha akarod tudni, mi az oka ennek, olvassad el „A magyar bortermelő lelki alkata" című ampelologiko-pszichologiko jellegű értekezést. A makói ügyvéd kérdőn nézett. – Igen, mondta Vámbéry, belőle megtudhatod, hogy ebben a galíciai zsidók a ludasok, akik hamisítják a hegyaljai nedűt. Küldjed el nekem, kérte Kolonics, és távozott. Szekfű Gyula fenti című, 1922-ben megjelent írásáról volt szó. A parlagian rasszista beütésű könyvére nem hiszem, hogy későbbi moszkvai nagykövetünk túl büszke lett volna. – Mikor 1947 nyarán Vámbéry hazalátogatott, és kinevezték az Egyesült Államokba nagykövetté – találkoztam vele, s mikor emlékeztettem kollégája egykori művére, megfogadta, előteremti a föld alól is ezt az írást, és diplomáciai úton kijuttatja Szekfűnek.

Késő volt, Vámbéry is menni készült, mikor Kudelkáné megkérdezte: professzor úr, elolvasta azt a zöld borítékos versfüzetet, amit múltkor a zsebébe dugtam? Hogy tetszett? – Ja – mondta Vámbéry –, ki sem fizettem ezt a kis gyémántot; ki ez a fiú, aki egy öreg parasztasszonyról így ír, hogy fogatlan szája bús sóhajüreg, és hogy a templomban letérdel, ha nyár van vagy tél, és ha van öröm, ez neki öröm. – Szavamra, Vörösmarty jutott eszembe . . . Azután kifordultunk az utcára. Elkísértem Rusztem bácsit, nagy sétát tettünk fel a gellérthegyi Bérci utcai lakására. Meséltem neki József Attiláról, már amennyit akkor tudtam róla. – Nagyjában – versei után – ilyennek képzeltem. Kis garabonciásnak képzeltem, csak ne legyen belőle afféle alföldi Rimbaud – mondta.

Persze elmondtam, hogy az ügyészség vádat emelt egyik verse ellen istenkáromlásért. – Na, több sem kellett a harcos

jogásznak: hol van az a vers, hadd látom, s van-e már védője – kérdezte, de én már úgy éreztem, hogy van. – Jöjjenek hozzám vasárnapi ebédezni (így mondta), hozza el a vádiratot is az az istenkáromló. – Attila természetesnek találta a meghívást, ellentétben velem, aki talán kétszer vagy háromszor voltam addig nála, és egyszer Osztern-Salamon Pállal (Vámbéry Ármin tanítványával), a neves orientalistával ebédeltünk együtt a Vadászkürtben. Konflison mentünk a Bérci utcába. Hiába mondtam Attilának, hogy milyen megtiszteltetés ez – hiszen egy magánlakás és egy ügyvédi iroda között mégis különbség van –, nemigen goutírozta azt. – Lehet – hiszen Makai egy szót sem hitt el abból, hogy Vámbéry szóba áll velem –, majd felhívom onnan telefonon.

Kedves fogadtatás. Híres charmeur házigazdánk feledteti, hogy ismeretlen klienseit otthonában fogadja. Jó ebéd után, a kávénál az ügyvédi meghatalmazást Attila aláírja. – És a honoráriumot hogyan tetszik parancsolni – kérdi komolyan a védenc. – Vámbéry huncutul mosolyog a szakállába: azt majd a barátja kapja – mondja az ismert Rothschild-viccre utalva –, hiszen ő hozta magát. Ebédvendég volt még Levi főorvos – akinek rögtön szemébe ötlött az ösztövér emberke. – Úgy tudom, hogy ő vitte később néhány napra kórházba. – Úgy öt óra körül jöttünk el. A társalgásról már alig tudok számot adni.

Lefelé jövet a hegyről Attila verseket mondott, és nagy szeretettel beszélt Vámbéryről.

A nyár elejét vidéken töltöttem. Attilával nem találkoztam, csak Vámbérytől értesültem – akinél más ügyben jártam –, hogy kitűzték a tárgyalást július elejére, s hogy ügye a Schadl-tanács elé került.

Schadl Ernő törvényszéki tanácselnök jellegzetes figurája volt a Horthy-korszaknak. Rapszodikusan hozott ítéleteket: az indokolatlan szigorú ítéletek váltakoztak az enyhe büntetésekkel.

Megjelent: Valóság, 1972. 10. sz.

MADZSAR JÓZSEFRÓL SZÓLVA

Évek óta készülök, hogy életem néhány epizódját és eseményét, találkozásaimat emberekkel, dolgokkal – melyeknek többnyire inkább tanúja, mint szereplője lehettem – papírra rögzítsem. Barátaim, kiknek néhanapján elbeszélem néhány élményemet, egyre inkább unszolnak erre. De magam is úgy ítélem – erre fogyó éveim is figyelmeztetnek –, ha nem akarom, hogy kihulljanak emlékezetem rostáján, még a publikálás reménye nélkül is meg kellene örökítenem egyet s mást abból, amit hat évtizeden át megértem.

Az itt megírt visszaemlékezéssel, melyet egy recenzió keretébe igyekszem illeszteni, példázni szeretném azt is, hogy a maga korában jelentős akciónak nemcsak krónikása, de egyben hiteles tanúja vagyok.

A múlt évben adósságot rótt le könyvkiadásunk: napvilágot látott a magyar progresszió nagy alakját méltó módon bemutató mű: Madzsar József válogatott írásait tartalmazó kötet. A mai olvasók zömének nem sokat mondhat a cím, hiszen Madzsar nevével csak nagy elvétve találkozhattak, életművével pedig mindössze egy vékonyka kiadvány kísérelt meg foglalkozni.

Az előttem fekvő, szép kiállítású, képekkel is gazdagon ellátott kötetnek fele tartalmazza a címben foglaltat, de a másik felében a könyv szerkesztője, Kárpáti Endre pótolja a hiányt: bemutatja Madzsar József életpályáját, dús dokumentációra és impozáns jegyzetapparátusra támaszkodva. Kárpáti jól ismeri a kor eseményeit, áramlatait, helyesen igazodik el bennük, és az egyes tendenciákat képviselő szereplők tevé-

kenységét is reálisan értékeli. Vonatkozik ez főleg a monográfia első részére, mely a húszas évek közepével, Madzsar első emigrációjából való hazatérésével zárul.

Elismeréssel kell szólnom Kárpáti Endre munkájáról, amellyel Madzsar Józsefet, a kiváló orvost, az egészségügy fejlesztésének harcos szószólóját, a modern természettudományos szemlélet, illetve a darwinista fejlődéstan fáradhatatlan propagálóját, a század eleji haladó mozgalmak kimagasló zászlóvivőjét: a *Huszadik Század,* a Társadalomtudományi Társaság, illetve a Szabad Iskola köré csoportosuló szellemi elit, Szabó Ervin és Jászi Oszkár mellett, egyik kiváló alakját élénk megjelenítő készséggel – s működésének egyes mozzanatait dicséretes precizitással is – elénk tárja.

A nagykárolyi gyermekkor, az egyetemi évek, Jászi Oszkárral és későbbi élettársával, Jászi Alizzal töltött vakációk, klinikai működése (ahol először mutatja meg oroszlánkörmeit), majd az alkoholizmus elleni küzdelem az ifjú Madzsar József életének baráti közlésekkel hitelesített egy-egy stációját jelenítik.

A század eleji „második reformnemzedék" munkájába való bekapcsolódásának indítékait Kárpáti jó érzékkel mutatja be. Csak természetes, hogy ez a színes egyéniségekkel teli mozgalom az erősen impresszionálható, de céltudatos Madzsart is magával ragadja. Hadd idézzük ebből az időből a monográfia szerzőjével együtt Lesznai Annának, a nagy költőasszonynak Madzsar későbbi korszakára is érvényes jellemzését: „nemes szándékú, vakmerően bátor, de kissé labilis idegrendszerű embernek tartom... állhatatos volt abban, hogy hitéért kész volt áldozatot hozni és az emberiség javára kívánt cselekedni... Bámulatos merészségét fokozta az is, hogy élvezte a veszélyt, a titokzatosságot, szóval a kalandot mint olyat... különös keveréke volt az elvont szenvedélynek és az eszme és elvont célok szolgálatában kifejtett leleményes konkrétságnak."

Frappáns, tökéletes jellemzése éppen úgy ráillik a fiatalsá-

gában mint tolsztojánus anarchisták Krisztus-szakállt viselő, Kropotkint fordító és magyarázó Madzsarra, mint a harmincas évek kommunista harcosára.

Madzsar József életművét ismertető tanulmány azért is érdemes munka, mert szerzője nem csupán hőse alakját avatja élővé, hanem kimagasló pályatársak, elsősorban a második reformnemzedék vezető személyiségei, közöttük Szabó Ervin, Jászi Oszkár, Szende Pál, Harkányi Ede is szóhoz jutnak benne. Ami a mai olvasók számára annál inkább jelentős, mert bár ideológiájuk erényeire, hibáira, nemegyszer ellentmondásos politikai szerepük tisztázására, értékelésére magától értetődően ezúttal nem is kerülhetett sor, a társadalmi miliő felvázolása Madzsar szellemi arculatának jobb megértését tették lehetővé. Már pusztán nevük említése, tevékenységükre való bármily szűkszavú utalás is hasznos, és további érdeklődésre, stúdiumokra serkentheti a mai olvasót. És ki tagadná ennek szükséges voltát? Nyilvánvaló, hogy a két világháború között végbement haladó mozgalmakat, a fasizmus elleni harcot valójában esztimálni csak az képes, aki ismeri a történelmi előzményeket, mert bár századunk első évtizedeinek szellemi forradalmárai nem azonosak a Horthy-korszak elleni küzdelem, majd az ellenállás és a felszabadulás utáni építőmunka prominenseivel, de Horváth Zoltán szavaival: „. . . . a folyamatosság közöttük félreérthetetlen – egymás kezéből vették át a stafétabotot. Lássák a mai futam stafétabothordozói, hogy mi is volt tulajdonképpen az indulás." Örvendetes, hogy a monográfia írója Madzsar életpályáját nyomon követve, utalásszerűen bár, de mégis hű atmoszférát teremtve felidézi a nagy magyar fellobbanás éveit; a megfogyatkozott kortársakat fiatalságukra emlékeztetve, a maiak számára pedig történelmi tanulságul. Azt gondolom, kívánatos e korszak társadalmi légkörét úgy érzékeltetni, hogy a mai olvasó ne csak értse, hanem *érezze* is annak hőfokát. Nem könnyű feladat. Hiszen a mai olvasók nem tudják és talán még kevésbé érezhetik, mit jelentettek számunkra – akkori fiatalok szá-

mára – a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának előadásai, micsoda áhítattal hallgattuk Madzsar indulatoktól izzó szavait, aki egy nemzetközi megmozdulás részeként tiltakozott a barcelónai felkelés leverése után halálra ítélt Ferrer meggyilkolása ellen, mi volt nekünk a *Huszadik Század* egy-egy tanulmánya vagy a Galilei-kör harcos szervezetében Lukács György, Varga Jenő vagy Bíró Lajos előadásainak élménye, és a máig is szívdobogtató szenzáció: Ady Endre beszéde a kör fennállásának ötödik évfordulóján. Kárpáti tanulmányának ezeket az éveket felvillantó részei a legsikerültebbek.

A továbbiakban könyvtárpolitikai működését – mellyel Szabó Ervin mellett talán leginkább hozzájárult magas szintű könyvtárkultúránk kialakításához –, valamint az anya- és csecsemővédelem lelkes vezéralakját bemutató részek még plasztikusabbá teszik Madzsar portréját.

Az októberi demokratikus polgári kormány államtitkári és a Tanácsköztársaság egészségügyi vezetői posztján végzett munkáját az ellenforradalom idején ellene lefolytatott fegyelmi eljárás iratai alapján tárgyalja a szerző.

A bécsi emigrációval létrejött kapcsolata, későbbi emigrációját ismertető rész már az illegalitásban oly biztosan mozgó, önfeláldozóan és leleményesen dolgozó Madzsart ábrázolják.

Igen, az okos, bátor leleményesség Madzsar egész pályáját betöltő politikai munkájának legszembetűnőbb jellemzője volt.

Mikor lexikonokat szerkesztett és univerzális ismereteivel, nagyszerű szerkesztői kvalitásaival összefogta az eklektikus szemléletű írógárdát, csakúgy politizált, mégpedig bátran és leleményesen, mint mikor a szerzőket toborozta vagy mikor a címszavakat állította össze, és kidolgozásukban szempontjai érvényre juttatásával sikerült a „Társadalmi Lexikon"-t, ezt a marxista jellegű, az akkori viszonyok között merész vállalkozást tető alá hozni, s a haladó mozgalmak iránt érdeklődőknek vagy az abban részt vevőknek kezébe adni.

A Szociáldemokrata Pártban, a munkás kultúr- és sportegyesületekben, a Stromfeld-körben, a Szakszervezeti Ellenzék vezető helyén folytatott magas eszmei szintű tevékenysége és célratörő gyakorlati politikai munkája a magyarországi munkásmozgalom páratlan reprezentánsává avatja. Előadásokat, szemináriumokat szervez, cikkeket, tanulmányokat ír, polemizál; működésének hatósugara igen jelentékeny területre terjed ki. A monográfia ezt a tevékenységi halmazt többékevésbé részletesen, de mindig a lényegre tapintva közli.

Madzsar József kapcsolata az illegális kommunista párttal – valószínűleg a húszas évek derekán kezdődött – mind jobban elmélyült. A párt utasítását híven követő és a saját lehetőségeivel reálisan számot vető merész akcióit is bámulatos higgadtsággal végrehajtó politikus mintaképe.

E sorok írója – aki 1919 óta ismerte, mikor Hevesi Ákos megbízásából kereste fel a mezőgazdasági munkások betegségi és rokkantsági biztosításának ügyében – 1927 óta ritkábban-sűrűbben találkozott vele, és ma sem tud mély meghatottság nélkül gondolni a társaságában töltött órákra, s ma is érzi azt a szuggesztív erőt, mely ennek az igaz embernek halk, de az eszme iránti szilárd hűséget sugárzó szavaiból áradt. Ámulva láttam rendkívül széles körű tudását, mellyel nemcsak az orvosszociológia, a társadalom- és közgazdaságtudomány vidékeit ismerte fölényesen, hanem a történeti, irodalmi, képzőművészeti tudományterületeket is, s mindezeknek tiszta marxista-humanista szellemű tanítója volt. Csodáltam konspiratív képességét a Horthy-rendszer elnyomása és a jobboldali szociáldemokraták gyanakvása közepette, állhatatosságát, merész ötleteit, terveit, amit vasakarattal hajtott végre.

Barátai, ismerősei, tanítványai előtt meglepőnek tűnt, hogy gyakorta a munkásmozgalomtól távol álló emberekkel érintkezett: mágnásokkal, katonatisztekkel, képviselőkkel. Később környezete előtt világossá váltak e kapcsolatok okai és céljai. Egyetlen törhetetlen akarat hevítette: tűzön-vízen át küzdeni

a párt ügyéért, amely egyet jelentett számára a Szovjetunió népszerűsítésével, de erről később szólnék.

E szubjektív kitérő után visszakanyarodnék a Madzsar József válogatott írásait és életművét magába foglaló műhöz.

Egy további fejezetnek – melyben Madzsar mint a *Társadalmi Szemle* szerkesztőjét állítja elénk a szerző – már vannak vitatható részei. S ebben a minőségben végzett munkáját illusztrálni hivatott írásai, melyek az agitatív publicisztika remekei voltak, ma feltétlenül kommentálást kívánnak.

A Kommunista Párt 1931-ben megindult legális folyóiratának élére szerkesztőül Madzsar Józsefet és Sándor Pált delegálta. Valóban – mint Sándor Pál állítja –, a lap munkatársai szellemi vezetőjüknek Madzsart ismerték el, de a 457-es jegyzet – mely szerint a tényleges szerkesztő Madzsar volt, de mert a párt nem akarta kitenni őt „... az állandó rendőrségi zaklatásoknak, melléje adták felelős szerkesztőként az addig kevéssé ismert Sándor Pált" – nem hitelesen dokumentált megállapítás. Bár a szerző megjegyzi, hogy nem óhajtja az „ügyhöz méltatlan rangsorolást bolygatni" – mégis, az idézett mondattal ezt cselekszi. Vitathatatlan, hogy a rosszízű „rangsorolásra" való tekintet nélkül a *Társadalmi Szemle* vezéregyénisége Madzsar József volt. Találóan írja Sándor Pál, hogy a párt folyóirata „adott szárnyakat" közírói tevékenységének. A *Társadalmi Szemlé*ben megjelent írásai valóságos gyöngyszemei a marxista publicisztikának. Ám a masszív, a lényeget mindig megragadó, kristálytiszta logikával készült írások, így, minden eligazító kommentár nélkül, anélkül, hogy utalás történnék a cikkek keletkezésekori szituációra – ma disszonánsan hatnak.

József Attila „Külvárosi éj" című verseskönyvéről írt sajnálatos aberrációt nézetem szerint nem volt szerencsés itt pertraktálni, hiszen a visszaemlékezések erre az ominózus írás megszületésére s közlésére vonatkozóan ellentmondanak egymásnak, legtöbbször szubjektivitással terheltek. Pákozdy Ferenc kritikája körülményeinek tisztázására a magyarországi

kommunista mozgalom hiteles története megírásakor kerül majd sor.

Az utolsó fejezetekben a szerző megkísérli érzékeltetni azt a sokoldalú és sok formát öltő mozgalmi munkát, amely a különböző közlések segítségével nyomon követhető. De a konspiratív burok, a sajátos légkör, amely a mintaszerűen fegyelmezett Madzsart körüllengte, tevékenységének dimenzióit csak sejtetni engedi. Talán Simai Miklósnak a szerző által idézett szavai a legeligazítóbbak e tekintetben. „Szerénysége, minden dicsekvéstől mentessége folytán környezete sem tudta, hogy mit csinál s miként csinálja – írja. – Személyes természetű vallomást, nem tudom, hogy valaki hallott-e tőle valaha. Konspiráns és oppozíciós természete mellett sohasem lehetett tudni, hogy vezér-e vagy részletmunkát végez. Utólag derült mindig ki, hogy irányító volt."

– „Mindent tudunk, amit ön elkövetett, akár fel is akaszthatnánk, de sajnos nem tudunk bizonyítani" – mondta a kurzus egyik buzgó vizsgálóbírója. Pedig dehogyis tudtak. A konspiráció magasiskoláját produkáló Madzsar igazi szerepéről bizonyosat tudva, örökre elnémították volna bizonyíték hiányában is, így csak egyesztendei börtön várt rá.

Azután jött a menekülés Csehszlovákiába, majd a Szovjetunióba. Szovjetunióbeli élete homályos, kevés konkrétummal, csupán írásai beszélnek.

Moravská Ostravában a demokratikus népfront jegyében megjelenő *Magyar Nap* közli a Szovjetunióból köldött cikkeit, ír a moszkvai *Új Hang*ba és E. W. Thomson néven e sorok írója jelentette meg hazajuttatott tanulmányát „Spanyolország múltja és jelene" címen. Ez a könyvecske az egyetlen írás Magyarországon, melyben – amellett, hogy a spanyol történelem, közgazdaság, szociális valóság hű képét vázolja fel, megvilágítva a polgárháború tényleges okait – a köztársaságiak heroikus harcának igaza is hangot kap.

Azután a tragikus vég: 1936-ban tíz esztendőre ítélik, és a kotlaszi táborban 1944 szeptemberében elpusztul. Ennyi Mad-

zsar József élete. Ennyi? – Azt hiszem, sokkal több ennél. Hogy milyen utakon járt, milyen ösvényekre tért, hogy odaadóan szolgálja élete értelmét: az emberek életének szebbé, boldogabbá tételét – nyomon követni a történelemre vár.

Kárpáti Endre könyve becsületes és hasznos írás, kiváltképpen azért, mert sokat megírt Madzsar életútjáról, de ugyanakkor működésének mozaikkövei közötti hézagokat inkább üresen hagyta, mintsem valamiféle amalgámmal töltötte volna meg; de becses azért is, mert ízelítőt ad Madzsar mondhatni páratlanul sokoldalú publicisztikai hagyatékából.

Ezek után szeretném a Madzsar-képet egy kevesek által ismert adalékkal kiegészíteni. – Közel négy évtized sok mindent elmos, kifakít az ember emlékeiből, de életemnek ezt az eseményét épen megőriztem; talán a gyakori ráemlékezés konzerválta.

1920–30-as években járunk. A tőkés világot a válság tornádója tépi-rombolja. Magyarországon is a gazdasági krízis ostorának csapásai alatt vergődik a munkapadjától megfosztott munkás, a földjét vesztő paraszt és az állásából kitett diplomás, akiből – jó esetben – hólapátoló szükségmunkás lesz. Ha elvétve akad is munka, az amúgy is sovány ka bér tovább zsugorodik. A munkások, szegényparasztok a válság éveiben két véglet között őrlődnek: vagy pihenést nem tűrő, erejüket sorvasztó lázas munkára kényszerülnek, vagy megfosztják őket munkalehetőségeiktől. Nem jobb a helyzete a kis földű parasztságnak sem: a válság három éve alatt 35 000 falusi portán perdül meg az árverést jelző dob. A szenvedéseknek ebből az infernójából akar szabadulni a szegény nép. De így van ez a tőkés világban mindenütt: denaturálják a búzát, elégetik a kukoricát, tengerbe öntik a kávét, csakhogy az árakat tartani tudják. Csupán egy világrésznyi térség van a földön, amit nem érhet el a krízis, a Szovjetunió, amit Magyarországon ebben az időben csak Oroszországnak szabad nevezni.

A német, az angol és a francia sajtóban egyre több közle-

mény foglalkozik ebben az időben a Szovjetunió ötéves gazdasági tervével. Természetesen a különböző sajtóorgánumok politikai irányvonaluknak megfelelő módon kommentálják a Szovjetunióban folyó roppant arányú gazdasági építőmunkát. Amíg a franciaországi orosz emigráció sajtója már létezése óta koholt rémmesékkel traktálta olvasóit az oroszországi eseményekkel kapcsolatban – most még dühödtebben folytatja a rágalomhadjáratot. Addig például a *Berliner Tageblatt* 1929 egyik júniusi számában Paul Scheffer vezércikkében azt írja a Szovjetunió ötéves tervéről, hogy az minden idők legnagyobb gazdaságpolitikai kísérlete. „Szegény öreg Európa – írja a polgári beállítottságú publicista –, ha ez a kísérlet sikerül, ami nem lehet kétséges, ez a szocializmus győzelme lesz, amelyet egy még hinni tudó tehetséges nép még elhasználatlan életerejével harcol ki." Az angol burzsoá sajtó képviselői is úgy érzik, hogy hasznosabb a jó tájékoztatás, mint a struccpolitika. Az angol liberális *Manchester Guardian* tudományos munkatársa a szovjetuniói tanulmányútjáról így ír: „A tudomány, az államhatalom és a termelés organikus összefüggése következtében Oroszország – ha nemzetközi konfliktusok nem akadályozzák – tíz év múlva valószínűleg a Föld leghatalmasabb állama lesz"; de a Szovjetuniót beutazva még az angol nagytőkések delegációja is megállapítja, hogy a gyárak megfelelő gépekkel jól ellátva, intenzíven dolgoznak, és ajánlják az angol kormánynak, építse ki gazdasági kapcsolatait a szovjetországgal. Persze nem hiányoznak a brit sajtóból – a Munkáspártot is ideértve – sem az erősen szkeptikus, sőt ellenséges hangok, ám ez sem egyértelmű. J. M. Kenworthy labour party-i képviselőnek az a véleménye, hogy „míg a XIX. század nagy gazdasági eseménye az Egyesült Államok gazdaságának feltárása és kifejlődése . . . a XX. század nagy gazdasági eseménye az Orosz Tanácsköztársaság gazdaságának feltárása és hatalmas fejlődése lesz".

A weimari Németország kommunista és szimpatizáns lapjai, folyóiratai, könyvei bőségesen tájékoztatnak a szovjet ese-

ményekről. A *Das Neue Russland, az Inprekorr,* a Berlinben megjelenő, a Szovjet Baráti Társaság lapja, illetve a Komintern kiadványa, valamint a *Der Rote Aufbau* és a német forradalmi írók szövetségének folyóirata, a *Linkskurve* olvasói alapos tájékoztatást szerezhetnek a szovjet gazdaságról. A *Malik Verlag,* az *Internationale Arbeitverlag* s más baloldali kiadóknál megjelenő könyvek, mint Artur Feiler, Max Hodann, Knickerbocker amerikai szerző és Egon Erwin Kisch, a „száguldó riporter" könyveiből és sok egyéb közleményből a Szovjetunióban folyó történelmi jelentőségű tervgazdaság széles tablója tárul az olvasók elé. De Magyarországon a haladó tartalmú könyvek olvasására szomjas közönségnek, a Szovjetunióra figyelőknek csak egy vékony rétege szerezhette meg a kívánt írásokat. Hozzájutni nehéz volt ehhez az irodalomhoz, hiszen a Horthy-korszakban éppen a szovjet gazdaság fellendülése idején még inkább rendőri üggyé vált az ilyen típusú kiadványok forgalmazása, olvasása. A politikai rendőrség vezetői avval kérkedtek, hogy a házkutatások során elkobzott könyvekből komplett könyvtárakat gyűjtöttek maguknak. Visszaemlékszem Szenes Lajosra, a Népszava Könyvkereskedés vezetőjére, a kis Dob utcai böngészdére, ahol Zala Imre terjesztette a baloldali irodalmat. Általuk sok, számunkra izgalmas folyóirathoz, könyvhöz juthattunk, amelyek azután baráti körben cirkuláltak. A bátor terjesztőkre rendőri zaklatások vártak, úgyhogy Zala Imre kénytelen volt boltját bezárni.

Madzsar József mindig tartogatott valamilyen politikai csemegét: emlékszem, Grinkó könyvét a szovjet pénzügyekről és Artur Rundt „Der Mensch wird umgebaut" című munkáját tőle kaptam kölcsön.

Ha négy évtized múltán megkísérlem felidézni Madzsar József alakját, úgy érzem, hogy a tűnt idők páraképein át is érzékeltetni tudom, milyen volt az a férfi, aki a polgári radikalizmustól a szociáldemokrata baloldalon át eljutott a haladást legkövetkezetesebben szolgáló kommunista pártig. – Töré-

keny, finom alkat, első látásra kissé enervált exteriőr, de hamarosan kiderült, hogy a barázdált, aszkéta arc, a szikár fizikum szívós, acélos akaratot takar. A konspiráció, az állandó készenlét okából, de talán alaptermészetéből folyóan is kissé arisztokratikus, tartózkodó tartása dacára megnyerő személyisége egészen sajátos fölényt, de egyúttal közvetlenséget sugárzott. Halk, választékos közlésmódja, sima, hajlékony szavai a tőle távolabb állóknak úgy tűntek, hogy pillanatnyi rögtönzés termékei, ám a hozzá közel állók érezték, hogy a kommunista mozgalom átgondolt taktikája és stratégiája öltött testet bennük. Madzsarra visszagondolva úgy tűnik – és nem hinném, hogy ez csupán képzelgés lenne, hiszen emlékeim tevékenységének bizonyos mozzanataihoz kötődnek –, nem ismerte a félelmet; nem olyan értelemben volt bátor, mint valami romantikus hős, hanem tisztában volt a félelem bénító, passzív, a cselekedetet megbéklyózó hatásával. Úgy emlékszem, beszélt is arról, hogy szívós öndresszúrával le lehet gyűrni a félelmet anélkül, hogy az idegrendszer károsodnék. Magatartását „termékeny közönynek" nevezném, ami ugyanakkor mindent számba vevő, szigorú mérlegelést és éberséget takar, biztonságot adva számára, ezt sugározva környezetére.

Ezzel a Madzsar Józseffel találkoztam 1929 második felében néhányszor az Egyetem utca sarkán levő Central, majd a Ferenc József rakparton a Modern kávéházban, 1930 elejétől pedig a Lövölde téri Kairóban. Arról igyekeztem meggyőzni őt, hogy támogassa olyan szemináriumok szervezését, amelyeknek témáit marxista szellemű szakismeretek képezték volna. A műszaki és mezőgazdasági tárgykörből ajánlottam is előadókat. Elgondolásom az volt, hogy hozzáértő szakembereket készítsenek elő ezeken a szemináriumokon kommunista vagy szimpatizáns orvosok, mérnökök, mezőgazdák, jogászok, pedagógusok stb. Egy-egy csoportba 8–10 elvtársat oktatnának olyan szakmai munkákra, amelyek vezetésére a sóvárgott változás után azonnal képesek lehetnek. Élénken élt bennem ugyanis a Tanácsköztársaság idején jelentkező végzetes szak-

emberhiány emléke. Amikor is a mezőgazdasági üzemek élére vagy a régi birtokost, vagy egy szakképzetlen városi embert kényszerültek állítani, így nyilvánvaló volt, hogy az első esetben a volt tulajdonosnak esze ágában sem volt a tanácskormányt szolgálni, az utóbbi esetben a politikailag még oly jól felkészült vezetőket is – szaktudás híján – ott csapták be, ahol tudták. Madzsar támogatta ezt a tervet, de csak az első előadásig jutottunk; Adorján János tartotta ezt a mezőgazdaság alapkérdéseiről Vértes György feleségének Montessori óvodájában, az akkori Vilma királyné úton. A további szemináriumok különböző okok folytán elmaradtak.

Persze tisztában vagyok ezzel, hogy ennek az írásnak némely olvasója részben nem tudja majd méltányolni, amit itt elmondok, hiszen azoknak az éveknek szorító légkörét, lehetőségeit, törvényeit korántsem tudom úgy érzékeltetni, hogy abból a mai olvasó az elmondottak révén valamit át is éljen. S a Szovjetunióval szembeni féktelen uszítás közepette a céljainknak megfelelő publikációk hiányából adódó kínos tehetetlenséget sem tudom úgy megjeleníteni, hogy az ma is mintegy kitapintható legyen (ehhez olyan korfestő készség kellene, amellyel én nem rendelkezem). Másrészt, nyilván sokan meglepőnek tartják majd az itt ismertetett akciót, az effajta szokatlan konspirációt, mert bár az illegális munkára vonatkozó kutatás sok területet feltárt, ezek a vizsgálódások valamilyen meggondolásból nem terjedtek ki a munkásmozgalom szféráitól távol eső összefüggések felderítésére. Valószínű, hogy a kutatók az egyes akciókban különböző formában részt vetteknek az uralkodó osztályokhoz való tartozása, s az ilyenfajta személyeknek a társadalmi-politikai életben elfoglalt pozíciójuk, nemegyszer az elnyomó apparátushoz való közvetlen vagy közvetett kapcsolatuk, netán aktív szerepük ténye alól még a történeti hűség kedvéért sem tudták magukat emancipálni, s így tilalomfát állítva említésük elé, a mozgalom rejtett zugait homályban hagyták. Holott, ha megvilágították volna ezeket a néha bonyolult összefüggéseket és gyakran csak áttételeken

keresztül érvényesülő politikai tetteket, a munkásmozgalom széles hatósugarú voltára derülne fény. Ezekben a feledésbe ment akciókban részt vevő, nyugtalan, sokszor kalandor típusú repulzív figuráknak néha patológiás hiúságát éppen Madzsar tudta sajátos képességeivel többé-kevésbé pozitív irányba terelni. Erre biztatta embereit, amikor felhívta figyelmüket egy-egy fantasztára vagy mindenáron politikai karrierre törő arisztokratára, katonatisztre vagy magas rangú állami funkcionáriusra. Foglalkozzanak velük – mondta –, írassanak sugalmazott cikkeket, könyveket, vagy írják meg helyettük a számunkra kívánatos aktuális eseményeket.

Adorján János (eredeti néven Kupcsok János) kitűnően képzett elméleti és gyakorlati mezőgazda volt. Politikailag némileg zavaros felfogású; hajlamos volt arra, hogy az egész agrárkérdést a kisüzem-nagyüzem problematikájára redukálja. De a világgazdasági válság okait jól látta, és a megoldás útját keresve eljutott a marxista koncepcióig. Csodálója volt a szovjet nagyüzemi termelési formának, sőt a gigantinizmus láza is elkapta. Ilyen nézetei miatt kereste társaságunkat. Megismertettem őt többek között Agárdi Ferenccel, Eörsi Bélával, Fábián Dániellel. Adorján évekig egy nagybirtokon volt főintéző, később a gróf Károlyi Imre-féle tejüzem igazgatója lett. Azért időzöm hosszabban ennél a már-már elfelejtett névnél, mert Adorján János révén sikerült, ha erősen torzított formában is, ha zagyva szólamok kíséretében is, bombasztikus mondatokban elrejtve a szocialista rend hívei és az ingadozó kispolgárság számára felmutatni valamit abból, ami a Szovjetunióban végbemegy.

„Új csapásokat vágni, kerülni a járt utakat – ez volt Madzsar József elve" – írja Kárpáti Endre. Találó szavak az itt leírt akció szervezőjének jellemzésére.

Mostoha idők jártak ekkor a következetesen baloldali sajtóra. A kommunista párt hangját sugárzó *100%*-ot elnémították, a *Forrás* című folyóirat néhány szám után hasonló sorsra jutott, a *Társadalmi Szemle* ekkor még nem jelent meg.

A kurzus lapjai éppen úgy, mint a liberális polgári orgánumok, ostoba rágalmakat szórtak a Szovjetunióra. Nem volt sokkal különb a hivatalos szociáldemokrata sajtó sem. Ha közleményeiből ki is olvasható az, hogy a tőkés rendszer létezése óta legnagyobb válságát éli, hogy a termelés anarchiája az emberek millióit dönti nyomorba, nem mondták ki, hogy a kapitalizmus strukturális válságából kivezető út a szocialista tervgazdálkodás útja; a szovjet termelési modellt pedig egyenesen elvetették.

1929 legvégén, 1930 elején gyakran találkoztam Madzsarral. Mezőgazdasági termelési adatokat, agrárstatisztikai anyagokat, néhány dokumentatív fotográfiát adtam át neki. Sokat töprengett azon, milyen úton-módon volna lehetséges a szovjet valóság megismertetése a magyar haladás híveivel, azokkal az ingadozó kispolgári rétegekkel is, akik veszélyeztetve vagy már elveszni látták egzisztenciájukat, s a burzsoá nézetek és a forradalmi eszmék elfogadása között hányódtak. Madzsar tisztában volt azzal, hogy ezt a célt csak a legnagyobb óvatossággal, csak korlátozottan lehet megközelíteni. Ha olyan valaki kísérli meg a szovjet gazdasági építés sikerét bemutatni, a valósághoz hű információt adni erről, akinek valamilyen kapcsolata volt a haladó mozgalmakkal, az szovjet propagandának minősül, és valószínűleg rendőri beavatkozást von maga után.

Egy alkalommal – úgy emlékszem a Simplon kávéházban – bemutattam Adorjánt Madzsarnak, aki megtudva, hogy Adorján egy nagy tejüzem vezetője, érdeklődött az ottani technikai berendezésekről, munkakörülményekről, még az üzletmenetről is; végül a tulajdonos Károlyi Imre személye is szóba került. Ismeretes volt, hogy a nagybirtokos gróf – aki egyúttal az Angol–Magyar Bank elnöke is, afféle „üzletelő" arisztokrata típusa, kinek ipari érdekeltségei is voltak, s emellett – Krausz Simonnal, a hírhedt bankárral – nagyarányú telekparcellázást folytatott. Az agrár- és a banktőke összefonódását élvező gróf rapszodikus, bogaras ember volt,

aki ez időben további publicisztikai babérokra vágyott. Károlyinak már korábban jelentek meg cikkei a *Pester Lloyd*-ban, és egy rendkívül ellenséges hangú előszót írt a Szovjetunió ötéves tervét ismertető kiadvány elé. Adorján elmondotta, hogy Károlyi most könyvet ír a magyar gazdasági életről, foglalkozik a kapitalizmus krízisével is, s tőle – aki bizonyos fokig bizalmasa volt – irodalmat kér Szovjet-Oroszországról, mert nemcsak érinteni akarja az ottani dolgokat, hanem „objektíven" igyekszik majd azt értékelni – valami ilyesmit mondott. Úgy emlékszem, Farbmann „Pjatyiletka" című könyvét, angol lapokat, talán az *Economist*ot meg a *Times*t említette, amelyeket Károlyi olvasni szokott. Madzsar – erre jól emlékszem – nem mutatott különösebb érdeklődést a készülő könyv iránt. Pár nap múlva azonban üzent értem, és találkozásunkkor, miután Adorján személye után tüzetesebben érdeklődött, arra kért, tudjam meg tőle, vajon lehet-e bizonyos információkkal Károlyit úgy befolyásolni, hogy könyvében a tőkés rend válságát ne valami múló gazdasági depresszióként jellemezze, hanem úgy ábrázolja, mely méreteiben és hatásaiban minden eddigit fölülmúlt. Ugyanakkor jó volna – mondta – olyan könyveket, lapokat adni kezébe, hogy ezek hatására valóban írjon meg valamit a szovjet ötéves tervről. Őszintén szólva, nem tartottam a tervét kivihetőnek, meg aztán viszolyogtam is tőle. Hogyan remélhetnénk – gondoltam, hogy ez az agrárfeudális úrba ojtott spekuláns gróf, ha tisztában van is a világgazdasági krízis súlyosságával, ezt még meg is írja, ezzel mintegy jóváhagyja a tőkés termelés csődjét? Emellett majdnem bizonyos, hogy akármilyen meggyőző könyveket, közleményeket juttatunk is kezébe, csak egy kiadvánnyal szaporítjuk a szovjetet becsmérlő könyveket. Aggodalmaimat közöltem Madzsarral, aki türelemre intett, s megismételte előbbi kérését: beszéljek Adorjánnal.

Adorján – amin csodálkoztam – egyáltalán nem lepődött meg, mikor előadtam tervemet. Elmondta, hogy Károlyi

hallatlan hiú és nagy becsvágyú ember, aki bizonyos körülmények között, amelyeket ő jól ismert, befolyásolható. A kapitalizmus válságáról szóló könyvét – ahogyan mondta – vészharangnak szánta, amellyel epatírozni akarta az olvasókat, és nem fog visszariadni a válságra vonatkozó legdrasztikusabb kitételektől sem. Beszámoltam Madzsarnak a hallottakról, s úgy emlékszem, bár láthatóan elégedett volt azokkal, a további teendőkről nem szólt, érezhetően még nem döntött vagy még nem döntöttek a szóban forgó ügy felől. Néhány nap múlva azután elmondta, hogy milyen dilemma zajlik le benne. A magyar sajtóban se szeri, se száma a kiagyalt rémtörténeteknek, s ömlesztve láttak napvilágot együgyű dajkamesék és zabolátlan mocskolódások a szovjet viszonyokról. A magyar olvasók teljes tájékozatlanságra kárhoztatva óhatatlanul hatása alá kerülnek ennek a gátlástalan propagandának. Lehet-e ezt tétlenül tűrni? – tette fel a kérdést. Ugyanakkor kínálkozik egy lehetőség, de milyen? Lehet-e élni vele, és ha igen, hogyan sikerül majd? Diffamáló-e – ilyesmit mondott –, ha egy gróf, aki ráadásul talán a mágnások között is a leglármásabban reakciós – a még esetleg sikerülő sugalmazások dacára is nyilván eltorzítva, elsősorban saját politikai pecsenyéjét akarva megsütni (Bethlen Istvánnak konok ellensége volt) írjon a szovjet valóságról?

Természetesen ma már nem tudhatom Madzsar szavait pontosan visszaadni, de egy-egy mondatát megőriztem: fel kell szabadítani magunkat minden megszokottól, minden eszközt igénybe kell venni a szovjet gazdasági építőmunka megismertetésére, nem lehetünk finnyásak, hiszen a tények puszta közlése, akármilyen álruhába öltöztetik is, komoly lett. Károlyi Imre könyvét igénybe kell vennünk – mondotta –, bele kell csempésznünk minden adatot a szovjet gazdaságról, ami csak lehetséges: a munkanélküliség teljes megszűnéséről, a szovjet munkalendületről, a kulturális eredményekről; ezek közlése – akármilyen bornírt körítéssel történik is – szükséges és hasznos.

Madzsar közölte velem, hogy Adorjánnal ő többé nem találkozhat, én azonban kíséreljem meg megszerezni tőle Károlyi kéziratának elkészült részeit. Meg kell kísérelni – mondta –, hogy Adorján révén olyan impulzust adjunk Károlyinak, amely arra készteti, hogy – a következőket akár idézőjelek közé is tehetném – a tőkés gazdasági válság okainak elkendőzése helyett a krízis okainak feltárását, a Szovjetunióról szóló rágalmazó közlések helyett azt a tervszerű munkát ismertesse, amelyik ott folyik.

Madzsar természetesen tisztában volt azzal, hogy lehetőségeink a sugalmazást illetően erősen korlátozottak, hiszen Károlyi riasztásként írja könyvét; a tőkés világrend halálos veszélyben van; nyilvánvaló, hogy a kapitalista rend védelmében mint fontos kelléket a szovjet elleni vádaskodást sem fogja majd kihagyni. Ezért elvetette a szovjet valóság feltárásának ábrándját, csupán azt hangsúlyozta, hogy igyekeznünk kell minél több tényanyagot produkálni, amelyek ennek a szerzőnek a tollából hasznosabbak, mint az ő zűrzavaros kommentárjai.

Vállaltam a megbízást, bár némi szorongással. A politikai meggondolásokon túl ebben a szokatlan tervben volt valami kalandszerű és kockázatos elem. Megállapodtunk, hogy Adorjánnal fenntartom a kapcsolatot, továbbítom hozzá Madzsar instrukcióit és az esetleges írásos anyagot.

Részletekre hely hiányában nem tudok kitérni, mindössze annyit, hogy Adorjánnal a Frangepán utcában, a tejüzemben levő lakásán találkoztam, hetenként többször is. Átadta nekem a készülő könyv első fejezetének másolatát, amit továbbítottam. A fejezetben sok példátlanul ostoba fejtegetés mellett voltak jól tájékoztató részek is. Adorján javaslatára azonban belekerült az írásba, hogy minden embernek joga van a munkához, hogy emberi módon élhessen, és: „Ha a kapitalista világrend ... a dolgozni képes emberek milliói-nak éveken keresztül képtelen a létminimumot biztosítani ... ellene fordulnak ennek az ügyefogyott világrendnek, és meg-

élhetésüket csak egy más alapokra felépített világrend berendezkedésétől várják."

A következő hetekben Madzsar rendszeresen ellátott instrukciókkal, s a *Moskauer Rundschau* és az *Inprekorr* magyarra lefordított cikkeit is átadta. Károlyi igen gyorsan írta könyvét, úgy tudom, Adorján ádáz harcokat vívott vele egy-egy mondat kihagyásáért vagy egy másik közléséért. Sajnos nem egészen úgy sikerült a dolog, ahogy elterveztük. Ennek a makacs grófi fezőrnek, aki szeretett az enfant terrible szerepében tetszelegni, nehéz volt a tollát vezetni, ha sikerült, csak annak volt köszönhető, hogy nem tudott ellenállni jóléretesültsége fitogtatásának a NEP-ről, a Szovjetunió nyersanyag-gazdálkodásáról, az ottani belpolitikai eseményekről stb.

Adorján révén bőséges irodalmi és sajtóanyagot juttattunk Károlyihoz, de annak mikénti felhasználását már nem, vagy nagyon kis mértékben voltunk képesek befolyásolni.

De elértük, hogy miközben a gazdasági válság árjától fenyegetett kapitalista világ elszánt védője „despotikus önkényuralomról", az „emberi szabadságjogokkal való nem törődésről" beszél, egy szuszra elismeri, hogy a szovjet vezetők „a kapitalizmus történetében példátlan teljesítményt végeztek . . . a polgárháborúk utáni romhalmaz eltakarítását követő bámulatos létesítéseikkel". – Könyve egy helyén a maga monomán módján a kuláklikvidálásról és a mezőgazdaság erőszakos kollektivizálásáról ír, más helyen megállapítja, hogy „. . . a polgári társadalom zömének szkepticizmusa dacára a szovjet vezetőség megtalálta a módját annak, hogy a birodalom szocialista termelési rendje alapján pótolja az ott hiányzó vagyonszerzési rugók hiányát . . ." Károlyi, akinek könyve hemzseg az akkori magyarországi sajtóban már banálissá vált szovjetellenes acsarkodásoktól, azzal lepi meg olvasóit, hogy közli velük: a szovjet államban „szemben a kapitalista világ összes államaival, nincs értékesítési kérdés és válság. Nincs a termelés folytonos csökkenése, nincs a fogyasztás kényszerű zsu-

gorodása, nincs a kávénak tengerbe bedobálása és a búzának felfűtése."

Károlyi vészharangkongatása elenyésző hatást váltott ki, de annál nagyobb konsternációt keltett. Ugyanis miközben a kapitalizmus megmentésére kíván mozgósítani, annak csődjét és akaratlanul, sőt szándékával szemben a szocialista termelésnek a tények aranyfedezetére alapozott magasabbrendűségét bizonyítja. A könyv nyomán nagy sajtóvita támadt. A klerikális Czettler Jenő, a liberális-plutokrata Éber Antal, a fasiszta kurzus apja, Friedrich István és a szociáldemokrata Györki Imre és Mónus Illés szóltak többek között hozzá. Kivétel nélkül elvetették – természetesen, mindegyik szemléletének megfelelően. Károlyi alig győzi a mosakodást fél évvel később megjelenő könyvében. De ez már nem tartozik ide. Még csak annyit, hogy a munkások, értelmiségiek igen nagy izgalommal olvasták, és az új világ eljöttét várók reménykedéseit gazdagon táplálták a könyv vészjelnek szánt végszavai: „ütött a tizenkettedik óra".

Megjelent: Valóság, 1968. 9. sz.

Elsüllyedt világ... Valóban elsüllyedt, de nem szabad soha elfelejtenünk, egy olyan korszak, melyre felszabadult világunkban emlékeznünk kell. Emlékeznünk a szörnyűségekre és borzalmakra tanulságul, de azokra a halványan világító mécsekre is, melyek egy elembertelenedett korban a humanizmus tüzei voltak, és emlékeznünk kell messze fénylő, útmutató fáklyákra is.

1932 nyarán néhány hetet a haldokló weimari Németországban töltöttem. Sok emberrel beszélgettem, olyanokkal, akik többé-kevésbé politikailag tájékozottak voltak.

Jó információkat szereztem a berlini dán követség egyik tanácsosától, aki egykor évfolyamtársam volt az ottani mezőgazdasági főiskolán. Többször szót váltottam a náci párt egyik tagjával – aki a Strasser-féle balszárny egyik alvezére volt, s akit később egy ellenálló csoport tagjaként kivégeztek. A dán diplomata arról beszélt, hogy az európai konzervatív kormányok szívesen látnák Hitler kancellárságát, és mindent megtesznek ennek érdekében. Strasser híve elmondta, hogy a fasiszta rohamosztagosok a legelvetemültebb provokációktól sem riadnak vissza a hatalom megszerzése érdekében. A kommunista pártbeli barátaim információit összevetve az említettekével, igen sötétnek láttam a német jövőt.

A nehézipar mágnásainak és a porosz katonai klikkek támogatása, párosulva a két munkáspárt között dúló ádáz harc bénító hatásával szabad utat nyitottak Hitler számára. Láttam a menetelő náci rohamosztagosok tízezreit. Az utcák, a terek övék voltak, s magabiztosan bömbölték:

Ha minden cserepekre hull szét,
Akkor is masírozunk tovább!
Ma csak Németország a miénk,
De holnap már az egész világ!

Ugyanakkor azt is láttam, hogy e sorsdöntő napokban a két munkáspárt között mélyebb szakadék tátongott, mint bármikor, nemegyszer a szó szoros értelmében a barikád két oldalán harcoltak egymás ellen.

Kétségbeesetten jöttem haza, s megdöbbentett, hogy itthon elvtársaim jó része egyes hírforrások nyomán a német proletárforradalom győzelmét várta. – Nem így történt.

1933. január 30-án Hitler Adolf lett a német birodalom kancellárja, aki a „Mein Kampf" című (1925) könyvében már meghirdette világhódító terveit. Uralomra kerülése egyet jelentett az imperialista világháború közeli kirobbantásával. Hitler és pártja népirtó háborúját minden belső ellenség elleni kíméletlen terrorral, milliók elhurcolásával, tízezrek lemészárlásával készítette elő. Németországban elszabadult a pokol: teljes jogfosztottság, a világtörténelemben példátlanul brutális erőszak öntötte el az országot. Vajon mi okozta azt, hogy Németország 1933 elején a rettegés birodalma lett?

Sok politikai, gazdasági és társadalmi oka volt annak, hogy Hitlernek és cinkosainak harc nélkül sikerült a munkásmozgalom egykori klasszikus hazáját a hóhérok és gyújtogatók tanyájává tenni. De ezeknek az okoknak felsorolása, elemzése nem tartozik ennek az írásnak keretébe, egy alapvető oka azonban ide kívánkozik. Ez pedig a munkásegység, illetve az antifasiszta egységfront hiánya, amely szabad utat nyitott a náci barbárság előretörésének. A proletár egységfront létrehozásának kudarcáért mindkét munkáspártot felelősség terheli, ha nem is egyenlő mértékben.

A szociáldemokrata párt meghunyászkodó opportunistái – akik már 1932-ben szótlanul tűrték, hogy a poroszországi szociáldemokrata kormányt Papen akkori kancellár megfossza

hatalmától, akik bár hétmillió szavazattal rendelkeztek, vonakodtak a tömegeket harcba vinni a fasiszták ellen, és ehelyett nagyobb veszélyt látva a kommunista pártban, mint a munkáspártokat megsemmisítéssel fenyegető horogkeresztesekben, támadásaikat az előbbiek ellen irányították – fő felelősei annak, hogy a haladó erők nem tudtak gátat vetni a hitleri áradatnak. Ugyanakkor a kommunista párt, bár felismerte a fasiszta veszély társadalmi gyökereit, elméletben vallotta ugyan a népfront szükségességét, de az eluralkodó szektás szellem megakadályozta az egységes munkásfront megteremtését. És el lehet mondani, hogy a német munkásmozgalom lényegileg lefegyverezve állott a hitleri hatalomátvétel pillanatában.

A németországi tragikus események után a munkásmozgalom szerveiben heves viták zajlottak a vereség okairól és a levonandó következtetésekről. A nemzetközi munkásmozgalom vezető köreiben felülkerekedett az az álláspont, hogy gyökeresen meg kell változtatni a mozgalom stratégiáját és taktikáját. A nagy fordulat a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán, 1935 nyarán következett be.

A világtörténelmi jelentőségű kongresszuson megtárgyalták mindazokat a kérdéseket, amelyek a nemzetközi munkásmozgalom előtt a fasizmus előretörése és a háborús veszély fokozódása következtében felmerülhetnek. A kongresszuson Dimitrovnak – a lipcsei per hősének, a kommunista mozgalom kiemelkedő alakjának beszámolója alapján a munkásegységért a fasizmus és a háború ellen irányuló széles körű népfront létrehozásáért vívandó harcot tűzték ki fő feladatul.

A határozat végrehajtásának előfeltétele volt, hogy mindenütt az adott ország viszonyainak alapos elemzésével alakítsák ki a pártvonalat, illetve az alkalmazandó módszereket.

Nálunk, Magyarországon is az volt a kérdés, hogy miként lehetséges a demokratikus jogok védelméért egy igazi antifasiszta népfrontmozgalmat széleskörűen kifejleszteni, amelybe be lehet vonni minden olyan pártot, szervezetet és egyént,

akik bármely oldalról hajlandók írásban vagy szóban harcolni a fasiszta diktatúra ellen. A fasisztaellenes egységfront szükségességét azonban csak akkor látta elodázhatatlannak minden haladó ember, mikor már Németországban dühöngött a náci terror, holott ez már a harmincas évek legelején hatékony fegyver lett volna a dolgozók kezében. Ugyanis a fasizálódási folyamat Európa-szerte már a gazdasági válság idején erősen felgyorsult. Nálunk is 1929 őszétől 1933 közepéig a válság vihara tombolt. A munkapadját vesztett munkások, a földjüktől megfosztott parasztok (a válság első két esztendejében több mint 40 000 kisparaszti portán perdült meg az árverést jelző dob), az utcára kitett értelmiségiek nagy része valamiféle gazdasági „törvényszerűségnek" vélte a tőkés termelési mód eddig legmélyebb válsága következményeként előállott elnyomorodást. Azt a tényt, hogy van egy világrésznyi térség a Földön, a Szovjetunió, amelyet nem érhet el a válság, s amelyet ebben az időben nálunk csak Oroszországnak volt szabad nevezni – elenyészően kevesen tudták, hiszen az ötéves tervek megindulásakor, a szovjetgazdaság fellendülésének idején az erre vonatkozó írások kiadása vagy terjesztése súlyos rendőri ügynek számított.

Madzsar József, aki a polgári radikalizmustól a szociáldemokrata baloldalon át eljutott a haladást legkövetkezetesebben szolgáló kommunista pártig, volt az a férfi, aki úgy érezte, hogy az antifasiszta harc lényeges része a szovjet valóság megismertetése a magyar haladás híveivel, de azokkal az ingadozó kispolgári rétegekkel is, akik veszélyeztetve, vagy már elveszíteni látták egzisztenciájukat, s a burzsoá nézetek és a forradalmi eszmék elfogadása között hányódtak.

Madzsar jól tudta azt, hogy ha olyan valaki kísérli meg a szovjet gazdasági építés sikerét bemutatni, akinek csak valamelyes kapcsolata van a haladó mozgalmakkal, az szovjet propagandának minősül. Madzsarral sokat beszéltünk erről. Neki az volt a véleménye, hogy mindenáron át kell törni azt a burkot, amely lehetetlenné teszi, hogy a magyar dolgozók

megismerjék a Szovjetunióban folyó hatalmas gazdasági építőmunkát. Így került sor gróf Károlyi Imre könyvének kiadására is. (Az esetről másutt – Madzsarra emlékezve – részletesebben szóltam.)

Madzsar József a *Társadalmi Szemle* betiltása után – egyévi börtön várt rá – menekülni kényszerült. Először Csehszlovákiába szökött, majd a Szovjetunió adott menedéket számára.

Már 1935 őszén Kassáról kaptam tőle hírt. Arra buzdított, adjunk ki egy folyóiratot, és kíséreljük meg munkatársul oly személyeket megnyerni, akik politikailag minden gyanún kívül állanak, de emellett természetesen ügyeljünk arra – üzente –, hogy írásaik vagy a mi általunk „korrigált" cikkeik a mi ügyünket szolgálják. Így született meg a *Világkép* című folyóirat, melyet Kátai-Horner Miklóssal együtt szerkesztettem, Agárdi Ferenc segítségével. A folyóirat címlapja egy vörös tengeren levő földgömböt ábrázolt, tervezője Crouy-Chanel grófnő volt. Az egyik cikket Rátz Kálmán országgyűlési képviselő jegyezte, de valójában Agárdi Ferenc írta. Egy másik írás Jugoszláviáról szólt, amelyet Kukulics László, a horvát kommunista párt egyik vezetője írt. A harmadik tanulmányt Germanus Gyula egyetemi tanár írta. Egy cikksorozatot kezdtünk a folyóiratban a fasiszta geopolitika leleplezéséről K. A. Wittvogel tollából, és közöltünk Kubáról is egy cikket, amelyet Hölzel György a Kommunista Ifjúsági Szövetség egykori vezetője írt, természetesen álnéven, s írt még a lapba cikket Crouy-Chanel István gróf is.

A folyóirat sikert aratott annyira, hogy beidéztek a rendőrség politikai osztályára, ahol Sombor (Schweinitzer) József főkapitány-helyettes egy kihallgatásnak is beillő „beszélgetés" után közölte velem, hogy a folyóirat további megjelenése „nem kívánatos".

A lapot nyilvánvalóan a munkatársak összetétele (egy gróf, egy képviselő egyetemi tanár) miatt nem kobozták el, sajtópert sem indítottak egyik szerző ellen sem, pedig az írások

tendenciája félreérthetetlenül szovjetbarát, németellenes, antifasiszta volt. Azonban, hogy mit jelent az, ha a politikai osztály helyettes vezetője véleménye szerint valamely sajtótermék megjelentetése „nem kívánatos" – azzal tisztában voltam. A *Világképet* mint folyóiratot meg kellett szüntetni, fájdalmas volt ez, mert a következő szám kézirati anyaga – Varga Jenő negyedévi gazdasági jelentése, Togliatti Ercolli néven írott világpolitikai elemzése – melyek az *Inprekorr*ban a Komintern kiadványában jelentek meg, gróf Apponyi György írása és a *Pester Lloyd* katonai szakértőjének, Mierka altábornagynak tanulmánya a szovjet hadierőről már szedés alatt voltak a Viktória nyomdában.

A *Világkép* azonban feltámadt könyvsorozat formájában. Hogy történt ez?

1936 folyamán egy levelet és két üzenetet kaptam Madzsartól. Az utóbbiban közölte, hogy a közeljövőben kéziratot küld majd Spanyolországról, melyet igyekezzünk valamely útonmódon, természetesen álnéven megjelentetni. Nagy volt az örömünk, hogy a polgárháború tüzében égő Spanyolországról egy olyan szerző írását közölhetjük, akinek népszerű, de amellett mélyenszántó marxista elemzéseit annyiszor megcsodáltuk. De ugyanakkor nagy gond volt a publikálás miképtje.

Elvtársaim tanácsára vállalkoztam egy könyvsorozat megindítására, ez volt a Világkép Könyvtár. A könyvsorozat első számaként 1937 tavaszán jelent meg Madzsar József hazajuttatott tanulmánya „Spanyolország múltja és jelene" címen. Ez a könyvecske, melyet E. W. Thomson álnéven adtunk ki, melynek „fordítójaként" Vedres Ernő (Hartai Ernő, ma Néphadseregünk nyugalmazott ezredese) szerepelt, volt az egyetlen írás Magyarországon, melyben – amellett, hogy a spanyol történelem, közgazdaság, szociális valóság hű képét vázolja fel, megvilágítva a polgárháború tényleges okait – a köztársaságiak hősies harcának igaza is hangot kapott. Könyvsorozatunk második kiadványa („Harc a nyersanyagért") e sorok írójának tollából való. Ebben a kis írásban igyekeztem

az agresszív imperialista hatalmak kíméletlen harcát az ipari nyersanyagokért és energiaforrásokért az olvasók elé tárni. Egy további kiadvány Szőnyi Lászlónak (dr. Torda László néven) az illegális kommunista párt egykori ügyészének a zsidókérdést tárgyaló írása volt („A zsidókérdésről"). Nálunk, mint egyebütt is az antiszemitizmus a társadalmi feszültség levezetésének, a szociális demagógiának bizonyos történelmi hagyományok folytán, igen hatásos eszköze volt. Az antiszemitizmussal vitték tévútra az elmaradott munkás- és parasztttömegek tőkeellenességét. Szükségesnek láttuk erről írni. Szőnyi László Marxnak a zsidókérdésről szóló tétele alapján világosan bebizonyította, hogy Magyarországon is a zsidógyűlölet széles néprétegek legégetőbb kérdéseinek elhomályosítására szolgál.

Ezeken kívül még két könyve jelent meg a Világkép Könyvtárban: e sorok írójának kis könyve „Mongólia, a Távol-Kelet ütköző állama" címen, amelyet Rátz Kálmán országgyűlési képviselő jegyzett, és Vámbéry Rusztem munkája.

Az előbbi a szovjet érdekkörbe került fejlődő Mongóliát fenyegető Japán imperialista támadás okait és lehetőségeit ismerteti, amely gyújtópontja volt a távol-keleti politikának, az utóbbi a kiváló antifasiszta politikusnak és publicistának sziporkázóan szellemes cikksorozatát foglalta magában, kiegészítve két nagy tanulmányával, mely a háború és a béke biológiáját tárgyalja. A bátor, harcosan háborúellenes írását Vámbéry Anatol France idézettel zárja: „Az egyetemes béke létre fog jönni, nem mert az emberek jobbak lesznek, hanem mert egy új rend, egy új tudomány, új gazdasági szükségszerűség reájuk kényszeríti a békét".

A Világkép Könyvtár, mely a maga szerény eszközeivel egy sötét korban az emberi haladás ügyét szolgálta – úgy gondolom – megérdemli a megemlékezést.

Készült egy rádióinterjú számára, 1970-ben.

Portrévázlat és tisztelgés

1790-ben meghalt II. József, a gyűlölt „kalapos király", és ez az év nem egy tekintetben sorsfordulónak tekinthető. Ez idő tájt érkezett el hazánk is a történelmi fejlődésnek arra a fokára, amelyen ennek mozgatóerői erős lökéssel gyorsítják meg a nemzettéválás folyamatát. „A nemzet nem egyszerűen történeti kategória, hanem egy meghatározott korszaknak, a felfelé haladó kapitalizmus korszakának történelmi kategóriája. A hűbériség pusztulásának és a kapitalizmus fejlődésének folyamata egyúttal az a folyamat is, melyben az emberek nemzetté egyesülnek" – írja Sztálin. A fejlődés ama fokát, melyen nagy erővel indul meg a nemzetté tömörülés és amelynek külső, legjobban látható jele a nemzeti nyelv uralomra jutása, Magyarország a XVIII. század végén és a XIX. század első harmadában érte el.

II. József halálakor a nemzeti törekvéseket kifejező úgynevezett „történelmi osztály" haraggal és elkeseredéssel szállt harcba. Támadása elsősorban az egész nemzeti közvéleményt felháborító német beolvasztási kísérlet ellen irányult, melynek fő képviselője a doktrinér-aufklérista Habsburg uralkodó volt. II. József (saját elgondolása érdekében) nemcsak hazánk gyarmati helyzetének állandósítására törekedett, hanem nem törődve a reális adottságokkal, egy olyan habsburgista összbirodalom összetákolására vett irányt, melyben országunk teljesen felszívódott volna. Mert II. József összbirodalmi rendszere Magyarországot nemcsak sajátos nemzeti jellegéből akarta kivetkőztetni, hanem még nyelvétől is megfosztotta volna. Nyilvánvaló, hogy e császári reformtervnek szembe kel-

lett kerülnie az objektív történelmi erőkkel, melyek a nemzeti államok kialakulása érdekében hatottak.

Ebben a konfliktusban szükségképpen az egész magyar nemesi osztály képviselte a haladást, mégpedig főnemesség, közép- és kisnemesség egyaránt. Más kérdés, hogy a fejlődés dialektikus voltánál fogva ez a „történelmi osztály" mennyire volt nemcsak haladó, hanem egyben reakciós is. Mégis a bécsi uralkodó halálakor az ellenállási mozgalom oly magas fokra hágott, hogy szervezkedések voltak folyamatban, melyek a nyílt harc felvételétől sem riadtak volna vissza. Így állt elő egy olyan történelmi helyzet, melyben a szubjektíve jóindulatú és haladni kívánó császárral szemben (aki azonban semmi érzékkel sem bírt a népek nemzeti hagyományai iránt, és anyja szerint csak „játszott az eszével") az objektív antifeudális, a polgári forradalom felé tartó célkitűzéseket dühös haraggal nemesi csoportok vezették.

Az 1790–1791-es nagy nemesi felzúdulás azonban nem tarthatott tovább egy rövid időszaknál. Az ugyanez időben kibontakozó francia forradalom menete máris megmutatta, hogy az uralkodó és az uralkodó osztály közötti összetűzés a fennálló osztályuralom megmaradásának a kérdését is felvetheti. Ez visszahőkölésre késztette a nemesség zömét, elsősorban a főnemeseket. Ezért a felvilágosodás és a reformizálás küzdőterén csak a legjobbak maradtak meg, mindaddig, míg a most már leplezetlenül reakcióba átváltó kormányzat Martinovicséknak a Generális kaszálón legördülő fejeivel nem terrorizálta le és szorította ki őket a közéletből.

A francia forradalom lefolyása aggodalommal és rettegéssel töltött el minden oly osztályt és réteget, melynek elnyomó uralma és kizsákmányoláson nyugvó létalapja további fennmaradásának tekintetében félnivalója volt. Ez adta meg a lehetőséget a nemességen belüli haladó és reakciós erők közötti kompromisszumra. De így jöhetett létre az a lagymatag kiegyezés is, mely a József császár képviselte felvilágosodásnak búcsút mondó, az abszolutizmus vizeire evező Habsburg-di-

nasztia és az országon belüli elnyomást, a dolgozó nép kizsákmányolását végrehajtó, ám részben még liberális nézetekkel „megfertőzött" feudális rendiség között megteremtődött.

A francia forradalom eszméi a II. József halálát követő években már nagy erővel hatottak, és az ország legkitűnőbb koponyáit termékenyítették meg. Az emberi haladás és a független haza eszméjéről könyvek, röpiratok, újságok tömege jelent meg és terjedt el. Két év alatt 500 könyv hagyta el a sajtót, sőt például Martinovics Ignác könyve, melyben a papság és nemesség minden előjogának eltörléséért szállt síkra, az akkori viszonyok között magas példányszámban, 5000-ben kelt el. Batthyány Alajos „Ad amicam aurem" című négy füzete a „népművelésért" tört lándzsát, és védelmére kelt a robot és adó alatt görnyedő jobbágyságnak. Eszmevilágában már a tőkés ideológia ismérvei lelhetők fel. Így például bérlővé akarta tenni a jobbágyot, hogy ez szabadon egyezkedhessen a földesúrral a bérleti feltételekről. Iparosítást kívánt, a nyersanyagok hazai feldolgozásának előnyeit fejtegette és gyárak létesítését, mégpedig közpénzekből, sürgette. Hirdette, hogy a politikai reformoknak előfeltétele az egyház hatalmának megtörése. Gondolatai megtalálhatók Nagyváthy írásaiban . . .

A népszuverenitás másik bajnoka Hajnóczy József volt, aki ugyancsak az uralkodó osztály megrendszabályozását akarta, és a nemzeti közvéleményt a köztherviselés megvalósításáról szerette volna meggyőzni. Kilenc „alaptörvény" elképzelésében a francia forradalom vezető eszméi nyertek kifejezést. Hajnóczy Nagyváthyra mint állambölcselő hatott.

Martinovics Ignác egész politikai gondolkozása a kor új „bibliáján", Rousseau „Contrat social"-ján nyugodott.

Laczkovics János, a Graeven huszárezred kapitánya „A keresztény vallásban magát oktatni vágyó utazó ember Jerusalemben" című művében támadta az egyházat, a nemességről pedig egy levelében így írt: „Ezt kellene a magyar nemességgel is cselekedni, mert ez valósággal pondus inutile ter-

rae (a föld haszontalan terhe), és honnan veszi eredetét? – Azon Rablók s Tolvajokkal, kik idegen országból éhség miatt erre költözvén országot foglaltak – mint tolvaj, lator, űzött, fosztott, rablott, rontott, pörkölt; – szép eredete valósággal a magyar nemességnek! S abból akarja minden szabadságát, privilégiumát deriválni. – De hiszem, nem adok tíz esztendőt, hogy ennek is vége lészen s a felfuvalkodott Nemes nem lészen egyéb Ország Lakos és Polgárjánál." Valóban két reformáló, Fekete János tábornok és Sztáray Mihály szabolcsi főispán az új idők eljövetelét demonstrálni még grófi címüket is letették.

Laczkovics Jánosnak volt barátja Trenk Frigyes, a vallás heves és következetes bírálója, akinek eszmevilága erősen befolyásolta Nagyváthyt. Trenk felfogása szerint a politikai harcot elsősorban nem a dinasztia, hanem a papság ellen kell folytatni. „Azt merem mondani, hogy húszezer kalmuk vagy tatár nem pusztítják úgy el és annyira tönkre nem teszik az országot, mint tízezer uralkodó papok és szerzetesek, kivált az úgynevezett quaestans vagy kolduló barátok" – írta. Trenk egyházellenes sajtóhadjárata nagy hatással volt kora antiklerikális íróira.

Így Nagyváthyra is, akire még Szacsvai Sándor, a bécsi *Magyar Kurír* szerkesztőjének egyházellenes röpiratai is hatással voltak. E röpiratok „Zakkariásnak, a pápa titkos íródeákjának Rómából költ levelei" és „Az Izé purgatóriumba való utazása" miatt, valamint más csípős szatírájú írásai, versei miatt, Szacsvait az éledő habsburgi reakció 1793-ban eltiltotta a lapszerkesztéstől és kiutasította Bécsből.

Merészséget Nagyváthy nem utolsósorban Bacsányi Jánostól, a később kétszer is bebörtönzött plebejus költőtől tanult, aki Batthyány Alajoshoz intézett költeményében, 1791-ben többek közt ezt írta:

„S a szent igazság, emberiség, haza
Törvény s szabadság hiv követőiről
Zengvén, az országlók aranyból
Vert koronájokat olyba vesszük,
Mint a mezők nimfáit ijesztgető
Otromba faunok száskaszomjukat;
S határt nem ismerő, hatalmok
Főbb erejét mutató, s egekből
Vett származások címerező jelét
Úgy nézi, mint a társai közt merőn
Büszkélkedő gyermek kezében
Haljadozó fejedelmi pálcát."

Az 1790–1791-es évek röpirat-irodalmában is feltűnt az *Egy emberi barát* szerzői megjelöléssel közkézen forgó röpirat, mely „Nyomtattatott Gondolat-Falván, Elmélkedés János betűivel az 1971. esztendőben" és amelynek „Vallás-Cserélés" volt a címe. A címlap előtt egy verses „Meg-Szóllítás" állott, melynek első strófája így hangzott:

„Édes ember-társam! értsd meg Lételedet
Ne add árendába a Papnak eszedet
Gondolkozz, Vizsgálódj, erre való az ész;
Aki vakon hiszen Papok szamara lész"

Az írásműben egy jezsuita, egy világi bölcs és egy hazafi beszélgetnek a vallás történelmi szerepéről. A világi bölcs a gondolatszabadság és a szabad kutatás mellett érvel. Azt is megállapítja, hogy „Bizony az a nagy térítésbeli buzgóság többnyire csak haszonvételen épül, mind egy, mind más részrül; és merem mondani, hogyha az ország a papoknak bizonyos fizetést rendelne a közönséges kincsből, az ő térítő forróságok nagy elhívülne", valamint „ami nevelése volt a vallás alapítóinak, amily éghajlat gyermeke az, s amilyen a temperamentuma, olyan lesz nagyrészt a vallás is, mely tőle származik".

E materialista felfogást a világi bölcs így egészíti ki: „A lelkiismeret nemes kincs, de igen könnyű a nevelés által valamely dologból lelkiismeretet csinálni", mikor is a történelemből és a néprajzokból vett példákkal bizonyítja, hogy mint változik az erkölcs a más és más természeti környezetben, társadalomban és népeknél.

Egy másik röpirat a „Tsillagok forgásaiból való polgári jövendölés Lengyelországra. Franciából magyarra fordítva egy emberbarát által. A magyaroknak tükörül" azt fejtegette, hogy miként a lengyel, úgy a magyar nemesség is elkorcsosodott, egyéni hasznát a közhaszon elé helyezte, polgárt és jobbágyot elnyomott és szipolyozott, a föld népét állati fokra süllyesztette, ami – mint a lengyelét is – bukását fogja okozni. Az elfajzott nemesség, mely „az igazság előtt az ajtót bekulcsolja" és amelynél már „ritka az érdem és a nemes talentum" egyaránt nyom el parasztot és polgárt: „A ti parasztjaitok a legsiralmasabb szolgaságban nyögnek. A nemességnek nincs még annyi emberisége, hogy azokkal legalább csak úgy kívánna is bánni, mint a lovával; ez ezeket a boldogtalanokat az árendásoknak prédájára bocsátja egészben, akik őket nem iszonyodnak a pénz istenének kegyetlenül feláldozni. A ti parasztjaitok úgy elbarmosodtak, hogy csak szántani sem tudnak, holott pedig egész foglalatosságok nem egyébből, hanem csak a földművelésből áll; nincs azoknak sem lelkek, sem érzékenységek, s annyira vannak, hogy a magok házaikkal sem gondolnak semmit, sőt ha azt látják égni, még csak meg sem indulnak rajta. Ez volna a ti legelső kötelességtek, hogy ezeket a boldogtalanokat állítnátok jobb lábra: ez segítne is osztán nektek a magatok jobb rendbe szedéstekre."

Szánalomra méltó a polgárság helyzete is: „a nevét sem tudjátok ti annak, micsoda az, amit másutt polgároknak, vagy városi lakosoknak neveznek. A királyi városokban a ti kevés számú polgáraitok csak igen-igen nyomorult kereskedést folytatnak, és mindaz, valamihez csak egy kis ész és szorgalmatosság kívántatik az idegen nemzetség kezében van. A főren-

dek városaiban megtelepedett polgárság nem egyéb, hanem egy alávaló gazemberek csomója, amely éppen nem tudja, hogy ő szabad nép; csak a legalábbvaló kézi mesterségeket űzi, és tovább nem dolgozik, mihelyt annyit kereshetett, hogy azzal rozspálinkára megérje, amelynek is szerencsétlenségtekre ugyan jó kelete van."

Egy harmadik röpiratnak, a „Veres barát"-nak hőse azon ujjongott, hogy a humanizmus, az egyenlőség és szabadság diadalszekere be fogja járni az egész világot: „Akkor fog a szelíd bárány a farkassal, a megláncolt jobbágy a volt tiranussal egyezségre lépni. És a méltóságos gróf örül, a szűrös embert barátságos karjai láncával melléhez kulcsolni s mint testvérét nyájasan csókolni."

Eme műnek teljes címe: „A veres barátnak egy elpusztult templom omlása mellett szomorú képzelései. Melyeket Fridrik vers-költeményeiből magyarra fordította De La Plume. A nagy-szívűségnél 1790." Ily címlapú művében Nagyváthy II. Frigyes porosz aufklérista király versezeteiből átvett nézetekkel állt ki még egyszer a szellemi közdőtérre. A veres barátok a szabadkőművesek állítólagos ősei voltak, rendjüket 1310-ben semmisítette meg Szép Fülöp francia király. Nagyváthy itt a régi legendára utalt, mely szerint a templáriusok feloszlatásának évfordulóján egyikük mindig feltámad, hogy ez évben is megállapítsa: „A templom fel van dúlva."

Nagyváthy optimista! Bízik benne, hogy fél évezreddel rémes elpusztításuk után a templáriusok végleg fel fognak támadni, és ezzel diadalra jut a szabadság és egyenlőség, a humanizmus eszméje. Mint írja:

„Akkor fog a szelíd bárány a farkassal,
A megláncolt jobbágy a volt tyrannussal
Egyességre lépni. És a méltóságos
Gróf örül a szűrös ember, barátságos
Karjai lánczával melléhez kulcsolni
S mint testvér testvérét nyájasan csókolni,

Akkor a bársonyos leplek közt született
Báró, az alacsony s szalmával fedetett
Viskóbul származott jobbágyát csak épen
Virtusaival fogja szembetűnőképpen
Megelőzni. Akkor fogja a nemesség
Megismerni embertársán az istenség
Képit, és csak ez ád neki elsőséget.
Oh ég! hozd közénk ezt az egyenlőséget!
Akkor az okosság vakságbul veretett
Bilincse elszakad, mellyel megköttetett,
S ama vért szomjúzó lelki mészárosok
Lerakják szégyelve kezekbül pallosok.
Szabadsága lesz a lelkiismeretnek,
Szabad lesz ekkor az emberi nemzetnek
Gondolkozni, írni, szólni és ítélni,
S igaz vagyonával szabadosan élni,
Vagy költi, ha szükség, hazája javára,
Vagy elszegényedett társának hasznára,
Kinek az éhségtül béestek szemei
S nincsenek fájdalmát könnyítő könnyei,
Gyámolítja az elalélt özvegyeket
S ölökbe fetrengő néma kisdedeket,
Élteti szeretet kenyér darabjával
S mezítelenségét födi ruhájával."

Mindhárom röpirat névtelenül jelent meg, és csupán Kazinczy Ferencnek Aranka Györgyhöz intézett, 1791. január 7-i leveléből tudjuk, hogy azokat Nagyváthy János írta.

Ki volt hát Nagyváthy János és melyek valának eszméi?

Mielőtt életrajzát megismernők, vegyük szemügyre eszmevilágát.

Hősünk ideológiáját azok az eszmék képezték, melyek előkészítették és kitörni segítették a nagy francia forradalmat. Az emberi méltóságról, az emberrel vele született szabadságjogról ez időben egész Európa haladó értelmisége mélyen meg

volt győződve. Nagyváthy ennek hordozójául osztályát, a nemességet vélte, azaz szerette volna hinni, hogy az a forrongás, amely a nemességet eltölté nemcsak a bécsi önkényuralom ellen, hanem általában minden szolgaság és elnyomás ellen irányul. A nemességhez szólt, amikor így írt: „Csak egy sincs köztetek, aki azt mondaná: feljebb becsülöm a szabadságot, ha háborgós is, mint a legcsendesebb szolgaságot." Az egyházat, akár mintaképei, a francia enciklopédisták, a reakció megtestesülésének látta. Az államban államot képező egyház valóban nemcsak egyik fő pillére volt a feudalizmusnak, hanem közvetlenül maga is gyakorolta az elnyomást. Nagyváthy a kor filozófusain nevelkedett, hazánk legjobb szellemeivel érintkező, országot, világot látott elme az egyház tanait idejét múlt babonáknak tartotta, melyeknek rég nincs már közük az istenhithez, úgy, hogy azok csak az előjogokat jelentő, kizsákmányoló hatalom fenntartását szolgálják. A haszonlesésből fabrikált vallásról szóló eme véleménye kifejezésre jut alábbi soraiban is, melyeket egyik fenti röpirata elé írt:

„E munka is meglásd felnyitja szemedet
Megvilágosítván homályos elmédet,
Tsak rágodjál rajta megérted a vallást
Mint konyháért való emberi Találást."

Nagyváthy több volt, mint „aufklérista", mert mély humanizmusában nemcsak a szolgasors egy és más könnyítésével vélte az emberiesség kérdését elintézni, hanem a dolog gyökerét ragadva meg, az úr és szolga viszonyt *általában mint olyant* perhorreszkálta. Ezt írta: „A jobbágyokat úgy kell gondolni, mint a földesurakkal kétoldalú szerződésben élő embereket." Ki nem gondol itt Rousseau „Társadalmi Szerződés"-ére? Ez már több mint a filantropok langyos részvéte a föld páriáival szemben. Ebben a kijelentésben már az a felfogás nyilvánul meg, melyet Rousseau így fejezett ki a de Malesherbes elnökhöz írt negyedik levelében: „Én a montmo-

rencey-i parasztokat a társadalom hasznosabb tagjának tartom, mint azt a rakás, a nép zsírján hízott dologtalant, kik hetenkint hatszor elmennek fecsegni az akadémiákban".

Ha Nagyváthy gondolatvilágában nem is emelte a parasztokat az akadémikus fölé, egyenjogú szabad embereknek ismerte el őket, akik a nagybirtokosnak csak munkaerejüket kötelesek „kétoldali megegyezéssel rendelkezésre bocsátani, de éltüket és vérüket nem. Ezt írta: „Drága kincs az egészség, drága az ember élte, annyira, hogy ezt a cseléd nem is adja el a gazdának, amikor szolgálatját, szabadságát le köti is neki." Nagyváthy levonta a végső következtetést is. Republikánus lett, miként ez elvét a „Vallás-cserélésben" ki is jelenté: „a köztársaság, melyben a polgárok boldogsága össze vagyon foglalva".

Látni való, hogy Nagyváthy már az új, a bérmunkán alapuló társadalom előfutára, és így meg kell néznünk, milyen talajon, mely gazdasági viszonyok közt terebélyesedett ki benne a kétoldali egyességen alapuló mezőgazdasági munkára való törekvés eszméje. Vajon egy doktrinér aufklérizmus vezette-e őt is, mint mondjuk a Mária Terézia urbáriumát kidolgozó udvari tanácsosokat, avagy gazdasági okok voltak-e elsődlegesek a „szabad" egyezkedés gondolata megszületésénél. (Mellesleg: Mária Terézia királynő urbáriumának létrejöttében is nagy szerepet játszott az a felismerés, hogy a magyar nép azért képez rossz fogyasztópiacot az osztrák tartományok iparának, mert a jobbágyság hallatlan kiuzsorázása vásárlóképtelenné teszi.)

Már Mária Terézia és II. József királyok háborúiban megnövekedett az állandó hadsereg, amely 1792-től kezdve egy negyed évszázadon át szinte állandóan hadjáratokat viselt. Ez nagy gabona konjunktúrát okozott. A földesurak egy része a robotmunka fokozásával akart jelentős mennyiségű árugabonára szert tenni, de egyre inkább kitűnt a robotszolgáltatás nem gazdaságos volta. Az árutermelő nagybirtokosok többsége azonban másképp akart feles munkaerőhöz jutni: a

parasztnak a földjétől való megfosztása módján. Miként Poroszországban a „Bauernlegen" gyakorlata mutatta, a telekcsonkítások végbevitele, a földzárlatnak megteremtése, telkes jobbágyok tömegéből volt képes olyan nincstelen zsellért csinálni, aki munkaereje eladására imígyen könnyűszerrel szoríttatott. Amilyen mértékben növekedett a nyugati államok lakosságának száma, amilyen mértékben emelkedett a hadsereg szükséglete, olyan ütemben fokozódott a gabona ára, és ezzel együtt a jobbágyi szolgáltatás értéke, illetve a paraszti munka értéke. Ennek a munkának növekvő objektív értéke jutott kifejezésre a jobbágy értékének szubjektív megítélésében, ami – a parasztság dekrétuma és a jobbágylázongások által siettetve – jobbágyvédő rendeletekben jutott kifejezésekre.

A nemességnek az osztrák gyarmatosítók elleni harcára tehát gátlólag kellett hatnia az osztrák piacban való jelentős részesedésnek. Ez visszatartotta ekképp a nemességet a végső kenyértöréstől, és megalkuvásra késztette. Ezek az objektív okok alakították ki a nemesség kettős arculatát, mely egyszerre volt haladó is reakciós is. A hazáról és a haladásról hangoztatott jelszavai nem válhattak tetté saját régi létalapja veszélyeztetése nélkül. A jobbágyság alólról jövő nyomása és a felülről való habsburgi abszolutista, a francia forradalom következtében fokozott reakció Szkülla és Kharübdisz közt bolyongó nemességnek csak a legjobbjai keresték a kiutat a polgári átalakulásban, melynek prófétája végül Nagyváthy barátjának fia, Széchenyi István lett.

De az eszmék már többé-kevésbé nyíltan ott kísértettek a 18. század végének legjobb, „kiművelt emberfőiben": kiterjeszteni a rendi alkotmányt a népre, felszabadítani a jobbágyságot, mely ezáltal kulturálisan is át fog alakulni. A népbarátok, a humanisták elméjében, melyek közé a Nagyváthyé is tartozott, a kettő egymás függvénye volt: a szabad föld szellemi szabadságot is teremt, és az emberi méltóságnak tudatára ébredt, emberhez méltó életviszonyok közt élő paraszt tökéletesebben illeszkedik be a köznek gazdálkodásába. Ezért

fejtegette Nagyváthy mint az „igazi hazafinak" névtelen írója azt, hogy a jobbágyság akkori állapotának megszüntetése nemcsak az emberiességnek, hanem az érdeknek is követelménye. Íme a felfogás mint végső soron már a tőkés gondolkodásmód megnyilvánulása!

Nagyváthy az 1790-ben megjelent „A 19-ik században élt igaz magyar hazafinak örömórái: A nagy szívüségénél. MDCCC" című munkájában ily nemű vágyait mint megvalósult dolgokat festi elénk. Ezért jelzi könyve megjelenését az 1800-as évnek, jósolva tehát, hogy egy évtized alatt mely gyors és rendkívüli változáson megy át az egész magyar glóbus. Könyve lapjain megvalósult már az egyenlőség, mert a haladó nemzetek tagjaként a magyar is „megfontolván azt, hogy az ő vitéz elejek mindnyájan egyforma szabad emberek voltak, következésképpen egyik a másiknál magát nemesebben születettnek nem mondhatta; minden, az idők változásaival becsúszott egyenetlenséget lakostársaik közül, nemes meggondolás után kiirtottak, és minden rendet az egyenességnek öléhez mérvén, arra az egyenlőségre visszaállíttattak, amelyben a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemest, a bárót és grófot, jóságos és nemes cselekedetei számához képest, tartja magánál elsőbbnek". A paraszt így a földesúrnak már csupán „munka-segítőtársává" fejlődött, és mint ilyen, egy vele örömben és bánatban. Nagyváthy utópiájában a papok immár lemondottak nagy jövedelmeikről, mert belátták, hogy mily igazságtalan valamely nőtlen, gyermektelen egyénnek két-háromszázezer forintos jövedelme, amikor családos emberek küszködnek köz- és magánterheikkel. Cserében nem kell cölibátusban élniök, és családot alapíthatnak. Az így megjavult papok elöl járnak a vallásszabadság, de nem a lelkiismeretszabadság megvédésében, mert „mikor én valakinek ez vagy amaz cselekedetét úgy eltűröm, hogy őt annak gyakorlásában sem meg nem akadályoztatom, sem meg nem büntetem: még fennmarad nálam az annak elnyomására való juss, és ha jussomból engedek, csak nagyszívű vagyok, amellyel sem min-

denkor, sem mindennek nem tartozom". Mindenesetre már csak a haza javának előmozdítására tesznek esküt. A nemesség sem adózik már csupán vére hullatásával, mert Nagyváthy korában immár az állandó hadseregnek a feladata ez. Ezért a nemesség is adót fizet. Így azután véget ért az az állapot, hogy „csak egy rész áldozza fel becses vérét és a másik nézze, de ne érezze, s ugyanazon egy rész fizesse is az ütközetnek csatáján életeket örömest vesztegető vitézeit".

Megszűnik a zsidóüldözés is, „megfoghatatlan előttem, hogy miképpen üldözhetem én a szakállával és nyelvével tőlem különböző zsidóságot? Miért keserítem én neki meg azt az életet, amelynek bírására vagy érzésére őtet a teremtő szinte oly épkézlábbá felkészítette, mint engem?" A zsidó is hozzájárul a közteherviseléshez, és tőle türelmi adót kérni égbekiáltó igazságtalanság. A zsidó megélhetése elől szinte minden forrás el volt zárva, nem lehet hát szemére vetni egyoldalú életmódját. A zsidó alapjában véve jó erkölcsű, és börtöneinkben „ritka madár".

Minden foglalkozás tiszteletben részesül és a magyar nemesember sem restell már ipart és kereskedelmet űzni.

A bűnözőt nem megtorlással sújtják, hanem megjavítására törekednek. „A gonosztevő oly állapotra juttatott, melybe többé nem árthat senkinek, használhat pedig hajóhúzással, pokrócszövéssel, úgy, hogy a társaságnak (társadalomnak) nincs terhére, mint puszta tömlöcbe zártak". (Nagyváthy nem ismerte a hajóvontatás szörnyű gyakorlatát, mely néhány év alatt végzett az arra ítéltekkel.)

Fontos része Nagyváthy utópiájának a közoktatás mindenkire való kiterjesztése, amit is az egyház helyett az állam hajt végre. „Mivel, hogy az országban felállíttatott és felállítandó főiskolák nem valamely bizonyos vallású embereké csak, hanem az egész hazáé, úgymint amelyben a haza boldogságára hazafiak, emberbarátok, atyák és tudósok neveltetnek: nem lehet annak tanítóit is egy bizonyos vallású emberekből választani csak, annyival is inkább, hogy a vallás alkalmatos és

szorgalmatos tanítót egy sem szül, hanem inkább az alkalmatos tanítók szülik azt a vallást is, amely valakit jó hazafivá, jó atyává s jó emberré tészen."

Nagyváthy korának nemes szívű költői és írói nemhiába rajzolták oly megdöbbentő erővel az árvák sorsát, az utcán elpusztuló, kórságba esettek szörnyű végét és a falu bolondjának szinte intézményessé válását. A humanista Nagyváthy társadalmi utópiájából így természetesen nem hiányzik a nyomor enyhítése, az árvaházak, kórházak, elmegyógyintézetek létesítésének elképzelése sem.

Nagyváthy világában „a mezei munkás a polgárt, a polgár a nemest, a nemes a bárót és grófot csupán jóságos és nemes cselekedetei számához képest tartja magánál elsőbbnek".

Ezek voltak fő eszméi annak a műnek, melyet a „Nagyszívűség" szabadkőműves páholy adott ki, és amelynek tárgyáról önmaga elégedetten állapítá meg, hogy a szerző akár meghalhat is már, mert vágyai beteljesedének. Hiszi, hogy barátai és munkatársai elhaladván sírja előtt kimondják, hogy „ott egy igaz magyar hazafi nyugoszik".

*

Ezekkel a röpiratokkal lépett be a politikai küzdőtérre a századforduló nagy magyar humanistája és demokratája, aki azután a „magyar mezőgazdaság atyjaként" írta be nevét örökre hazánk haladástörténetébe. Ha ennek a kiváló életnek körülményeit vizsgáljuk, akkor látnunk kell, hogy nemcsak külországok eszmevilága, idegen népek eredményei és tapasztalatai hatották rá, hanem kora magyar életének olyan kiváló férfiai is, mint Martinovics köre, Batthyány Alajos, Bacsányi János, Kazinczy Ferenc, Széchenyi Ferenc és Festetics György. De tiszteletreméltó igyekvés benne az a tanulási készség is, mely nála akkor tapasztalható, amikor elraktározza elméjében a külföldön látottakat, és szüntelenül figyelemmel kíséri a haladottabb országok politikai és közgaz-

dasági irodalmát, csupán azért, hogy az így elsajátítottakat hazája javára hasznosíthassa. Nagyváthy feltétlen híve volt az akkor fejlődésnek induló természettudományoknak, a világról való felfogását ezek alapján formálta ki. Vizsgálódásainak alapja a józan ész, racionalista és materialista. Nem vetette el az istenhitet teljes egészében, de elszántan lépett fel az istenről való elképzelés minden nyerészkedésre való felhasználása ellen. Az e célból terjesztett babonatömeget, légyen az akár tételes valláskép̈ben is, határozottan üldözte. Világszemléletét, praktikus munkáját tapasztalatból iparkodott levezetni úgy, ahogy szűkebb foglalkozásában, a mezőgazdaságban tanulta. Miképpen bizonyos növények csak bizonyos földben, bizonyos napfény és hőmérséklet mellett teremnek meg, ily tapasztalatok láncának módjára következtetett ő a materiális világ egészére, melyben ugyancsak ennek megfelelően akart eligazodni.

Nagyváthy János gazdag élete ilyen eszmékért folytatott harcban, ily körülmények között telt el. Lássuk tehát most már életútját részleteiben is, és vázoljuk fel nagy jelentőségű életművét, mely valóban a magyar mezőgazdaság atyjává tette.

Amikor ennek nem is sok adatait rendbe rakjuk, látnunk kell, hogy ez a kiváló ember nemesi származása ellenére is plebejus volt, és magát egész életén át is ilyennek érezte. Nagyváthy is azokhoz tartozott, akik a történelem fordulópontjain az uralkodó osztályból a haladást képviselő, feltörő osztályhoz csatlakoznak, hogy vele együtt ennek soraiban küzdjön az új világért. Mint láttuk, az 1790-es évnek forradalommal terhes időszaka feladatát megoldani nem volt képes: ez a következő század közepére maradt. De Nagyváthy élete a maga deformáltságában, harca felemás voltában is tiszteletre méltó.

Megjelent: MTA IV. oszt. közleményei, 1955.

AGÁRDI FERENCRŐL

Az itt következő írásokban azokról az egykori elvtársainkról, barátainkról szeretnék megemlékezni, akik a maguk idején a kommunista, antifasiszta mozgalmakban jelentős szerepet vállaltak, s önfeláldozó, bátor munkát végezve a sötétség évtizedeiben eredményesen szolgálták a haladás ügyét, s napjainkban valahogyan talán szerénységük, talán az utókor közömbössége okából alakjuk homályba vész, s az egyre gyérülő kortársakon kívül úgyszólván senki sem őrzi emléküket. Nem jól van ez így. – S különösen visszatetsző azt tapasztalni, hogy nem csupán a társadalmi ügyektől, a politikai élettől távolmaradók körében, de még a demokratikus közélet perifériáin sem találkozunk nevükkel.

Azt hiszem, úgy volna helyénvaló, ha az épülő szocializmus vívmányait élvezők tudatában elevenen élnének ők, s megismerve pályáikat, megbecsüléssel tartanák számon az egykori harcosokat, akik nehéz időkben, a fasiszta rendszer szorító hurkában a társadalmi-kulturális élet bármely szférájában vívott küzdelmeikkel kisebb vagy nagyobb mértékben hozzájárultak a szocializmust építés lehetővé tételéhez, a mai könnyebb élet megteremtéséhez.

Voltak közöttük, akik szervező munkájukkal, voltak akik tollukkal, mások a haladó eszmék magyarázásával, terjesztésével, vagy az államhatalom népellenes demagógiájának leleplezésével – nemegyszer idegen szignó védelme alatt – szolgálták azt az áhított társadalmi rendet, amely lehetővé teszi, hogy a benne élők élvezzék a munka és az élet örömeit. – Mikor idézem néhány kortársam emlékét, itt-ott beleszö-

vöm a magam életének velük kapcsolatos mozzanatait, azért teszem, mert a közvetlenség talán intimebbé színezi, s így vonzóbbá teszi eltávozott barátaink alakját, cselekedeteit.

Elsőnek Agárdi Ferenc – eredeti nevén Danczinger Ferenc – egykor széles baráti körének Danciját említeném. Több mint 50 esztendeje ismertem őt, 40 éven át a legjobb barátom volt.

Mikor most közel 3 esztendeje meghalt, nem volt lehetőségem arra, hogy írjak róla. De talán jobb is ez így, mert amikor évekig tartó gyötrelmes betegsége után hírül vettem, hogy bekövetkezett, amitől néhány barátjával együtt hónapok óta aggódó félelemmel tartottunk, csupán tompa fájdalmat éreztem. A pótolhatatlanság tudata, a szinte naponként jelentkező kínzó hiányérzet most talán az emlékezést őszintébbé, hűségesebbé, hozzá méltóbbá avatja.

Mikor elhunytakor minden régi munkásmozgalmi embernek járó sztereotip szövegű jelentés tudtul adta, hogy Agárdi Ferenc 1918 óta a párt, a Galilei-kör, és a KIMSZ tagja volt s tulajdonosa a Szocialista Hazáért Érdemrendnek, Rónai Mihály András pedig a maga sajátosan érzékletes hangú, költői becsű miniatűr esszé-nekrológjában tömören méltatta életútját, roppant tudását, s keserű indulattal vázolta mostoha, az érvényesüléstől sokszor gátolt sorsát, ezért s nemegyszer a sértés határát súroló mellőzését, amelyben eltávozott barátunknak része volt, mi hozzá közel állók úgy éreztük, hogy a „protokoll" megtette a magáét, és az őt értő távolabbi barát illően tisztelgett emléke előtt. És ez így is volt. Mert sem a halál utáni napok, sem a friss gyász ideje nem alkalmas az egyébre. De a három évvel elmúlása utáni néma csend már mást sejtet, azt, hogy az életében érezhető kivetettsége folytatódik, de most már elfeledettség formájában; erre mutat, hogy ma nevét sem hallani, nemhogy dús szellemi hagyatéka feldolgozására bárki is gondolna.

Jó volna már változtatni azon az anomálián, hogy a múltban egyesekkel sajnálatosan érvényesült averziók a síron

túl is hassanak, és semmivé tegyék vagy kisebbítsék érdemes harcosaink életművét.

Most szerény buzdításul kísérelném meg baráti tollal – hely hiányában nyilván csak szűkösen –, a magában hordozott, nagyrészt benne rekedt vagy csak szűk baráti körben elosztogatott, szinte felmérhetetlen tömegű gondolati anyagát, amelynek publikálásával korántsem a saját hibájából maradt adós, gazdagsága okából csak szerényen felvázolni, hozzásorolva képességeihez mérve szánalmasan csekély napvilágot látott irodalmi morzsáit.

Futólag a Tanácsköztársaság idején ismerkedtem meg vele. Közel egy időben menekültünk Ausztriába, illetve Csehszlovákiába a fehérterror elől. Gyakori bécsi látogatásomkor Landler Jenőhöz közel álló körökben sokszor találkoztunk. Az azonos társadalmi szemlélet, a kulturális-történeti érdeklődés hasonlósága, romantikus-racionalista lelki alkatunk némi rokonsága (nála az előbbi túlsúlyban volt) ismeretségünket szoros barátsággá érlelte.

Keveset tudtam akkor még róla, mindössze amennyit elmondott magáról: annyit, hogy a „Markóreál"-ban maturált, Földessy Gyula – a kitűnő Ady-interpretátor – volt kedvenc tanára, azután hogy eljárt a Galilei-kör előadásaira, s Szabó Ervint, Ágoston Pétert említette, s talán Fülöp Zsigmondot, akik leginkább hatottak rá.

Első emlékem róla, hogy – a bécsi Múzeum kávéházban, ahol véletlenül találkoztunk – a Galilei-körben hallottak inspirálta egyik, azt hiszem 1915-ben tartott önképzőköri előadását kölcsönadta nekem. Diákkori zsengéjében 1848. március 15-e jelentőségéről szólt. Ennek a talpraesett kiselőadásnak szövege nálam felejtődött, s első oldalát csodálatosképpen halála után – régi írásaimban kutatva – találtam a Guth Antal fordította „Kapital"-töredék lapjai között. Íme első mondatai: – „A magyar diákság tömegéletének évtizedeken keresztül március idusa adott lendületet. Kispolgári tűzhelyeken 48-as hagyományokból pattantak ki az első szik-

rák, ezekből pedig később unalmas számtanórák idején minden tavaszon fel-felszökött a diákság nagy magyar családjának vérségi ünnepe."

Bécsi tartózkodásom alatt sokat beszélgettünk a magyar október és főleg a Tanácsköztársaság eseményeiről, értékeltük azokat a magunk módján, gyakran helytelenül.

A húszas évek legelején – talán 1920 őszén –, mikor 1 hónapot Bécsben töltöttem, majdnem naponként találkoztunk. Többször Hernádi György (eredeti nevén Hercz György) társaságában a Colosseum kávéházban és az én Skodagassei szállásomon. Agárdi barátom sokat vitázott Hernádival, aki Kassák köréhez tartozott, s kötetlen szabad verseket írt, amelyeket agitációs szempontból egyikünk sem sokra becsült.

Közel kerültünk egymáshoz, mégpedig – bármilyen furcsának tűnik – a világháborúra vonatkozó katonai kérdésekben: bámulatomra sokkal jobban ismerte az olasz front eseményeit, mint jómagam, aki vagy 20 hónapot töltöttem ott. Visszaidézve a bécsi heteket, dán menyasszonyommal és Sinkó Ervinnel meg feleségével, Rothbart Micivel végignézett Shakespeare-cikluson, Landler Jenőnél tett látogatásom és Clauzewitznek becézett Agárdi barátommal folytatott diskurzusaim maradtak emlékemben. Megtudtam tőle, hogy apjának kis borbélyüzlete van Pesten, őt Gerő Ernővel együtt (évtársak voltak) kicsapták a magyar orvosi egyetemről, s csak mellékesen jegyezte meg, hogy odahaza a KIMSZ egyik alapító tagja és az újpesti Spartacus-kör alelnöke volt, s ezenkívül a Bandl-különítmény századorvosa.

Ebben az időben az orvosi egyetemet látogatta Bécsben, és párhuzamosan filozófiai és közgazdasági stúdiumokat folytatott. Bécsi pártmunkájáról alig szólott, csak annyit, hogy az osztrák Kommunista Párt tagja, mint ilyen az egyetemi tagozat magyar csoportjának elnöke, és a meindlingi szervezet vezetője; hogy a TASZSZ távirati iroda elődjének, a ROSZTA-nak levelezője volt, azt Haas Árpádtól hallottam. Ezenkívül a pszichoanalízis is erősen foglalkoztatta, eljárt Freud és Ad-

ler előadásaira, azokról jól használható kivonatokat készített. A haditudományok iránti érdeklődésének megfelelően minden Bécsben fellelhető katonai tárgyú lapot és könyvet átolvasott, és arról széles baráti körének beszámolt.

Egy kissé kételkedtem, hogy hogyan képes még kezdő vagy középfokon is megközelíteni ennyi tudományterületet. De később ámultam: Agárdi barátom rendkívüli kapacitású agya mindenre képes volt.

Kerestem társaságát, mert bár darabos modorú, tudására rátarti ember volt, de emellett színes, megvesztegetően vonzó politikai vitázó partner. Mert konok vitázó volt, aki néha „mindenttudó" allűröket vett fel. Íme egy emlék: ismered Ferenczi Sándor könyveit? – kérdezte, s igenlő válaszomra „kikérdezett" könyvei tartalmáról. Elmondta, hogy otthon hallgatta a Tanácsköztársaság idején kinevezett kiváló pszichiáternek, Ferenczinek előadásait. Erre én is eldicsekedtem, hogy az újsütetű professzorok közül én Babits Ady-szemináriumait látogattam, amit a költő így vezetett be: „Meghajtom a tudomány lobogóját a forradalom vörös lobogója előtt", Agárdi közbevágott: csak lobogóját – mondta, a vörös jelző elmarad. Én ragaszkodtam, hogy én emlékezem jobban... Ez volt az első vitánk, amelyet a sok évtized folyamán még számtalan követett.

Fiatalabb éveiben a vita volt egyik életeleme. Emlékezetes számomra Révai Józseffel – aki már akkor infallíbilis teoretikusnak tartotta magát – egy heves szócsatája Hilferding „Das Finanzkapital" („A finánctőke") című híres könyvéről, amely alapvető pénzelméleti kérdéseket tárgyalt, és egyes elemeit Lenin is felhasználta „Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című munkájában. Révai az őt jellemző éles kritikával illette Agárdi véleményét. 1945-ben, mikor Lenin könyvét magam is olvastam, úgy tűnik, Révainak volt igaza. De mikor Szabó Ervin az 1848–1849-es magyar forradalom pártharcaira vonatkozó nézeteit vitatták (amely könyv alakban csak 1921-ben jelent meg Bécsben), Agárdi

képviselte a helyes álláspontot, s nyers szavait Révai haláláig sem bocsátotta meg neki. Mikor 1959 nyarán díszőrséget álltunk Révai ravatalánál, Agárdi odasúgta nekem: Révai még a koporsóból is görbén néz rám. Ide kívánkozna még sok egyéb mozzanat a bécsi időkből, de az itthoni dolgokra bőségesebben szeretnék emlékezni.

1929-ben találkoztunk azután Pesten a Japán kávéházban, amikor ő már vagy két esztendeje a kommunista párt legális folyóiratának, a *100%*-nak a naptárát szerkesztette.

Aki át akarja tekinteni a húszas évek végének társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális és katonai eseményeit, illetve marxista analízisét a Föld minden országában, végig kell olvasnia Agárdi beszámolóit. És ugyanilyen szolgálatot végzett, mikor hét esztendőn át Gaál Gábor harcos lapja, a *Korunk* gazdag Világszemle-rovatában (D. F. szignóval) hűségesen közölte mindazokkal, akik a marxizmus–leninizmus tanításának megfelelően kívánnak tájékozódni, mi megy végbe a világban, és melyek a munkásmozgalom konstellációi.

De tévednek, akik azt hiszik, hogy mindez kitöltötte Agárdi napjait. Nem. Ott látjuk őt a *Társadalmi Szemle*, a *Gondolat*, a *Világirodalmi Szemle* és még számos baloldali folyóirat főmunkatársai között.

Miután a párt utasítására a TASZSZ tudósítói funkcióját átadta Antal Jánosnak, Schönstein Sándor felszólítja, csatlakozzék a szociáldemokrata párton belüli kommunista orvoscsoporthoz. Egykori orvos elvtársai (Weil Emil, Jahn Ferenc, Fürst Ella és Bartos Sándor) sokat tudnának mondani arról a bátor – néha talán túl vakmerő – tevékenységről, amelyet Agárdi az orvossejten belül végzett. De ugyanilyen intenzív pártmunkát folytatott a Bartha Miklós-társaság kommunista frakciójának egyik vezetőjeként, és mint ilyen került a Horthy-rendőrség kezére. – S ezután börtön és ötévi rendőri felügyelet várt rá.

A sokrétű és sok szálú mozgalmi munkájának egyik kiemelkedő része József Attilához fűződő elvtársi-baráti kap-

csolata. Nem csupán Füredi Józseffel együtt egyik politikai mentora, tanítója, inspirátora, majd munkatársa a költőnek, hanem szocialista költészete előmozdítója és értője is. Az ő tollából való az a nevezetes írás, amely a *Korunk*ban 1932 őszén a „Külvárosi éj"-ről megjelent: „... költészetében – írja első ízben le – a szocializmusnak nemcsak harcos átérzése, hanem elmélete is, egészen a szabatos terminológiáig megjelenik". Ezeket a sorokat a maga idején olvasva és ma emlékezve rájuk, egyaránt frappánsan hatottak, illetve hatnak, hiszen a munkásmozgalom elméletével és gyakorlatával, kultúrhistóriával, hadtörténelemmel, valamint a távol-keleti kérdéssel foglalkozó – legjobb értelemben vett – polihisztorunk megkapó ösztönnel, kifinomult érzékkel felismerte és méltatása címében kifejezésre is juttatta: „József Attila a szocializmus költője". – Akárhogyan is birkózom, hogy ha csak igen érintőlegesen is felidézzem Agárdi Ferenc munkaterületeit, az sokasága miatt meddő törekvésem marad.

Hogy szorgos figyelemmel kísérte az általa elérhető politikai-tudományos irodalmat, de a napi politika mozzanatait és a belletrisztikát is (német, francia szövegből szabadon fordított, az angollal szótárral küszködött), ez korántsem elégítette ki. Ha a fasizmus őrei vagy a jobboldali szociáldemokraták, de nemegyszer saját pártunk vele szemben elfogult emberei nem gátolták, írásban – ha pódiumot kapott, szóban, nagyobb auditorium előtt, később indokolatlan háttérbe szorítása és elhatalmasodó betegsége miatt szűk, de megértő körben tanított, kommentált, értékelt. – Bár írásait a tengernyi bizonyító anyag (számok, adatok) túlzsúfolttá tette; előadásaiban a tiszta marxizmus eszközeivel, kitűnő elokvenciával – néha kissé bombasztikusan ugyan – bámulatos memóriáját csillogtatva, meggyőzően beszélt.

Az egyre fogyó kortársak-elvtársak közül egyike vagyok azoknak, akik hitet tesznek Agárdi Ferenc kimagasló, széles körű tudásáról, az eszme iránti hűségről, amelyet szinte pél-

dátlan erudíciója táplált, és a szocializmus iránti elkötelezettsége haláláig ébren tartott.

Agárdira emlékezve nem lehet eltekinteni korunk egyik döntő világpolitikai problémája, a kínai kérdés említése nélkül, amelynek ő volt nálunk a legalaposabb ismerője, interpretátora. – Hosszú éveken át studírozta a távol-keleti kérdést. – Emlékszem, a bécsi Arbeiter-Kammer könyvtárában hatalmas könyvhalmok tornyosultak asztalán, s arra, hogy kofferszámra hordta lakására a távol-keleti tárgyú könyveket. Az ázsiai termelési módok fejlődése a régi és új Kínában, a nemzeti harcok a szocialista forradalom győzelméig, a nemzeti küzdelmek és az osztályharc kölcsönhatása, a parasztság és a nemzeti burzsoázia szerepének értékelése azok a témák (ezekről írt és beszélt), amelyek emlékemben megmaradtak. Agárdié az érdem, hogy marxista értelmiségünk nem állott teljesen idegenül a ma sorsdöntő kérdésekkel szemben.

K. A. Wittfogel ismert könyvének egyik általa kijegyzetelt példányát ma is őrzöm, vitairatával, ami ma is kiadatlan, bár aktualitását megőrizte.

A harmincas évek első harmada után a rohamos fasizálódás lehetetlenné tette, hogy egy annyira „befeketedett" ember, mint Agárdi, saját neve alatt írjon. Kínálkozott azonban egy másik lehetőség – ha erősen korlátozottan is – antifasiszta vagy burkoltan szovjetbarát, vagy legalábbis a szovjettel semleges publikációkra. Madzsar József volt az, aki erre a módszerre felhívta néhány elvtársunk figyelmét. Madzsar bizonyos konspirációs okokból kapcsolatot tartott fenn a munkásmozgalomtól egész távol álló személyekkel is. Magas összeköttetésű, politikailag érvényesülni kívánó dzsentrik, gyors karrierre vágyó állami funkcionáriusok, közéleti babérokra aspiráló arisztokraták és kissé bonapartista hajlamú katonatisztek voltak ezek. Madzsar sajátos képességével bizonyos fokig pozitív irányba tudta hasznosítani ezeknek a fantasztáknak nemegyszer patológiás hiúságát. Elsősorban írásra biztatta őket, s

hogy hallassák szavukat a parlamentben s egyebütt. Néhányunkat – közöttük Agárdit – megismertetett velük azzal az ajánlással, hogy anyagot szolgáltatunk írásaikhoz, beszédeikhez. És ez az „együttműködés" eredményesnek bizonyult.

A *Pesti Napló*ban, a *Budapesti Hírlap*ban, a *Pester Lloyd*-ban Rátz Kálmán országgyűlési képviselő nevével jegyzett másfél száznál jóval több aktuális kül- és belpolitikai cikk, az „Afrika ébred" impozáns kötete, vagy az utópista szocialisták marxista értékelését magában foglaló tanulmánygyűjtemény csakúgy Agárdi Ferenc tollából került ki, mint Ambrózy Györgynek – a Mária Terézia-rend lovagjának – különböző polgári lapokban (*Újság* stb.) megjelent ötven náciellenes írása. De Crouy-Chanell István grófnak a neve alatt volt olvasható az az Agárdi írta négy cikk is, amely az antifasiszta *Prager Tageblatt*ban látott napvilágot.

Ezek az írások – bár a dolgok természetéénél fogva sok zavaros kitétellel voltak terhelve – okosak, hasznosak voltak, a haladás ügyét szolgálták, és mind az inspirátor Madzsar, mind a „kivitelező" Agárdi intuícióját dicsérték.

Azután a munkaszolgálat, majd a büntetőszázad következett. 1944-ben Agárdi átszökik a szovjet hadsereghez, ahol mint a Kricsenko lovashadosztály egy részlegének orvosa részt vett Magyarország felszabadításában.

A felszabadulás örömmámorába – amelyet oly régen áhított –, sok keserűség vegyült. A harmincas években végzett munkáját – melyet a párt olyan kimagasló alakjának utasítására vállalt, mint Madzsar József – egyesek félremagyarázták (volt, aki egyenesen árulónak bélyegezte), régebbi politikai gesztióit a szektások „jobboldalinak", mások „frakciósnak", voltak, akik „trockistának" minősítették, holott Agárdi Ferenc – bár voltak ellenszenves tulajdonságai, nemegyszer fegyelmezetlen volt, a polemiákban gyakran intoleráns, néha élesen fogalmazott – nem volt elhajló, hanem hűséges, szilárd marxista maradt, és ha a „politikai divatok"

nem is, de annak árnyalatai és ezáltal a frazeológia változott csak körülötte (és volt, mikor a bélyegző sem volt megfelelő kezekben).

Ezeknek a félremagyarázó értékeléseknek és az ebből származó vele szembeni animozitás ellenére viszonylag jelentéktelen pozíciókba szorítva is hasznos nevelő és tanító munkát végzett. A *Friss Újság* munkatársa – amelynek kulturális rovatát vezette –, s a *Szabad Ifjúságé* –, ahol könyvtáros és archívum vezető volt – fiataljai sokat köszönhetnek neki, és szeretettel őrzik emlékét.

A kétségek gyötrő éveiben, mikor politikai megítélése sem volt egyértelmű, nem menekült a passzivitásba, nem maradt tétlen. Központi szemináriumvezető, kerületi ideológiai tanácsadó, fővárosi tanácstag, körzete pártszervezetének elnöke volt azonos években.

„A svábok bejövetele", „Régi magyar világjárók", „Hamis tanúk, taláros bűnösök", „Magyarok a cári Oroszországban" kultúrhistóriai könyvei, számos emlékező és értékelő tanulmány Nagy Lajosról (akinek leghűségesebb barátja volt), József Attiláról, Rajk Lászlóról – tanúskodnak irodalmi tevékenységéről.

Végül történetírói munkásságát is említenem kell. A „Századok és tanulságok" című tanulmánygyűjteményben megjelent tíz „történelmi miniatűr"-jét a kitűnően felkészült, a társadalom mozgástörvényeit jól ismerő történész Agárdi írta. És írt még sok egyéb históriai tanulmányt, sőt teljes könyvkézirata is hagyatékában porosodik. De a voluntarista beütésű történészek egy csoportja – egy emlékiratba nem illő okokból – nem fogadta be Agárdit, úgyannyira, hogy az ötvenes évek elején még a Magyar Történelmi Társulat tagjai sorából is törölték.

A 71 éves korában eltávozott, kevés sikert és sok kudarcot megért Agárdi Ferencnek végül is a lenini normákat visszaállító, az ő útján járó pártunk elégtételt szolgáltatott. Párt-

tagsági könyvében ez a büszke adat olvasható: Párttagságának kelte: 1918. Emlékeznünk kell rá, s mind ez ideig feldolgozatlan, nagy értékű szellemi hagyatékának rendezése kötelességünk.

ANTAL JÁNOSRÓL

Ha élne, hatvanötödik életévét taposná, s ismerve kommunista áldozatkészségét, hűségét, ma is az igazság pártján állva, kitartó buzgalommal szolgálná azokat az eszméket, melyekre fél évszázada életét tette: a szocialista társadalmat megalkotó marxi–lenini tanok hirdetését.

De a kommunista mozgalom hőskorának egyik kiemelkedő alakja Antal János – akire ma emlékezünk – a fasizmus martaléka lett, tömegsír nyelte el, nem küzdhet hitéért, nem lehet részese mai harcainknak, holott talán éppen napjainkban az őt jellemző erkölcsi szilárdsággal a legfontosabb őrhelyeken roppant feladatok várnának rá.

Fájdalmasan nélkülözzük őt, de emlékét – amely mármár homályba vész – ébren őriznünk kell nemcsak a kegyelet okából, hanem mert az emlékek, egy életpálya – még ha csonka is –, ha híven idézzük azt, az új társadalmi rend termelő erejévé válhat.

A tízes évek legelején – középiskolás koromban – Faber Oszkárnak a Tanácsköztársaság vallásügyeinek későbbi vezetője diákinternátusában laktam. Házigazdám a szociáldemokrata párt balszárnyának aktív harcosa akkori Nagykorona (ma Alpári Gyula) utcai lakásán gyakran megfordultak olyan férfiak, mint Bokányi Dezső, Lengyel Gyula, Varga Jenő és a radikális Pikler Gyula.

Egy napon tanulószobánkba – ahol valami számtani példával gyötrődtünk – Faber kíséretében egy magas homlokú őszülő úr nyitott be. No, micsoda rébuszokkal viaskodnak – kérdezte mosolyogva. Azután elővette Penkala ceruzáját, s füzetünk fölé hajolva egy-kettőre megmagyarázta és azután

megoldotta a példákat. S utána elvonultak. Vacsorakor megkérdeztem Oszkár bácsit, ki volt ez a goethei jelenség? – Hát Goethéhez valóban hasonlít, de nem éppen költő (de kitelik tőle a versírás), hanem középiskolai matematikatanár – felelte. Hát ez a klasszikus profilú férfi Antal Márk volt, János édesapja. Még néhányszor találkoztunk, utoljára a Közoktatásügyi Népbiztosságon – ahol mint csoportfőnök Gönczi Jenővel együtt az oktatási reform végrehajtói voltak. Bécsi, kolozsvári emigrációjában már nem találkoztam vele.

Antal Jánossal, azt hiszem, 1926-ben ismerkedtem meg.

Egy tavaszi estén Forgács Rózsi Kamaraszínházában voltam, úgy emlékszem, több egyfelvonásos darab volt műsoron, köztük egy Gogol, egy Csehov és talán két magyar szerző műve. A kis színház előterében szemben jön velem Turnowsky Sándor nagyváradi öreg barátom, az egykori galileista vezér, és vele egy szemüveges szőkés hajú fiatalember. Ő volt Antal János, szerény, udvarias, diákképű fiú.

Színház után a közeli Opera kávéházba mentünk. Antal igen értelmesen boncolgatta a látottakat, és egy ifjú esztéta benyomását tette rám. Amikor apja politikai szerepére emlékeztettem, úgy hiszem, nemigen reagált, inkább pedagógusi erényeit méltatta. Turnowsky vitte a szót. Élénken mesélt, informált, jósolt. Emlékezetemben úgy él ez az este, mint egy színes beszámoló a körülöttünk zajló (de azt hiszem inkább csak cammogó) kulturális-szociális életről. Turnowsky népesedéspolitikáról, statisztikáról beszélt, s most már nem tudom milyen összefüggésben Braun Róbertről, a jeles szociográfusról és a román Gusti professzorról, Antal pedig versekről, képekről, költőkről. A kolozsvári humanista költő, Remenyik Sándor nevét tőle hallottam első ízben. Lelkesen és értően szólt Derkovits Gyuláról, akinek vagy két tucat képét látta az Andrássy úti Mentor könyvesbolt apró kiállítási szobájában. Már majdnem elmerültünk Derkovits méltatásában, amikor Antal újságolta, hogy Barbusse Magyarországra jön. Kérdezte, nem tudnék-e előadására neki jegyet szerezni – esetleg

Vámbéry Rusztem révén, akiről az est folyamán szó esett. Barbusse a nyár folyamán valóban néhány napot Magyarországon töltött, de előadását nem engedélyezték, s Vámbéryt a hatóságok távol tartották tőle. Jó érzéssel búcsúztam el új ismerősömtől. Hát ilyen is van – örültem. Ifjú ember, vidékről jött, jól tájékozott és ebben a zord korban ilyen okosan szintetizálja a művészi és társadalmi kérdéseket. Egyszer még találkoztunk, azt hiszem valami koncerten, azután valaki említette, hogy Bécsben és Párizsban él.

Vagy két évre rá újból összeakadtunk a Fővárosi (ma Szabó Ervin) Könyvtár olvasójában. Bőségesen beszámolt egyetemi stúdiumairól, s beszédén éreztem, hogy a sok tapasztalatszerzés, élmény világképét gazdagította, politikai orientációja határozott irányba fordult – bár kinti politikai kapcsolatairól nem szólott.

Egy időben rendszeresen találkoztunk a könyvtárban, s utána legtöbbször a Kecskeméti utcai tejivóban ebédeltünk, majd hosszú délutánokat beszélgettünk át a Centrál kávéházban. Eleinte kicsit merev volt, de hamarosan megbarátkoztunk. A nálam több mint tíz évvel fiatalabb Antal respektussal beszélt velem, ha közgazdasági vagy agrár dolgok kerültek szóba, ám az irodalom, művészet vagy a filozófia mezőin fölényesen lekörözött.

Sajnos nincsen mód, hogy megemlékezés keretében elősoroljam azokat az igen változatos témákat, amelyeket főleg Antal kezdeményezett, csak annyit, hogy a közgazdaság és filozófia éppen úgy foglalkoztatta, mint a mezőgazdaság vagy a képzőművészet, de érdeklődésének középpontjában állott a természettudomány és a technika is, mindenekfelett azonban a társadalmi és termelési rend átalakításának tudománya, a marxizmus–leninizmus, illetve az összes ismereteket és jelenségeket szigorúan a tudományos szocializmus aspektusából szemlélte.

Akkor még nem tudhattam, mire készül, hogy az új társadalmi rend propagálójául, agitátorául kötelezte el magát.

Bár ismeretségünk kezdetén már láttam mohó, szinte olthatatlan tudásszomját, lankadatlan buzgalmát, hogy „mindent" megtanuljon s másokkal megértessen, mindennek végére járjon, de csak a későbbi években, mikor írásait olvastam, világosodott meg előttem, hogy ifjú éveiben nem öncélú ismerethalmozás volt serénységének oka, hanem tudatos, szívós törekvés abból a célból, hogy minden ismeretét továbbadja, minden felmerülő kérdést megértessen s kételyt eloszlasson, tehát tervszerű érzelmekkel fűtött felkészülés a párt szolgálatára. Alakja – mely kezdetben számomra egy vonzó, nyílt fejű, kedves, eszméinkkel rokonszenvező fiatal esztétánál nem volt több –, olvasva nemes veretű publikációiban megmutatkozó providencialitását (amellyel jóval a Kommunista Internacionálé VII. kongresszusán elhangzott Dimitrov-tézisek előtt hirdette az antifasiszta népfront megteremtésének szükségességét), éles, mindig meggyőző argumentációit, amelyek őt a kommunista agitátorok egyik legkiemelkedőbb mesterévé avatták – nagyra növekedett.

A későbbi időben ritkán és futólag találkoztunk, hisz legtöbbször illegális munkája ezt nem engedte meg, így csak néhány alkalommal jöttem vele össze. Mikor a III. Internacionálé lapjának, az *Inprekorr*nak magyarországi szerkesztője volt, a mezőgazdasági népesség szociális helyzetéről, a falvak állapotáról, a termelési helyzetről nagyszámú dokumentációt adtam át neki, s nem egy számsort, adatot láttam viszont nemcsak az említett lapban, de a párt illegális lapja, a *Kommunista* és az ESZE (Egyesült Szakszervezeti Ellenzék)-lapok hasábjain.

A húszas évek legvégétől 1937 őszéig – letartóztatásáig – Antal János életét a legintenzívebb kommunista mozgalmi munkának szentelte. E hétéves tevékenysége annyira zsúfolt, annyira feszített, tartalmában oly mértékben expresszív volt, hogy annak értékelése, méltatása értő tollal megírt nagy tanulmányt igényelne és érdemelne, de ez alkalommal erre

nincs lehetőség. Elégedjünk meg ezúttal munkássága főbb mozzanatainak puszta érintésével.

Az említett évek alatt nem látott napvilágot úgyszólván egyetlen illegális, féllegális vagy a párt által befolyásolt írásmű nálunk, amelyből mint irányító, vezető, szerkesztő főmunkatárs hiányzott volna, de a külföldi kommunista vagy antifasiszta lapokban is gyakran találkoztunk álnevével.

Már 1929-ben főmunkatársa a *100%*-nak, majd a *Társadalmi Szemle* egyik irányítója. Itt jelent meg saját neve alatt „Forradalom Spanyolországban" című nagy terjedelmű elemző tanulmánya s Horváth János álnéven írott további hét írása, közöttük a magyar belpolitika pontos keresztmetszetét, valamint a gazdasági krízist elemző „A Gömbös-kormány útja", illetve az „Alulról és felülről való válság", továbbá „A magyarországi munkásmozgalom két éve" című írások. Programkritikák, „Szellemi osztályharc", „Theodor Dan és az intervenció" – melyben a szovjet elleni mensevik aknamunkát tárja fel, és még négy írás Horváth Károly néven jelent meg.

Külpolitikai vonatkozású írásait Bede Kálmán álnéven hozza a *Társadalmi Szemle*, melynek témái többek között az 1931. évi francia és az 1932-es német események marxista elemzése. Valamennyi – szám szerint 17 – írásából, melyek a párt akkori legális folyóiratában megjelentek, világosak, tömörek, belőlük a marxizmus élő szelleme sugárzik.

A *Gondolat*ban Berecz István szignálta – „A választási konferencia tanulságai" és „A magyar demokrácia erői" című – tanulmányokban, melyek az antifasiszta erők tömörítését sürgetik, Antal János kristálytiszta marxista okfejtésére ismert az olvasó, szintúgy az *Új Harcos*ban Rab János név alatt rejtőzködő Antal János követeli ismételten és álhatatosan az antifasiszta népfront létrehozásának elodázhatatlanságát.

Ha megemlítjük a párizsi *Szabad Szó*ban és a kolozsvári *Korunk*ban megjelent tanulmányait, melyek – mély erudí-

cióról tanúskodó tartalmukkal, meggyőző argumentációjukkal – a marxi publicisztika büszkeségei voltak, valamint az Egyesült Szakszervezeti Ellenzék újságjainak irányítását, továbbá, hogy miként adott hírt világszerte az *Inprekorr*ban a magyarországi eseményekről, s hogy milyen kiváló mozgalmi, művészi érzékkel szerkesztette és részben írta a párt (már a nyomdában lefoglalt) folyóiratát a *Front*ot, akkor igen hiányosan bár, de ízelítőt adtunk annak az elvtársunknak munkásságáról, aki az említett években nálunk a kommunista, illetve antifasiszta újságírás lelke volt.

Az évekig tartó illegalitás kemény törvényeinek szigorú betartása hosszú ideig megóvták Antal Jánost a letartóztatástól, de 1937. október 1-én mégis 42 társával együtt a fasiszták hurkába került. Megjárta a rendőrség, majd a kémelhárító kínzókamráit, s a katonai bíróság hatesztendei börtönre ítélte. A Margit körúton raboskodott öt esztendeig, s innen hurcolták büntetőszázaddal a keleti frontra, ahol 35 éves korában tífuszban mártírhalált szenvedett.

Antal Jánost a konspiráció fegyelme kötötte, az állandó készenlét, a permanens veszély érzete magatartását kissé merevvé, jobban mondva tartózkodóvá tették, de valójában az élet örömeit élvezni tudó, melegszívű, kommunista harcosként tartjuk számon.

Megjelent, kissé rövidített formában: Népszabadság, 1972. január 9. és 1972. március 26.

Hatalmas törzsű, sudárrá növekedett nagy fák dőlnek ki sorban: tegnap Szabó Pál, előtte Veres Péter és most Erdei Ferenc távozott el, s mindegyiküket a paraszti rengeteg adta.

Az eltávozottak közül számomra Erdei Ferenc nevét a legfájdalmasabb leírni, azért, mert vele volt a legtöbb találkozásom, közös dolgom, azért is, mert évekig közvetlen munkatársa voltam és azért is, mert úgy érzem, értője, de az utolsó időkig vitapartnere is, s végül – szomorú emlék – annyiszor évődött velem a „vén bátyá"-val, akinek már „rég a sutba a helye". És most én – másfél évtizeddel korosabb – írok róla emléksorokat.

Több, mint négy évtizede ismertem meg. Úgy emlékszem, 1929 telén Gáspár Zoltán – akivel a Centrál kávéházban találkoztam, ott ismertetett meg fiatal szegedi joghallgató kollégájával.

Első benyomásom, amely emlékembe tolult valahányszor láttam vagy gondolok rá: cigányos képű, plasztikusan faragott arcélű, hollófekete üstökű, ízes beszédű, keménykötésű legény. A rövid pár szó, amit váltottunk a kávéházban, egy könyvre vonatkozott. Ranschburg híres antikváriumából jöttem, s kezemben Nagyváthy János három egybefűzött könyve volt. Erdei Ferenc kiveszi kezemből és belelapoz. „Magyar practicus tenyésztető . . ." „Practicus tenyésztető . . ." olvassa. Pár szó az íróról és könyvei tartalmáról . . . Ilyeneket szeretnék én olvasni, szólt, és már el is tűnt a forgóajtóban.

Pár hónappal utóbb levelet kaptam Makóról Espersit Jánostól, melyben arra kér, nézzek utána, mi lett a sorsa egy

tehetséges szegedi jogász a *Századunk*hoz közlésére beküldött írásának, mert jó ideje nincs hír róla. Vámbéry Rusztem bácsit kérdeztem a *Századunk* asztalánál a cikk felől. Varró dr. – kérdi Vámbéry a társszerkesztőt –, nem maga ült rá erre a cikkre? Varró előkotor a táskája mélyéről néhány papírlapot. Ez az? – kérdezi. Mutatja, s mondja is véleményét: kiforratlan, gyenge írás, ne közöljük. Rusztem bácsi átfutja, és kezembe nyomja: olvassa el, Lázárkám, maga, aki afféle mezei ember. Mielőtt elteszem, olvasom a címet és az aláírást: Királyhegyes művelődés-, gazdaság- és társadalmi rajza. Aláírva: Makó, 1930. szeptember 5. Erdei Ferenc joghallgató.

Egy hét múlva Vámbéry véleményemet meghallgatva dönt: le kell hozni. Magát kérem, írjon hozzá valami szerkesztőségi megjegyzést, mert Varró dr. bajusza még lejjebb konyul. És Erdei Ferenc kis szociográfiája megjelent a *Századunk* 1931. januári számában ezzel a pár soros megjegyzéssel. „E tanulmány írója kezdő, szociográfiai tapasztalatai még több irányú kiegészítésre szorulnak. Mégis szívesen közöljük feljegyzéseit, mert egészséges ítélőképességre vallanak, és sok vonatkozásban jól jellemzik állapotainkat."

Azután Szegeden találkoztunk. Ekkor kaptam tőle a *Népünk és Nyelvünk*nek azt a számát, melyben a makói tanyarendszerről írt. És egy levélváltásra emlékszem a *Korunk*kal kiépítendő kapcsolata ügyében. És még egy pár találkozásra: 1934 nyarán, mikor Bécsbe utaztukban Sándor öccsével felkerestek Pesten, és utána egy kiadós éjszakai diskurzusra a Japán kávéházban és egy pár hónap múlva Borbereki szobrásznál egy vidám műtermi vacsorára, azután a Pozsonyi úton a Reich kocsmában Radnótiékkal eltöltött ebédre és egy nagy sétára, majd egy meleg nyári napra, melyet késő estig vele és Gesztelyi-Nagy Lászlóval átvitatkoztunk a mezőgazdasági kisüzem-nagyüzem problémáiról a Margitszigeten. S végül az 1942-es könyvnapra, melynek emlékét a „Magyar tanyák" egy dedikált példánya őrzi: „Lázár Vilmosnak, a tanyák lelkes barátjának." Hogy mi mindenről esett szó e ré-

gebbi találkozásokon, erről már csak emlékfoszlányaim vannak. De azt, hogy rokonszenves alakjából rajzolt, okos szavaiból áradó erőt, tisztaságot, jószándékúságot, hogy ezek mennyire közel vittek hozzá, és hogy lankadatlan vitakészsége, mellyel nem le, hanem meggyőzni kívánta partnerét, mennyire vonzóvá tették – ma is pregnánsan érzem.

Ezután viharos évek mentek el felettünk, emlékezetemben annyi sok minden halmozódott fel, keveredett össze, hogy nem tudom tisztára kihámozni a vele kapcsolatosakat. Tehát nem bolygatom azokat, mert hisz ő annyira szerette a pontosságot.

A felszabadulás után a Belügyminisztériumban 1945 áprilisában kerestem fel. Örült, hogy megmaradtam, de nem lelkendezett, mint ebben az időben szokásos volt a viszontlátásokkor – hanem munkaterületem felől érdeklődött és terveimről. Azután kétszer édesapjával kerestek fel valamilyen nádügyben hivatalomban, és 1949-ben mint miniszteremet üdvözölhettem.

Kétéves közös munka részletei – amelyek közlésével azt hiszem némileg élővé tehetném most eltávozott felejthetetlen alakját – nem férnének ennek az írásnak keretébe; egyszer, ha időm engedi, megkísérlem majd.

Most, elmúlása után pár napra, felkértek, hogy emlékezzek rá.

Mit is írhatnék róla? – Soroljam elő mi minden volt ő, mi mindent alkotott, mi mindent tervezett, álmodott? Rögzítsem ide a papírra, hogy jogásznak készült, de falukutató, szociológus, vagy ha úgy tetszik, szociográfus lett, és tudománypolitikus, agrárökonomus, üzemszervező, közgazdász, történész, magasrendű irodalomtudós, etnográfus, folklorista, aki otthonosan mozgott az archeológiában és a képzőművészetek területén, és hogy senki sem tudott nála jobban eligazodni az államigazgatás labirintusában – mindez tündöklően szintetizálódott Erdei Ferencben, a politikusban, a közéleti emberben. – Hogy mit alkotott?

A szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma agrársettlement mozgalmi szociográfiáitól kezdve a halála napján napvilágot látott „Város és vidéke" című művéig – ezekről adjak számot? Mit tudna meg, mit érezne a mai olvasó még akkor is, ha ennek töredékét papírra tudnám vetni? Nyilván édeskeveset, és az is igen silány lenne az életmű gazdagságához, dúsvoltához képest. Lehet-e a „Futóhomok" ma már klasszikussá vált mondatait néhány banális, vagy akár a legtalálóbban, a legpompásabban megformált módon jellemezni, vagy a forró pátosszal ötvözött racionális bölcsességgel megírt „Parasztok"-at érzékeltetni, avagy, a magyar nyelven megközelítő plaszticitással sem megalkotott település-társadalmi formákat ismertető, értékelő „Magyar város"-t, „Magyar tanyá"-t és a többieket röpke mondatokban az olvasó elé tárni? Nemcsak ez lehetetlen egy írás keretében, hanem Erdei Ferenc gazdag, sok szálú, szerteágazó, lázas tevékenységének, amit a legkülönbözőbb tudományterületeken végzett és műveiben rögzített, már puszta regisztrálása is sokrétűsége végett csak suta és hiányos lehet.

Mit tehet egy emlékező, aki ezekkel a tisztelgő-gyászoló sorokkal buzdítani szeretné a mai olvasót Erdei Ferenc régebben bejárt tudományterületeinek, irodalmi hagyatékának megismerésére? – Mindössze azt teheti, hogy serkent történelmi becsű műveinek újraolvasására, értékelésére, konfrontálására a jelennel.

A „Futóhomok"-ból az olvasó megismeri, hogyan látta Erdei Ferenc a harmincas évek közepén a Duna–Tisza közének népét, társadalmát, gazdaságát, kultúráját, s mit ítélt akkor megváltoztatandónak. Ma olvasva azután negyedszázad eseményeiből kiderült, hogy mi minden ment itt végbe és mit és hogyan cselekedett a szerző a nagy átalakulás során, hogyan, milyen intenzitással vett részt a régi világ felszámolásában és az új építésében. Egyéb műveiből kitetszik, hogy a magyar településpolitika nagy tudója hogyan látta a negyvenes

évek legelején a tanya-mezőváros problémáját, későbbi írásaiból, hogy miként szemlélte ugyancsak ő már mint a Tanya Tanács elnöke, tíz esztendővel később, a téma mai vizsgálója pedig, hogy mivé alakította ezt az élet.

Nagy tanulságokat rejtenek magukban a falukutató legjobbjának a valóság igazi mérnökének a változtatás szándékával végzett, tudományos módszerekkel történt gazdaságra, politikára, kulturális életre és a mezőgazdaságra vonatkozó elemzései, melyeknek témái napjainkban még inkább, mint a múltban, izgalmas felfedezései a társadalmi valóság egy-egy darabjának, amelyeket színes, változatos formában tár az olvasó elé – de úgy, hogy az írások lírai melegsége eszményien párosul a szigorú tudományossággal. És ez az érzelmi aláfestés dacára megőrzött tiszta tudományosság emeli Erdei műveit a tiszteletre méltó, a társadalmat felrázó, a parasztság megdöbbentő sorsát bemutató falukutató író munkái fölé, amelyek nemegyszer – jó szándékkal ugyan, de a demagógia határát súroló adatokat tartalmaznak; Erdei Ferencnél ennek nyomát sem leljük. Ezért írásai tényfeltáró hitelességükkel, kimagasló dokumentális értékükkel, a legjobb értelmű pártosságukkal, az írói közlés rendkívül vonzó módjával, gyöngyszemei falukutató irodalmunknak.

Erdei Ferenc ezeket az írásokat valóban mérnöki feladatnak tekintette, de egyúttal harci eszköznek a parasztság boldogulásának útján.

Szinte reménytelen feladatnak tűnik a stallumokat (Erdei Ferencről szólva, őrhelyeket) sokaságuk miatt ismertetni, hogy miféle közjogi és társadalmi állások rangját emelte fel azzal, hogy betöltötte azokat.

Belügyminiszterként kezdte az Ideiglenes Nemzeti Kormányban, mert arra a Horthy-fasizmus elleni következetes harca predesztinálta, meg a koalíciós szempontok. Mint a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetőjét szólították. De csakhamar mint államminiszter a szövetkezeti mozgalom élére került, melynek nemzetközi vonatkozásban is kimagasló isme-

rője volt. Azután esztendőkig mint földművelésügyi miniszter fungált, illetve dehogyis fungált. Töprengett, tervezett, tanult és tanított. Irányított, és gyakran irányították. Azután vitázott, érvelt, buzdított és harcolt a torz extremitások ellen. Néha győzött, néha visszavonult, de volt mikor vereség érte, de minden időben, minden képességét, lobogó vérét, sokszor próbára tett idegeit belevitte a munkájába, a küzdelembe, egy boldog országért, a falvak és puszták népéért.

Azt hiszem, a minisztériumokban töltött évek voltak a legnehezebbek életében. Nemcsak a mezőgazdasági termelés egyre növekvő gondjai nehezedtek rá, a mezőgazdasággal szemben támasztott, rohamosan fokozódó igényeket kellett kielégíteni, hanem a voluntarista gazdaságpolitika kártevéseit – amennyire lehetséges volt – paralizálni. A magyar mezőgazdaság legválságosabb időszaka volt ez, mikor egyre mostohább anyagi ellátottság mellett teljesen irreális teljesítményeket követeltek a parasztságtól.

Naponta tanúja voltam azoknak az erőfeszítéseknek, amelyekkel Erdei Ferenc megkísérelte a racionális agrárpolitikától messze elrugaszkodott intézkedések hatását tompítani. Nehéz idők voltak! A gyapot-, a kokszagiz- és a citromtermelés kora volt ez! Erdei Ferenc jól látta, hogy rossz értelemben vett politika uralkodott el a mezőgazdaságban, jól látta – és ezt közeli munkatársai előtt sem titkolta –, hogy mélységesen aggódik, hogy ezek a balfogások, melyek a személyi kultusz idején az íróasztalok mellett kiagyalt dogmák erőltetésében jelentkeztek, milyen roppant károk forrásai. Világos volt előtte, hogy a lenini parasztpolitika sutba dobása, a kollektivitás erőltetése, a szektás, dogmatikus eszközök igénybevétele éppen azokat a termelőerőket gyengíti, amelyek a társas gazdálkodás megalapozásához nélkülözhetetlenek. E sorok írója előtt nemegyszer megjegyezte, amikor az agrártudomány torz irányú alakulását panaszolta, hogy az igazi az agrártudományt a sarokba állították, és amit most annak nevez-

nek, arra csak azért van szükség, hogy alátámassza, amit e gyakorlatra rákényszerítettek. Erdei Ferenc megkísérelte az elvi harcot felvenni a súlyos hibák ellen, de nem mindig elég következetesen, és ezért kevés sikerrel. Amellett, hogy bízott a józan agrárpolitikai koncepció győzelmében, valami – számomra ma sem világos – oknál fogva engedett, s amit sejtetett, az az volt, hogy végső soron bármely cikcakkos úton, de eljutunk a parasztság boldogulásához vezető útra. Valóban. A dogmatizmus felszámolása után a párt rátért arra az útra, amelyet Lenin mutatott meg. De ez már Erdei Ferenc életútjának egy további állomása volt, amikor a szocialista mezőgazdaság fejlesztésében nagy szerepre jutott az agrárgazdasági tudomány, amelynek igen jól felkészült előharcosa volt.

Mint az Agrárgazdasági Intézet igazgatója és mint a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, elmúlhatatlan érdemeket szerzett az agrárgazdaságtan felvirágoztatásában, s erre joggal büszke volt, főleg arra, hogy nem zárkózott a tudomány szentélyébe, hanem a szocialista mezőgazdaság rendszerét formáló gyakorlattal állandó intenzív kapcsolatban volt. Ahogyan az államigazgatási tevékenység bürokráciára késztető munkája során sohasem szürkült – még a legmagasabb helyen sem – hivatalnokká, aki párnás ajtók mögé vonult, hanem miniszterként is a szó szoros értelmében a nép szolgája maradt – éppen úgy a tudomány legfelső helyén is a mindennapi gyakorlatot és a nép érdekeit szolgáló tudós maradt.

Az államigazgatás vezető pontjain végzett nehéz, küzdelmes munkája után 1957-ben vált lehetővé Erdei Ferenc számára, hogy a tudomány területére koncentrálja tevékenységét. A megnyugodott politikai atmoszférában a tudományos munka is konszolidálódhatott, és Erdei Ferencé a fő érdem, hogy felismerte és meggyőzően hirdette az agrárgazdaságtan és az üzemszervezés diszciplínájának komoly gyakorlati jelentőségét, főleg a termelőszövetkezetek hatékony fejlesztésének ér-

dekében, továbbá az, hogy ez a felismerés a gazdaságpolitikában és az államigazgatásban érvényre jutott.

Az Agrárgazdasági Kutató Intézet élén Erdei Ferenc munkája szinte felmérhetetlen becsű. Hogy útmutatásával kidolgozták itt a termelőszövetkezetek szervezését befejező időszakban a nagyüzemmé válás elméleti kérdéseit, és hogy ez a gyakorlatban fokozatosan valóra válik, és hogy a szocialista mezőgazdaságban az ötvenes évek közepéig teljesen elhanyagolt, illetve tekintetbe sem vett önköltségszámítás és a jövedelmezőség fogalma elfogadott kategóriák lettek, az ő gyakorlatra támaszkodó, szívós, tudományos érveinek győzelme volt. Éppen úgy, mint a háztáji gazdaságok fontos funkciójának „rehabilitálása". S hogy a „Mezőgazdaság és szövetkezet" című művében a mezőgazdaság fejlődését és a szövetkezetek történeti átalakulását kidolgozta, továbbá, hogy a mezőgazdasági termelés gazdaságosságával, illetve az önköltségszámítással foglalkozó 800 oldalas monográfiáját munkatársaival közreadta, hogy csak e két munkáját említsem, nemcsak az agrárgazdasági irodalmunkat gazdagította, hanem igen nagy mértékben hozzájárult szocialista mezőgazdasági üzemeink megszilárdítása révén egész népünk gyarapodásához.

Erdei Ferencnek oroszlánrésze van abban, hogy a mögöttünk álló két évtized utolsó negyedében sikerült a mezőgazdaság nagyüzemi termelésében olyan határozott fejlődést elérni, amely a kedvezőtlen természeti viszonyok között is stabilnak mutatkozik.

Természetesen ez a fejlődés a gazdaságirányítási reform nélkül nem következhetett volna be. Ám a reform kidolgozásában Erdei Ferenc nagy szerepet vállalt. Hogy a reform nyomán az erősen kötött, a bürokrácia béklyójába kényszerített mezőgazdasági termelés megszabadult a bénító kötelékek nagy részétől, és hogy az oldottabb, szabadabb, önálló kezdeményezéseket lehetővé tevő gazdálkodás útján megelőztük a többi kelet-európai országot, Erdei Ferencnek nagy érdemeit nem lehet elvitatni.

Erdei Ferenc sokszor hangoztatta, hogy a szabadabb gazdálkodás nemcsak a termelés terén biztat sikerrel, hanem születőben van, illetve megteremthető a lehetősége annak, hogy a korszerűen felszerelt üzemek egyben a legjobb értelemben vett demokratikus emberi közösségek is legyenek. De ennek valóra válásánál fájdalmasan nélkülözni kell azt a férfit, aki talán a legtöbbet tett ezért.

Megjelent: Élet és Tudomány, 1971. 34. sz.

KÁROLYI MIHÁLYNÉ, HARRER FERENC ÉS MAROSÁN GYÖRGY KÖNYVÉRŐL

Közel egy esztendeje, hogy nyugdíjas vagyok. Ezt megelőzően sokat elmélkedtem, tervezgettem, hogy lesz, mint lesz a „nyugalmazotti státus"-ban. Semmiképpen sem akartam, hogy nyugdíjba kerülésem napja éles Rubicont jelentsen életutamon, és szellemi restség vagy közöny vegyen rajtam erőt. Lelki alkatom megköveteli a politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális élet – mondhatnám szenvedélyes – nyomon követését. De azt is tudtam, hogy ez a passzív szemlélődés nem elégít majd ki. Ezért nem szeretném magamat szilenciumra ítélni. Élni akarom a jelent munkaviszonyom megszűnése után is, de nem csupán éveket szeretnék kapni az élettől, hanem életet, tartalmat adni az éveknek, azzal, hogy véleményt alakítok ki – ha módom lesz, meg is írom – az engem érdeklő eseményekről, olvasmányaimról. Másrészt megírom emlékirataimat, vagy ha úgy tetszik, tanúvallomást teszek az elmúlt fél évszázad azon mozzanatairól, amelyekhez elegendő kompetenciát érzek; a történelmet akarom ezzel – ha bármily csekély mértékben is – szolgálni. Úgy érzem, hogy emlékanyagom tárolási vesztesége egyre növekszik, és így annak szavakba öntése sürgető.

Természetesen öröm volna számomra, ha már életemben publikálásra alkalmasnak és aktuálisnak ítélnék írásom bármily kis darabját is, de csekély túlzással mondva, ez számomra nem elsőrangú jelentőségű; majd egykor valamelyik könyvtár zugából előkerülnek, és valaki lefújja róluk a port.

Az itt következő írás is olvasmányok, emlékek, vélemények laza kontúrral megvont foglalata.

Olvasmányaim között volt három magyar memoárkötet, amelyekről, úgy gondoltam – mivel ezek szüzséjével bizonyos affinitást érzek –, szívesen írnék méltatást. El is készítettem ezeket az írásokat. A *Valóság* szerkesztői azonban nógattak: építsem bele e recenziókba saját élményeimet és véleményemet, elvégre a korszak tanúja vagyok, bizonyára sok adatom is van, s talán nem is helyeslek mindent abból, amit Károlyi Mihályné feljegyzett; lehet – mondták –, Marosán Györggyel sem értek teljesen egyet, és megkérdezték, nem tartom-e kissé vontatottnak mindazt, amit Harrer Ferenc olyan minuciózusan papírra vetett? Kicsit viszolyogtam attól, hogy élményeimmel akármilyen szerény mértékben is, feldúsítsam az oly gazdag életű szerzők emlékezéseit, és azt gondoltam, hogy ezekben a memoárokban szerzőik azt írták meg, amit jónak láttak, és nemcsak szemük, de különbségtevő szemük is volt az iránt, hogy mit kell megörökíteni, és mit nem.

Kis töprengés után azután mégis úgy láttam, hogy talán fiatal barátaimnak van igazuk, s lehet, sőt hasznos is a recenzált művekben foglaltakat néhány toll alá kívánkozó reflexión kívül esetleg saját emlékfoszlányokkal egyben-másban kiegészíteni; s a memoárokról írva az élmények csak kis részét őrző emlékezetet is lehet serkenteni.

Napjainkban nagy divat az emlékezés, illetve a múlt eseményeinek emlékiratokban, önéletírásokban vagy napló keretében való megörökítése. Érthető e műfaj kultiválása iránti hajlam, de nem indokolatlan a közönség igénye sem a meoárok iránt, hiszen kétségtelen, hogy az izgalmakkal teli, viharos évtizedek gazdagon kínálják az emlékezők számára a történelmi élményeket; az olvasó viszont hálás, ha a múlt bőségszarujából olyan emlékekhez jut, amelyeket a tegnap szereplő részese egykor jó szemmel meglátott, s ma avatott tollal megír.

Úgy gondolom, hogy a memoár minősége főleg három kelléken múlik. Az első követelmény az őszinteség. A második, hogy az író személyes vallomásában az ábrázolt korszakot hangulatilag is reprodukálja, s végül, hogy lényeget meglátó

szeme íráskészséggel párosuljon. Nos, elmondhatjuk, hogy a magyar memoárirodalom virágzását jelző, közel egy időben megjelent három életrajzi kötet írói megfelelnek a kívánalmaknak. Mindhárman – kompetens krónikások – a fontosat látják meg, s élményeikkel hitelesített becses történeti forrásanyagot közvetítenek az utókor számára.

A három mű, noha műfajilag rokon, mégsem azonos jellegű. Harrer Ferenc „Egy magyar polgár élete" című írása az emlékirat és az önéletrajz ötvözete, hiszen a saját személyes élményeiről beszámoló író egyben bőségesen – talán túlságosan bőségesen is – elénk tárja azokat az eseményeket, amelyeknek cselekvő részese vagy tanúja volt.

Károlyi Mihályné „Együtt a forradalomban" című művét emlékezésnek nevezi. Valóban emlékezések, vallomások és naplójegyzetek foglalata ez a könyv, mely – érthetően – szubjektív színezetű, de amikor írója a maga és főhőse szellemi-politikai fejlődésén keresztül mutatja be korát, egyúttal a társadalom mozgásirányának hatásait is igyekszik több-kevesebb szerencsével érzékeltetni.

Marosán György könyve önvallomás és – ahogyan írja – emlékmű. Önvallomása egy szervezett munkásnak, kinek élete minden szála összefonódik a szociáldemokrata munkásmozgalommal, amelynek a szakmájára és korára utaló „Tüzes kemence" című írásban kíván emlékművet állítani.

A polgár, kinek – mint írja – erkölcsi kötelesség adta kezébe a tollat, hogy számot adjon az utókornak, mit hogyan látott, mit miért cselekedett, de korántsem önigazolásul, hanem másoknak tanulságul; a mágnásasszony, ki könyve előszavában az őszinteséget tartja a memoárírók legfőbb kötelességének, arra buzdítja őket, hogy azt írják meg, hogyan reagáltak az eseményekre, amikor azok végbementek, nem pedig azt, miként érzékelik azokat ma; a szervezett munkás, aki a világtörténelem hullámverésének sodrában ábrázolja sorsát, egyetlen szempontból vezéreltetve: csak az igazat elmondani, ahogyan látta és ahogyan átélte – valamennyien nemcsak

szándékolták, de műveik központi vonásává tették az őszinteséget. És ennek az őszinteségnek nem csupán vállalása, hanem vallomásaikban való következetes érvényesítése, valamint élményeik hűséges visszavetítése arra az időre, amikor azokat megélték, amikor az eseményeknek alakítói, szereplői vagy tanúi voltak, és az a magas morális mérce, amellyel önmagukat mérték, indokolja, hogy – noha a három szerző más és más osztályhoz tartozó, különböző alkatú, vérmérsékletű, és a társadalmi miliő, amelyben tevékenykedtek, igen-igen távol esett egymástól – mégis egy recenzió keretében emlékezem meg írásaikról. Szubjektív oka is van a három emlékirat rokonításának. Az, hogy magam is többé-kevésbé ismerem azt a társadalmi környezetet, amelyben a memoárokban szereplő alakok mozogtak.

Nézzük, mit tudok Harrer koráról, arról a terepről, amelyen tevékenykedett, a pesti városházáról és annak „podesztájáról", Bárczy Istvánról, kinek bizalmi embere volt?

Bár Harrer pályája kezdetén még gyerek voltam, később – Bárczy Istvánnal rokonságban lévén – sok mindent hallottam a pesti városházáról. Bárczy kitűnő modorú, élénk képzelőerejű, igen művelt nagypolgár volt, akinek fényes álmait az igazi nagy metropoliszról csodálattal hallgattam. Jó vacsorák után kifogyhatatlan volt az anekdotázásban. Nagy gaudiummal mondta el, hogy az egyik leghírhedtebb és legtöbb hájjal megkent városházi „törzsfőnök" – Erlich G. Gusztáv – nevében a G betű ganefet (svihákot) jelent. S mikor Erlich megkérdezte sánta városatya társát, miért hívják Täntzernek, az így felelt: amilyen becsületes maga, annyira én is tudok táncolni. De nemcsak adomázott; beszélt másról is. Úgy emlékszem nagyon irritálta őt a városházi igazgatás tisztátalansága és a sok szóbeszéd a gyanús manipulációkról – ami nem is volt alaptalan. Beszélt a kijárásokról; a közművek körüli anomáliákról; az egyik legkártékonyabb városházi korifeus, a bordélyosok egykori védője, Polonyi Géza sasköri klikkjéről; a terjedő korrupcióról; a kisebb-nagyobb

panamákról. Félig-meddig gyerekfejjel nemigen értettem, inkább csak sejtettem, hogy Bárczy túl gyenge és finnyás ember ahhoz, hogy úr legyen a városházi dzsungel felett. Édesapámtól hallottam, hogy makulátlan jellemű férfi, aki magas pozícióba jutva is szegény ember maradt. Kultúráltságával kimagaslott az akkori közéleti emberek közül, s bár Vázsonyi politikai szövetségese volt, ez az arrogáns, agresszív figura erősen diszkusztálta őt. Ugyanakkor hallottam első ízben Harrer Ferenc nevét, akit Bárczy nagyra becsült. Bárczyval a fehérterrort felváltó bethleni konszolidáció idején találkoztam utoljára. És amikor a Wolff Károly uralta városháza körüli dolgokról érdeklődtem nála, ő Renant idézte, aki szerint a csalás mindig legyőzi az erőszakot.

Károlyi Mihályné könyvéhez is tudok egyet-mást hozzátenni. Az első világháborúban négy évig lovastisztként szolgáltam, az arisztokrata környezet így némileg ismerős volt számomra. Dorna-Watra és Kirlibaba regényes tájain, az ötödik honvéd lovashadosztálynál stacionáltam hónapokig (hol Károlyi Mihály egy ideig be volt osztva).

A jórészt arisztokrata és dzsentri származású hivatásos tisztek (Apor báró hadosztályparancsnokot kivéve) görbe szemmel nézték a törzsnél – tehát biztonságban – levő tartalékosokat, s legfeljebb a bajtársiasság kötelező fokáig érintkeztünk. Magam is Apor tábornok egy diskurzus alkalmával szerzett szimpátiájának köszönhettem az ott töltött idő egy részét. Étkezés közben valahogy Festetics Tasziló herceg került szóba. Ha már Festetics, akkor legyen György – mondtam én kissé indolensen. Miért, mert botosispánokat neveltetett? – kérdezte Apor. Azt válaszoltam, hogy nemcsak azért, mert jó mezőgazdasági szakembereket képeztetett, hanem azért, mert a korabeli főnemesek egyik legrokonszenvesebb alakja volt, aki mint a Graeven-huszárok főtisztje, többek között a Martinovicsékkal kivégzett Laczkoviccsal a magyar szolgálati nyelv bevezetését követelte és azt, hogy a magyar ezredeket békében ne lehessen kivinni az országból, kegyvesz-

tett lett az udvarnál, és kvietálni kényszerült. A tábornok jóindulatú érdeklődéssel hallgatta Festetics dicséretét, hogy ez a főúr pénzét nem külföldön tékozolta, hanem idehaza a haladást szolgáló intézmények alapítására fordította. De közvetlen felettesemnek, Draskovich grófnak ez már sok volt: vasvillaszemeket vetett rám, és néhány hét múlva, Apor szabadsága alatt, visszaküldött ezredemhez.

Ezzel az úrral 1918 decembere körül találkoztam. Emlékeztetett, hogy annak idején mindenféle izgága embert dicsőítettem a hadosztálynál. Csodálkoztam, hogy a forradalom idején ez a birtokáért reszkető gróf így beszél, de aztán elmondta, hogy ő bízik Károlyiban, s azt kérdezte, nem tudom-e, hogy Károlyi „antantágens", akinek lesz elég összeköttetése az ország integritásának megvédésére. De amikor a Vix-jegyzék tartalmának nyilvánosságra kerülte után beszéltem vele, már átkozta Károlyit, mert – mint mondta – becsapta őket, még antantbérenc sem volt, elherdálta az országot; Draskovich birtokainak egy része határon túlra került. Ilyen szilárd elvi alapon politizált Draskovich gróf, akinek kívánságára elemezni próbáltam az akkori politikai szituációt, s azt mondta: széles látókörű férfiú vagy. Mikor megkérdeztem, miért tart annak, azt felelte: mert nagy orrod van.

Napi purparlék kapcsán a legkülönbözőbb mágnásokkal találkoztam, s volt köztük olyan is, akire nagyon ráillett – a Károlyi Mihályné által idézett – Károlyi Zsuzsanna kedvelt mondása: Il n'y a que nous (Rajtunk kívül nincs senki, ti.: csak mi számítunk), akik úgy hitték, hogy még mindenféle grófnál sem kezdődik az ember, hanem csak azoknál, akiket ők maguk közé valónak tartanak. Véletlenül fültanúja voltam, amikor Pallavicini Alfonz őrgróf – 65 000 holdjával együtt híres zsugori – nagy lenézéssel beszélt Jankovich-Bésán Endréről, akit iménti parvenü grófnak tartott. Nem egy kifogástalan, gentlemanlike, művelt mágnást ismertem meg, de a sima és néha erőltetetten előzékeny magatartás mögött sokszor rideg önzés, néha visszataszító agresszivitás húzódott

meg. Katonabajtársaim közül olyan nonchalance-szal hazudni, olyan hipokrita képpel megmásítani az előző napi véleményt, senki sem tudott úgy, mint az arisztokraták. Akadt közöttük olyan, aki a háború tragikumából mákszemnyit sem érzett, milliók szenvedése, a háború politikai háttere, következményei eszébe sem jutottak. Ilyen volt a végtelenül korlátolt, albínó-szőke Serényi gróf, aki fidélis cimbora és – csodálatosképpen – kitűnő sakkpartner volt, s miközben a német lovagrendről tartott lelkes előadásokat, olyat is produkált, mint senki más: tarokkozás közben korrigálni tudta a szerencsét. Egyszer – ahogy visszaemlékszem – tiszttársaim Ágoston Péter könyvét látták kezemben. Mikor érdeklődtek, miféle unalmas irkafirkát olvasok, én elmondtam röviden a világi nagybirtokok kialakulásának történetét. Szörnyen unták, és Serényi kijelentette, hogy ő sokkal hasznosabb dolgokról fog beszélni. És belekezdett – nagy ágyúdörgés hangjai mellett – a monokli esztétikájának ismertetésébe. Elmondta, hogy ezt az üvegdarabot az emberi arc szimmetriája megbontásának vágya szülte. Ugyanis – szerinte – az emberi arc szimmetriájában rettenetes monotónia van: az van a jobb oldalon, ami a balon. Ezt a monotóniát van hivatva a monokli megtörni. Azután megpróbáltam katonai ismereteimet fitogtatni: Clausewitz híres könyvéről beszélve közismert véleményét idéztem, mely szerint a háború a politika más eszközökkel való folytatása. Serényi félbeszakított: marhaság – mondta –, nem a politika, hanem a sport más módon való folytatása.

Összehozott sorsom ezután a kretenizmus és az obskurantizmus olyan hibridjével, mint Pálffy Fidél gróf. Galíciában parancsnokom volt ez a bigott katolikus, tompa agyú mágnás, aki nemcsak katonáit gyötörte, de engedetlen lovát is kiköttette, ugyanakkor minden vallásos ember tiszteletére intett. Ő maga pl. szivarral kedveskedett, szombaton pedig jiddisül jó ünnepeket kívánt a kaftános, tincses kocsmárosoknak. Hogy a politikát abban az időben megvető, pár száz holdas

dunakiliti birtokosból miként lett később nyilasvezér, majd miniszter, aki akasztófán végezte, ma is rejtély számomra. Kiegészítő portréja a nyilas Földművelésügyi Minisztérium iratanyaga, melyet 1945-ben az akkori miniszter megbízásából átnéztem. A sok említésre sem érdemes „ügydarab" között kezembe került Pálffy egyik dossziéja, melyben Rowlandson, Beardsley, Zichy Mihály és Bayros művészi értékű erotikus albuma mellett egy csomó obszcén rajzra bukkantam. E visszataszító arisztokratatípusok néhány szavas jellemzésével kísérelném meg valamiképpen érzékeltetni azt a roppant távolságot, amely Károlyi Mihályékat morálisan és etikailag ezektől a desperádóktól és poltronoktól elválasztotta. De egy kis túlzással hozzájuk lehetne sorolni Károlyiné két sógorát: a vagyona jó részét ostoba stiklikre elherdáló, mérhetetlenül gőgös Esterházy Pált és a bankgassei rablás egyik részesét, Pallavicini őrgrófot, a Károlyi Mihályné által kitűnően bemutatott Gyuri sógort is.

Ebben a méltatlan szomszédságban röstelkedve írom ide Károlyi Mihályné testvérhúgának nevét. Odescalchiné Andrássy Klárát jól ismertem. Politikai érdeklődése a családi tradícióknak megfelelően igen intenzív volt. A társadalmi igazságok felismerése azonban lassan bontakozott ki nála. Társadalmi élményekben szűkölködött, és a magyar gazdasági és politikai élet egyre evidensebbé váló krízisének jelei csak áttételeken keresztül jutottak hozzá. Azonban olvasmányai, értesülései egyre inkább lehetővé tették, hogy a társadalom gyorsan mélyülő válságának gazdasági rugóit felismerje. Előítéletei 1931-ben még csupán egy magát Keresztény Ellenzéknek nevező párt előadói pódiumára engedik, ahol „kenyér nélküli cirkusz"-nak, a nép pénzét herdáló együttesnek nevezi a magyar közéletet, és indulatosan vágja oda, hogy ez az „örökös ünnep nélküli ünneplés és ez a Potemkin-rendszer semmi jóra nem vezet". A későbbi években, a Gömbös-kormány idején a sokasodó cirkuszi handabandák s az egyre fogyó kenyér láttán a Margit rakpart úrnőjét etikai igényessége rádöbben-

tette a valóság felismerésére. A magyar társadalom gazdasági és erkölcsi züllését és a német imperializmus agresszív szándékait akkor már tisztán látta.

Andrássy Klára életútjának ismertetése nem illik ennek az írásnak a keretébe, csak annyiban, hogy Károlyi Mihályné memoárjai kapcsán megemlékezem húgának 1937-ben a köztársasági Spanyolországban tett útjáról. És hogy onnan írott leveleit néhány elvtársam segítségével ki szándékoztuk adni, miután annak egyes részeit erősen megnyirbálva az *Újság* 1938 tavaszán közölte.

Emlékeim kincsesházában őrzöm ennek a nagyszerű asszonynak a képét, aki eleinte, ha nem is tudatosan, de ösztönösen felismerte a társadalmi harcok irányát, s mikor a polgárháború tüzében égő köztársasági Spanyolországban szerzett élményei révén az addig csak sejtett igazságokat szembesítette a valósággal, bátran le is írta azokat. Ma is őrzöm eredeti kéziratát, melyet már nem volt módunk megjelentetni. Így mottózta: „A szabadságot el lehet fojtani, de a szabadság szükséglete magának az életösztönnek integráns része."

Közéletünk ma is tevékeny, megbecsült patriarchájának életleírását olvasva, Franklin Benjamin sorai ötlenek eszembe: „Ha nem akarod, hogy elfeledjenek, mire megöregszel, írj elolvasni méltó vagy feljegyzésre méltó dolgokat."

Harrer Ferenc, aki hosszú élete folyamán derekas dolgokat cselekedett, elolvasásra nagyon is méltó, sok tanulságot rejtő életleírása bevezetőjében közli, hogy könyvének első kötetét nem napjainkban vetette papírra. Életének fél évszázadát átívelő emlékezéseit – amelyek a húszas évek közepével zárulnak – még frissiben, 1920–1924 között rögzítette, s mivel történeti forrásanyagnak szánta, érintetlenül hagyta, de igényt tart arra, hogy az olvasók egykori megállapításait, nézeteit „a maguk idejének szemléletével nézzék, bírálják". A szándék, illetve a cél tiszteletet érdemlő, az igény feltétlenül méltánylandó. Természetesnek kell tartanunk, hogy az olvasó az emlékíró egykori nézeteit, megállapításait nem a maguk korá-

ból kiragadva, hanem abba beleágyazottan, társadalmi összefüggéseikben értelmezi. Harrer írását olvasva – attól a valósághű korrajztól kezdve, melyben a puritán, szolid, az akkori szóhasználat szerint lateiner családi környezetben eltelt gyermek- és ifjúkorát idézi oly módon, hogy a kissé biedermeieres légkört átszövi a régi Óbuda életének gazdasági-társadalmi jellegzetességével, és ahogyan a közélet számos jelentékeny posztját nemcsak betöltő, hanem azokon a haladás ügyét derekul szolgáló pályáját ábrázolja, s amilyen hangvétellel a fehér ellenforradalom mély rezignációval átvészelt keserű éveinek eseményeit rögzíti – egyre inkább éreztem, hogy az autobiográfus munkájának goethei megfogalmazása (mely szerint az „önmagának önmagában való történeti visszatükrözése") kevés emlékiratra illik úgy, mint az övére. Mert életútjának öt évtizedét idézve, önmagát mutatja be cselekedetei tükrében, s egyúttal plasztikusan kikerekedik emlékezései nyomán egy egész korszak arculata. Harrer mintegy mottóul írja könyve elé, hogy a közéletben vállalt szerepe nem volt egyéb, mint a kötelességek végtelen sorának teljesítése. Önéletrajzának gazdag tartalma: írója életének eseményei, sorsfordulói igazolják ennek a tömör deklarációnak találó voltát. Felismerte a társadalom objektív folyamatának törvényeit, ebből fakadóan erkölcsi kötelességeit, s azokat tetteivel realizálta.

Az újabb kori magyar társadalom, főleg a múlt század utolsó és a mostani első évtizedeinek területén sok még a feltáratlan mező. És nem utolsósorban nagy iramban fejlődő fővárosunk igazgatásának bonyolult mechanizmusa és a kommunális politika progresszív és retrográd tendenciái keveredésének bemutatása, annak sokrétű összefonódása az országos politikával az, mely hivatva van a tájékozódás fehér foltjait eltüntetni.

Ezen a területen – a város politikai labirintusában – Harrer Ferenc biztonsággal eligazít. Bemutatja a budapesti városházát a századforduló évtizedeiben, aprólékos térképet rajzol az apparátus mechanizmusáról, a vezetők és vezetettek ké-

pességeiről vagy kontárságukról, a baráti összefonódásokról, a közhivatalnoki etikától sokszor távol eső magatartásukról – a haladó polgár judíciumával. De amikor a stréber hadról meg az elszánt paladinokról megemlékezik, ezt kissé naivan lojális mezbe öltözteti. Pályatársainak ez a némileg elnéző, túl jóhiszemű jellemzése – mely nyilván az egykori társadalom szemléletére utal – jottányit sem von le ennek a komoly forrásértékű könyvnek becséből, melynek írója a magát liberálisnak becéző, de valójában családi-baráti kapcsolatokra és a mindenható nexusra épült bürokrata világban is hűséges sáfára maradt a főváros ügyének; a polgári demokratikus forradalom idején különböző nehéz külpolitikai posztokon példásan helytállott, és az ellenforradalom durva sikanériái és rágalmai közepette is tiszta maradt.

Könyvén – mely egy haladó polgár élete öt évtizedének történetét öleli fel – túlmutatnak a mi világunkban megért évei, melyek alatt útitársból a szocialista rendet szívvel-lélekkel magáénak valló személyiséggé lett.

Amilyen plasztikusan ábrázolja Harrer Ferenc azt a miliőt, amelyben tevékenykedett, az embereket, akikkel benépesítette emlékiratait, az eseményeket, melyeknek részese volt, olyan érzékletesen tárja elénk Károlyi Mihályné könyve első részében annak a társadalmi rétegnek az életét, melyből sarjadt; ezt egészítik ki dokumentáris becsű naplókivonatai. Károlyi Mihályné nyilvánvalóan személyes vallomásaival hozzá kívánt járulni férje történeti szerepének az eddigieknél hűségesebb megrajzolásához, de emellett saját életútján keresztül hű társadalmi metszetet mutat be: megragadó intimitással jeleníti meg a magyar arisztokrata világot. Az exkluzív grófi paloták rideg gyermekszobái, intrikákkal teli szalonjai, az agancsos vadászkastélyok elevenednek meg tolla alatt, az Andrássy- és Károlyi-famíliák nagypolitikát irányító alakjai lépnek elő az ország sorsát megszabó gesztióikkal. Míg közben csak a legintimebb kapcsolatok révén nyerhető remek portrékat ad környezete tagjairól. Érthető elfogultsággal kötődik

ultrakonzervatív mostohaapjához, Andrássy Gyulához – bár egyre távolabb sodródik tőle –, permanensen érzékelteti különállását, előbb mint a hideg, érzés nélküli, a hipokrita főúri nevelés ellen protestáló, makacs, szeszélyes kis comtesse, majd mint a nép szenvedései iránt egyre fogékonyabb ifjú grófnő, végül már Károlyi mellett mint tudatos lázadó. És ez a sírig tartó élettársi, elvtársi kapcsolat, amely Károlyi Mihály nemes alakjának távozása után is – úgy vélte – kötelességeket ró rá, adta kezébe a tollat.

Azt a folyamatot azonban, mely őt osztálya antipódusává formálta, nem külső eszközökkel mutatja be, hanem anélkül, hogy az arisztokrata társadalmi élet külső formáival szakítana, belső élete, lelkivilága, gesztusai – amelyeket extravaganciának, naiv filantrópiának tartanak – fokról fokra átalakulnak, s egyre szenvedélyesebben a nép bajai, megpróbáltatásai felé fordul. Sőt írásmodorával is megőrzi a főúri világ hangvételét.

Könyve hiányt pótol, nagy hiányt, hiszen korunk e nagy és tiszta alakjának, a humanista szocializmus megalkuvást nem ismerő bajnokának életművét igen hézagosan ismerjük csak, azért becses számunkra a vele kapcsolatos minden mozzanat, adat, közlés, hát még az őt nem csupán értő, de politikai tettekre inspiráló élettársának emlékezései. Több évtizeden át száműzetésben élt, és ha Nyugat menedéket adott is számára, a hivatalos körök negligálták, és be kellett érnie néhány baloldali prominens személyiség barátságával és a haladó közvélemény rokonszenvével. Itthon ugyanakkor a rágalmak özönét zúdították rá. A magyar olvasóknak csak egy parányi része ismerhette a közelmúlt eme nemes, elveiért minden áldozatra kész történelmi alakját. És ma? – Azt hiszem, életének értelméről, megrendítő sorsának fordulatairól elenyészően keveset tudnak. Mikor válogatott írásai 1964-ben itthon is napvilágot láttak – tegyük hozzá, nem méltó módon reprezentálva sem életművét, sem politikai jelentőségét –, alkalmam volt 16 egyetemet végzett tanárjelölttel Károlyiról szót váltani. Kö-

zülük nyolcan nem is hallottak róla, négyen összetévesztették Károlyi Sándorral, hárman a Tanácsköztársaság vezetőjének mondták. s mindössze egy volt közöttük, aki ismerte pályafutását, az, akinek nagyapja történetesen Parádon – Károlyi egykori birtokán – volt erdész. S bár Károlyi első vallomása 42 esztendei késéssel itthon is megjelent (első ízben 1923-ban adták ki a weimari Németországban), amelyben megkapó őszinteséggel számol be 1918-ig életútjáról – életműve egészének feltárása történészeinkre vár. (Az időközben „Az új Magyarországért" címen megjelent írásai – melyek részben az „Egy egész világ ellen" című emlékiratai kiegészítését és régebbi írásait foglalják magukban – a Károlyi-kép jobb megértését szolgálják. De úgy hiszem, most már itt volna az ideje, hogy Károlyi politikai nézeteit konfrontáljuk a tényekkel, és kialakítsuk emberi-politikai portréját.)

Majszkij, az egykori londoni szovjet nagykövet, jeles memoáríró a levéltári dokumentációkat és a memoárokat a történelmi igazság szempontjából értékelve azt írja, hogy az előbbiek befejezett tényeket, elfogadott határozatokat, törvényeket rögzítenek, de nem világítják meg a cselekedetek mélyén rejlő motívumokat, a cselekvő pszichológiáját és az adott időpont társadalmi atmoszféráját. Ezek nélkül pedig nincs teljes értékű történelmi eseménysor. Ez a vélemény járt fejemben Marosán György könyvét olvasva. Egyre világosabbá vált számomra, hogy a történelmi igazsághoz való eljutáshoz egybe kell vetni a dokumentumokat és a memoárokat, hiszen nyilvánvaló, hogy a levél- és okmánytárak iratcsomóiban őrzött adatok nélkülözhetetlenek a történészek számára, de ha a memoáríró – mint Marosán György – a dokumentumokba beleszövi személyes élményanyagát, olyanképpen, hogy azok mondhatni, azonosulnak a korral, úgy a történeti anyagot az érzelmi alátestés teljesebbé és így hitelesebbé teszi.

A „Tüzes kemence" írója bravúrosan váltja valóra a dokumentumok és az érzelmi matéria egységét.

Az előzőekben méltatott két memoárkötet egyik legvon-

zóbb vonásaként az őszinteséget említettem. Marosán György írásában ez már excepcionális méretekben jelentkezik.

Nem ismerem Marosán írói műhelytitkait, de nem hiszem, hogy gyakran fordította meg „íróvesszejét", hogy csiszolgasson mondanivalóján. Inkább úgy tűnik, hogy a szavak ölelkezéséből egybeállt mondatai minden cizellálás nélkül, spontán tolultak tolla alá, és ez teszi mesterkéltség nélküli, természetesen pergő írását olyan kifejezővé.

Könyve élete három és fél évtizednyi útját foglalja magában, századunk első évtizedétől a felszabadulás első napjaiig, olyan éveket, melyekben a társadalmi mozgások, a történelmi fordulók sokasága zsúfolódott össze. Hogy ezekben az eseménydús évtizedekben miként alakult a memoáríró sorsa, hogy az események milyenné formálták, a történelmi fordulatok hogyan tükröződtek tudatában – ez a „Tüzes kemence" tartalma.

A falusi tanító korán árvaságra jutott fiának küzdelmes gyerekkora: a debreceni árvaház dermesztő sivársága, a polgári és a proletárforradalmak e falak közé is behatoló, örömöt árasztó fuvallata, a váradi pékműhely sajátos mikroklímája, a munkásöntudat bontakozásának megjelenítése a hű korfestésen túl a munkásifjak érzelmi világának tartalmát és viharzásait is megkapóan érzékeltetik.

Életútját terjedelmes kötetén át nyomon követve, egy percig sem lankadt érdeklődésem; ellenkezően: egyéni sorsa fordulatainak, hányatottságának, érzelmi élete alakulásának, sőt a pékmunka technológiájának sallangtalanul egyszerű és egyben expresszív erejű közlése végig lebilincselően izgalmas élményt nyújtottak.

Egyre fokozódó figyelemmel olvastam, miként válik a kis pékinasból a munkáskollektíva segítségével kiváló szakmunkás, a munkásokhoz ösztönösen húzó árvagyerekből osztálytudatos dolgozó. Élveztem e folyamatok érzelmi aláfestését: a munka patetikus apoteózisát, a szocialista emberré válás szép példáját.

Nyugati vándorútján feltárult előtte a harmincas évek munkásmozgalmának sajátos panorámája. A bejárt országokban a fasizmus elleni harc legfőbb akadályát a munkásmozgalom egységének hiányában látja, amely a weimari haladó demokráciában a legevidensebb.

„A náci métellyel szemben az egyetlen lehetőség lenne a munkásosztály egysége" – idézi egyetértően a Berlinben dolgozó magyar nyomdász véleményét.

Hazatérve szakszervezeti harcok, egyre intenzívebb politikai munka, szorgos tanulás következik, ez tölti ki életét, amit a jobboldali szociáldemokrata vezetők gyanakvásai (nem lett-e kommunista?) s a velük folytatott viták irritálnak, és az állandó rendőri zaklatások, lebukások tesznek gyötrelmessé.

Később, a Szovjetunió elleni rablóháború idején, a fasizmus egyre dühödtebben támad, a rendőrterror fokozódik. Marosán megjárja a Margit körúti fogház, az Andrássy-laktanya poklát, a Toloncház és a váci börtön kínzókamráit. Emlékezései során a maga egyéni hangján ad számot nemcsak szenvedéseiről – amelyeken derűs kedélye, szerencsés fizikai és lelki alkata átsegítette –, hanem miközben eltalált portrékat rajzol a munkásmozgalom számos alakjáról és méltatja a börtönkollektíva szerepét, csodálja a kommunisták hősi helytállását, elismerve, hogy pártjuk az egyetlen párt volt, mely negyedszázados illegális tapasztalatával felvértezve, határozott politikai program birtokában hivatott volt a fasizmus elleni harcot vezetni – nem hallgatja el az egységes munkáspárt létrehozását nehezítő szektás hibákat sem.

Marosán – és ez könyvének úgyszólván minden részéből kitűnik – a demokratikus egységfront következetes harcosa volt. De a népfrontmozgalmat nem taktikának tartotta, hanem a munkáspártok alapvető politikájának, amely szövetséget kell teremtsen nem csupán a két munkáspárt, hanem az antifasiszta középrétegek között is. Szenvedélyesen követelte, hogy ne csak a börtönben értsenek szót egymással a két munkáspárt tagjai, de kint a nagyvilágban is.

Említésre érdemes Marosán György viszonya pártja vezetőihez. Nézetem szerint csodálatát Mónus Illéssel kapcsolatban – ismerve Mónus politikai nézeteit, merev egységfrontellenességét – nem lehet meg nem kérdőjelezni. Érthető azonban, hogy az egykori, főleg mozgalmi területen tevékenykedő Marosánt elragadta Mónus tudása, és elkápráztatták elméleti szemfényvesztései, úgy, hogy ha konkrét gyakorlati kérdésekben nem is értett vele egyet, azokat nem tudta kellő határozottsággal visszautasítani, és megfelelő konzekvenciák levonásáig vinni. Annál dicséretesebb, hogy *nem mai* véleményét applikálja az egykori eseményekre.

Nagyon is elhiszem az *egykori* Marosánnak, hogy Mónust a harmincas években a nemzetközi munkásmozgalom művelt ismerőjének tartotta, aki „mindent meg tudott magyarázni, mindent jól indokolt". – Valóban: a nemzetközi munkásmozgalom eseményeit kitűnően ismerte, de annak dinamikáját annál kevésbé.

Mónusról nekem rossz emlékeim vannak. Annak idején – s most visszanézve is – őszintétlen embernek tartottam, aki nem mindig taktikai okból beszélt azért, hogy gondolatait elrejtse, hanem alaptermészete – hogy egy elkoptatott szóval éljek – volt a két-, illetve többkulacsosság.

Úgy hiszem, 1933 végén vagy a következő év elején ismerkedtem meg vele. Többször találkoztunk a *Népszava* könyvesboltjában, és cikkek ügyében felkerestem a *Szocializmus* szerkesztőségében is. Beszélgettünk a munkásmozgalom múltjáról, jelenéről meg a jövőjéről is. Emlékszem, egyik találkozásunk alkalmával Kunfi Zsigmond került szóba – aki különben politikai eszményképe volt –, portréja íróasztala fölött függött. Elmondtam neki, hogy ismertem Kunfit. Faber Oszkárnál, a Tanácsköztársaság vallásügyeinek későbbi vezetőjénél – akinél diákkoromban laktam – gyakran megfordult. Visszaemlékeztem arra, hogy Kunfi villogóan szellemes csevegéseit, vitáit fiatalkoromban gyönyörűséggel hallgattam, és egy-egy beszédét hallva, izzó szavaitól valósággal megré-

szegülve, a szocializmus nagy harcosának tartottam. De mélységesen csalódtam benne, mert a Tanácsköztársaság árulója lett, akit lelkiismeretfurdalásai tettek narkomániássá és kergettek az öngyilkosságba. Lelkiismeretfurdalásai valóban voltak – mondta Mónus –, de amiatt, hogy a kommunisták olyan cselekedetekbe hajszolták bele, amelyek végzetessé lettek; magának pedig ifjúkorában jobb volt a judíciuma, mint ma – valami ilyesmit mondott.

Mónus tudta, hogy kommunista vagyok, és ennek ellenére vagy talán éppen ezért többször ösztönzött, hogy írjak lapjába; hajlandó – mondta – vitacikk gyanánt olyan írások közlésére is, amelyek nem fedik a szociáldemokrata álláspontot. Két cikket adtam át neki. Mind a kettő a századforduló parasztmozgalmait értékelte. Mind a kettőt visszaadta azzal, hogy bolsevik véleményt tükröznek, és az írt formában nem közli azokat. Kértem őt, indokolja meg, miért nem jelenhet meg egy olyan írás a *Szocializmus*ban, amely feltárja a szociáldemokrata párt hibás és káros agrárpolitikáját az írt korszakban. Válaszára szó szerint már nem emlékszem, de a lényegére igen. Cikkemben azt írom – mondta –, hogy a szociáldemokrata párt a földmunkásság és a parasztság földosztásáért folytatott harcának vezetését nem vállalta, sorsukkal nem törődött, átengedte azt a Várkonyi- és Achim-féle agrárszocialistáknak. Ez az állítás – mely rágalmazza a szociáldemokrata pártot – gyengítené falusi pozícióikat, ezért nincs helye a folyóiratban. Igaztalan az a vád is, hogy a szociáldemokrata párt opportunista módon elodázta a nagybirtokok elleni forradalmi harcot. Ellenben az igazság az, hogy a szociáldemokrata párt az agrárprogramjában lefektetett elvek szerint következetesen törekszik annak megvalósítására olyan időpontban, amikor annak politikai realitása meglesz, de nem viheti bele a parasztokat egy már eleve is reménytelen harcba. Indítványoztam azután neki, hogy indítsanak vitát a szocialista agrárpolitikáról a *Szocializmus* hasábjain, de Mónus ezt elutasította. Néhány nap múlva azonban az akkori Fő-

városi (ma Szabó Ervin) Könyvtárban a *Szocializmus* előző évfolyamait böngészve, rábukkantam Mónusnak egy 1930-ban írt cikkére, melyben nagy mulasztásnak bélyegzi, hogy a szociáldemokrata párt nem tűzte ki céljául a nagybirtokrendszer megszüntetését, és nem valósította ezt meg 1918-ban sem, amikor pedig a forradalom erre lehetőséget nyújtott; ennek okát abban látta, hogy a „földéhes paraszttömegeket nem egyesítette egy ilyen program végrehajtására".

Alkalmat kerestem rá, hogy megtudakoljam tőle, mi az oka annak, hogy 1930-ban még helyesen, kritikusan állást foglalt pártjának parasztpolitikájával szemben, 1934-ben ezt már megváltoztatta. A szociáldemokrata párt bűnösen megalkuvó agrárpolitikájának leleplezését – mondtam – miért tekinti ma rágalomnak, holott négy évvel ezelőtt maga is elismerte ezt? Válaszának lényege az volt, hogy számára mindig a mozgalom érdeke a döntő, ez pedig nem választható el a pillanatnyi politikai szituációtól. Mikor megkérdeztem, hogy csak nem az 1930. szeptemberi események (Mónus cikke a *Szocializmus* 9. számában jelent meg) és az akkori politikai szituáció befolyásolták cikke megírásában, elhagyta megszokott debattírozó fölényeskedését, éles hangon és olyan durva rabulisztikával érvelt, hogy abbahagytam a feleslegesnek látszó szócsatát.

Valamikor 1935 elején, mikor már egyre sötétebb lett az európai égbolt, találkoztam vele – ha jól emlékszem – egy budai vendéglőben. Megkérdeztem tőle, hogy nem tartaná-e helyesnek ebben a politikai helyzetben, a német szörnyűségek láttán, ha legalább alapvető kérdésekben akcióegység jönne létre a két munkáspárt között? Amennyire tőle függ, ő minden egységes akciónak ellene van, mert ez csak kelepce vagy provokáció lenne – válaszolta. Úgy láttam, Mónus képtelen a történelmi vagy társadalmi jelzésekre figyelni, bármilyen félreérthetetlenek is azok. A *Szocializmus* 1935. áprilisi számában meglepetésemre leközölte egy régebbi cikkemet a távolkeleti mezőgazdaságról. Még két ízben találkoztunk.

A *Szocializmus* 1935. májusi számában Takács József, a Földmunkásszövetség egyik vezetője a *Gondolat*ban megjelent cikkem kapcsán durván denunciált, amelynek rám súlyos következményei lettek. A támadásra egy kb. 8–10 oldal terjedelmű cikkben felelni akartam. A választ tartalmazó kéziratot Mónushoz, a főszerkesztőhöz vittem, aki közölte velem, hogy egy oldalnál nagyobb helyet írásomnak nem tud adni, mert „nekünk nincs annyi papírunk, mint maguknak, nekünk nem gurulnak a rubelek" – mondta. Undorral és gyűlölettel hagytam el a szobáját.

Utolszor a német megszállás idején találkoztunk. Illegálisan a Császárfürdő szállodájában lakott. Meglepetésemre megkérdezte tőlem, nem tudok-e biztosabb búvóhelyet számára, mert nagy veszélyben érzi magát. Menedéket valóban nem tudtam számára ajánlani, de otromba megjegyzésemet, hogy csak nem akar guruló rubeleket igénybe venni, ma is őszintén fájlalom. Néhány nap múlva kaptam a hírt, hogy a nyilasok megölték.

Marosán Mónuson kívül a szociáldemokrata munkásmozgalom egész sor alsó, közép-, valamint vezető funkcionáriusát említi, s jobbára úgy építi be alakjukat emlékiratába, hogy a velük való találkozások, beszélgetések s viták körülményeiből, témáiból a legtöbbször hű képet láthat a mai olvasó az illetők *akkori* magatartásáról.

Braun Soma alakját olyan intim közelségbe hozza, hogy azt hiszem, a mai olvasók is megérzik benne a kiváló mentort, a társadalmi eszmék fejlődéstörténetének tudós interpretátorát. De foglalkozott filozófiatörténettel is, és ezt a diszciplínát úgy tárta hallgatói elé, hogy a történeti anyagba aktuálpolitikai anyagot csempészett. Braun Soma ugyan a szociáldemokrata párt oktatási osztályát vezette, de az előadott anyaga színtiszta szocializmus volt. A Tanácsköztársaság bukása után elszenvedett ötévi börtön, a túlfeszített munka, amit igen szűkmarkúan fizettek, nehézzé tették életét. Fordítani, banktisztviselősködni kényszerült. Sok előadását hallgattam, elvtár-

si közelségbe kerültem hozzá, és örültem, hogy „Társadalomlélektan" című művének kiadását barátaival együtt elősegítettük. A fasiszta pribékek elpusztították, de egykori barátai hálás szeretettel őrzik emlékét. Szerény, vonzó lényére, meggyőző szavaira egy Babeufről tartott előadása kapcsán emlékszem a legélénkebben ma is. A forradalmi munkásmozgalom e sokak által félreismert alakját megragadóan mutatta be, úgy, hogy elválasztotta tevékenységének utópisztikus vonásait azoktól, amelyeket a valóságból merített s amelyeket a tömeg igényelt. A Braun Soma rajzolta Babeuf-kép él ma is bennem. És még egy tárgyi emlék. A Braun fordította írásokat a cenzúra fokozottan figyelte. Ezért Upton Sinclair „Az ács fiának hívnak" című könyvén – melyet ő ültetett át magyarra – V. Nagy Kornél szerepel fordítóként. E könyv egy példánya a fordító dedikációjával ma is tulajdonomban van.

Peyer Károlyról, Bán Antalról és Marosán szűkebb baráti köréről szólnék még, akikről sűrűn esik szó a memoárban.

Marosánnak Peyerrel folytatott vitáiból az utóbbi visszataszító emberi-politikai arcéle többé-kevésbé jól tükröződik.

Két alkalommal beszéltem Peyerrel – egyszer a felszabadulás után, 1947-ben, a Zsolt Béla által vezetett Radikális Párt helyiségében. Ugyanis a baloldali pártok politikáját gátlástalan demagógiával támadó Peyert a szociáldemokrata párt vezetősége 1947 nyarán, a választások előtt, ejtette: nem jelölték országgyűlési képviselőnek. Erre Peyer kilépett a pártból, és csatlakozott a Polgári Radikális Párthoz. Megdöbbentett a hír. Nem értettem, hogy ez az emberi jogokért oly merészen küzdő, kimagasló képességű antifasiszta publicista, aki egyébként a legtöbb kérdésben egyetértett a kommunista párttal, miként szövetkezhetett ezzel a haladó polgári körökben is megvetett renegáttal. Zsolt Bélához engem több évtizedes barátság fűzött. Őt kerestem a párthelyiségben, de távol volt. Egy asztalnál Csécsy Imre, a párt másik vezetője diskurált Peyerrel. Zsolt késett, és az ott töltött idő alatt Peyer és Csécsy vitáját hallgattam. Csécsy a maga csendes modorában a

demokratikus töltésű antifasiszta egységfront szükségességét vitatta az őt jellemző polgári korlátok mellett. Peyer rikácsolva deklamált, a „klasszikus demokráciát" emlegette, amelyet szerinte már a szociáldemokrata párt is megtagadott. Államférfiúi pózban tetszelgett, de kunkori bajuszával, pókhasával, banális politikai szólamaival rám inkább egy silány portékát áruló szatócs benyomását tette, és az is rejtély volt és marad is számomra, hogyan tudott a közéleti tisztaságra oly kényes Csécsy politikai frigyre lépni ezzel az izzadt kezű vigéccel. Azután úgy adódott, hogy Zsolt Bélával csak több mint másfél évvel utóbb beszélhettem, tragikus körülmények között. – Halálos betegen feküdt a János Kórházban. Felelevenítettük a komáromi időket, mikor büszkén ajándékozott meg első verskötetével, amelyet Babits vezetett be. Az utóbbi évek eseményeiről alig esett szó, de búcsúzásom előtt, köhögési rohamai között, a szokott hevességgel emlékezett élete „csúnya fokára" – a Peyerrel való kapcsolatra.

Bán Antal más képlet volt. Zárkózott, szűkszavú, pozőr. Modoros allűrjeivel, választékos öltözködésével a munkásarisztokrácia típusa, aki a munkásból lett angol Labour-minisztereket mímelte. Reformista volt a javából, aki azonban a felszabadulás utáni időkben a kommunista párt lojális koalíciós partnerének jól sikerült álarcát viselte.

Svájcban 1946 tavaszán tagja voltam az általa vezetett gazdasági delegációnak. Komoly hozzáértéssel és sikerrel tárgyalt, ami – ismerve a svájciak animozitását a „keletiek" iránt – nem volt könnyű. A tárgyalások eredményességéhez nagyban hozzájárult Vajda Imrének, a bizottság helyettes vezetőjének kitűnő felkészültsége. Ha jól tudom, ez volt az első, nyugati állammal kötött kereskedelmi szerződésünk. – Az egyik estét Bernben Bánnal töltöttem. Rendkívül szívélyes volt. Eleinte praktikus tanácsokat adott a svájci és általában a nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésére vonatkozóan. A múltról beszélve azután elmondta, hogy ő legszívesebben ideológiai kérdésekkel foglalkozna, de hát most a gazdaság a döntő. Sze-

rettem volna elméleti felkészültségét megismerni, s tudakoltam, publikált-e már teoretikus jellegű írásokat. Azt felelte, Jugoszláviában ő volt a szociáldemokrata párt egyik ideológusa, és szellemeskedve mondta, hogy mint szocialista teoretikus, a teologikus Othmar Spann elméletét ő leplezte le a marxizmus védelmében. Meglepő verzátussal fejtegette az univerzalizmus és az institucionalizmus tévtanainak romboló hatását a második világháború előtt. Később, néhány palack után, teljesen feloldódott zárkózottsága, s nekitüzesedve jelentette ki, hogy neki, az elméleti kérdéseket fölényesen ismerő és a gyakorlati politikában is biztonsággal mozgó politikusnak történelmi küldetése van. Zavaros, eklektikus gazdaságpolitikai eszmefuttatásának részleteire már nem emlékszem, csak arra a kijelentésére, hogy nem hagyja magát semmiféle pártpolitikai Prokrusztész-ágyba belekényszeríteni, mert az ő vezércsillaga a marxizmus marad.

Ezt a diskurzus közbeni meglepő kijelentést valami egzaltációval elegyített nagyképűséggel tette. Szinte megdöbbentettek a manifesztációszerű szavak és az, hogy hozzám intézte ezeket – még ha két üveg burgundi hatásaként is –, úgy emlékszem, erősen ízléstelennek hatottak.

Másnap a svájciak adta búcsúbanketten Bán igen formás pohárköszöntőt mondott, amelyben személyemet – aki tenyészállatvásárlás miatt Svájcban maradtam – figyelmükbe ajánlotta.

Itthon néhányszor futólag találkoztam vele. Később „vezércsillagát" megtagadta: egyre jobbra csúszott. Mind negatívabb gesztusait, végül árulását akkor nagy részben szerencsétlen érzelmi kapcsolata hatásának tudtam be.

Marosán baráti körének tagjai, akik szellemi fejlődését és politikai tájékozódását nagyban elősegítették – Vajda Imre, Horváth Zoltán, Justus Pál –, a szociáldemokrata párt szellemi elitjéhez tartoztak, de a jobboldali pártvezetőség a jelentősebb posztokat a felszabadulás előtt elzárta előlük.

A József Attila Emlékbizottságról és a költő budapesti te-

metéséről szóló részek szép lapjai Marosán könyvének. Abban a korban szokatlanul bátor akció volt ez, és Marosán kezdeményező és végrehajtó szerepének megörökítését örömmel olvastam annál is inkább, mert több elvtársam megbízásából Gáspár Zoltánnal – a *Szép Szó* szerkesztőjével – több ízben megvitattuk a temetés részleteit.

Emlékezetes számomra 1942 májusának első vasárnapja. Marosán hűségesen beszámolt a gyászünnepségről, bár a messzeség délibábja kissé felnagyította a szakadó esőben megjelentek számát. Ám nem a tömeg nagysága, hanem minősége, a munkások, értelmiségiek legjobbjai, a munkásság vezette népfront és a költő igazi értői, akik ravatalát körülállták, jelezték, hogy kik azok, akik „a megszerkesztett szép szilárd jövőt" – áhítják.

A Vándor-kórus éneke, Major versmondása, az egész légkör megrázó ünnepélyessége felejthetetlen számomra. Vértes Györggyel együtt tettük le a sírra azt a vörös szegfűcsokrot, amelynek piros szalagján aranybetűkkel ez állott: „József Attilának, küzdőtársai." (A temetés után a detektívek a szalagot nyomban eltávolították.)

És ha egy későbbi kutatót a részletek is érdekelnek, íme: a Mumme Anna Vilmos császár úti (mai Bajcsy-Zsilinszky út) virágüzletében vásárolt csokor árát Csont Ferenc, Köves András, Novák Károly, Schönstein Sándor, Schöpflin Gyula, Vértes György és jómagam adtuk össze. (És még annyit, hogy az Irodalmi Lexikonban levő *Temetése Balatonszárszón* aláírású kép a budapesti temetést ábrázolja.)

Marosán György könyvének a német inváziót leíró része frappáns történelmi riportnak tűnik, melynek keretében egy-egy politikai szereplő tevékenységének jellemzésével, a sorsdöntő napok egyes mozzanatának rögzítésével értékes forrásanyagot prezentál az utókornak.

Ugyanez mondható el a felszabadulás első napjait, találkozásait bemutató részről, amelyek már nyilván beletorkollnak emlékiratainak további kötetébe.

Marosán György könyve nemcsak sodró lendülettel megírt, izgalmas cselekményű, néhol romantikus beütésű, realista regénnyel felérő mű, hanem őszinte vallomása a munkásegységet nem csupán óhajtó, hanem érte szenvedélyesen küzdő szocialistának.

Megjelent: Valóság, 1969. 10. sz.

Mezőgazdaság és társadalom

AGRÁRTÖRTÉNET-ÍRÁS ÉS SZOCIALISTA MEZŐGAZDASÁG

Miféle összefüggés lehet a történeti kutatás és korunk problémái között? Van-e valamiféle kapcsolat az agrártörténeti kutatások és a mai magyar mezőgazdaság megoldására váró kérdései között? Segíthet-e az agrártörténeti kutatások elmélyítésében korunk agrártudománya és mezőgazdasági gyakorlata? S megfordítva: miben lehet hasznára az agrártörténet feltárása a mai mezőgazdaságnak?

A válasz tulajdonképpen benne foglaltatik a feltett kérdésekben. Bővebb kifejtése azonban feltétlenül indokoltnak látszik, elsősorban azért, mert úgy tűnik: ma még némileg le vagyunk maradva az agrártörténet-írás és a mezőgazdaság tudományos és konkrét napi teendői közötti alapvető összefüggések feltárása és tudatosítása terén. Ma még inkább csak ösztönösen, mint tudatosan, elvileg megalapozottan tevékenykedünk akkor, amikor támogatjuk azokat a törekvéseket, amelyek az agrártörténet-írás és az agrártudomány szerves együttélését vannak hivatva kialakítani. De nem szabad véletlennek tekintenünk, ha szerte a világba pillantva az agrártudomány, a mezőgazdaság és agrártörténeti kutatások szoros együttműködését látjuk. Angliától, az Egyesült Államoktól a Szovjetunióig, Olaszországtól mindkét Németországon át Lengyelországig, de még olyan kis, bár fejlett országban is, mint pl. Hollandia, a különféle agrártudományi egyesületek, kutatóintézetek vagy egyetemek, esetleg mezőgazdasági főiskolák azok, amelyek otthont adnak az agrártörténeti kutatásoknak. Ha a külföldi agrártörténeti folyóiratokat vagy periodicákat nézzük – közülük a szovjet, a német, az angol, a holland a

legnagyobbak –, mindegyiknek kiadója valamilyen agrártudományi egyesület vagy olyan agrártörténeti társaság, amelyik egy ilyen egyesületnek a filiáléja. Ma már légiónyira nőttek azok az agrártörténeti kiadványok, amelyeket agráregyetemek vagy főiskolák adnak ki. S ezeket a munkákat kapitalista viszonyok között az említett szervek saját költségükön teszik közzé. Mi indokolja ezt a kölcsönös érdeklődést a mezőgazdaság művelői részéről az egyik oldalon, az agrártörténeti kutatás felől a másik oldalon? Nem hisszük, hogy puszta filantrópia volna bármelyik fél részéről is ez az érdeklődés.

A kölcsönös érdeklődésnek, annak, hogy az agrártudomány, illetve az agrártudományi egyesületek fedelet adtak az agrártörténeti kutatás számára, a sok tényező együttes hatása mellett is tulajdonképpen két fő oka van. Mindkettő azonban bővebb indoklásra szorul.

Az egyikre abban a pillanatban fény derül, mihelyt tüzetesebben szemügyre vesszük magának az agrártörténet-írás kialakulásának miként jét. Honnan ered? Nem kell túlságosan messzire menni ahhoz, hogy választ kaphassunk. Az agrártörténet-írás létrejötte is ahhoz a gazdaság- és társadalomtörténeti érdeklődéshez kapcsolódik, amelyik a francia felvilágosodás történelemszemléletét hatotta át, tehát tulajdonképpen a kapitalizmus kifejlődésének következménye, a fiatal polgárság társadalmi érdeklődésének kifejeződése a történetírásban. A történetíras ezt megelőzően nem foglalkozott a nép életével, a termeléssel, hanem a politika eseményeivel, az uralkodó, a kimagasló államférfiak élettörténetével vagy az egyház tevékenységével. Mindennek érvényét nem csökkentheti az a körülmény, hogy a régi történetírók munkáit lapozva itt-ott olyan részekre lelünk, amelyekben a szerző a társadalom vagy a gazdasági élet bemutatásának szükségességére hívja fel a figyelmet. Ezek a részletek nem másítják meg az összképet, amelyet előbb a történetírás korai szakaszáról rajzoltunk. Csak amikor a polgárság jut uralomra a társadalomban, s a társadalmi érték fokmérői sorába belép a tőke is – bizonyos

értelemben –, a munka is, csak akkor fordul a történetírás figyelme a gazdasági élet eseményei, a gazdaságtörténet felé.

A fejlődés további fokán azután az egységes gazdaság- és társadalomtörténet szükségszerűen részekre bomlott. Alkotóelemei önálló diszciplínákká váltak. Létrejött az ipartörténet, a kereskedelemtörténet, de mindenekelőtt a társadalomtörténet szakadt el a konkrét termelési folyamatokat vizsgáló gazdaságtörténettől. Újabban szinte önálló tudománnyá vált a technikatörténet, ennek a folyamatnak azonban már mi is kortársai, szemlélői vagyunk. Ezek és más, itt nem említett tudományágai az egykor egységes gazdaság- és társadalomtörténetnek, természetesen nem önmagukban fejlődtek, hanem önállósodásuk alapjaiban fonódtak össze a gazdasági és társadalmi fejlődés konkrét menetével.

A mondott önállósodási folyamat egyik fejlődési határköve a mezőgazdasági termelés és az agrártársadalom történetével foglalkozó diszciplína kiválása, leszakadása a gazdaság- és társadalomtörténetről. Ez a többi tudományág önállósodásával egyidejűleg – időben talán azokat meg is előzve – zajlott le. S túlzás nélkül állítható, hogy ez a legnagyobb jelentőségű volt. Az agrártörténet ilyen viszonylag korai kialakulásának előidézői között kell számon tartanunk az olyan jelenségeket, mint pl. azt, hogy *az emberiség gazdaságtörténete hosszú időn át tulajdonképpen a mezőgazdaság története volt.* Így minden őstörténeti vizsgálódás szükségszerűen elvezet az agrártörténethez. Ugyancsak meggyorsítója volt e folyamatnak az a körülmény, hogy több úgynevezett rokontudomány tárgya is pusztán a maga önmozgása folytán eljutott addig, hogy az agrártörténet részévé váljék. Gondoljunk – egyebeket nem említve – a néprajzra, a régészetre, az őstörténetre, hogy csak azokra a tudományterületekre utaljak, amelyek látszólag talán a legmesszebb esnek a mezőgazdaságtól. Ezek a körülmények jelentős mértékben meggyorsították és ma is meggyorsítják az agrártörténet-írás önállósodásának folyamatát. A fejlődésnek ma már azon a pontján vagyunk, amikor arról

beszélhetünk, hogy az agrártörténet-írás világszerte egyfajta határtudománnyá változott. Történettudomány is, néprajztudomány is, régészet is, statisztika is, agrártudomány is! De egyúttal *nemcsak* agrártudomány, nemcsak néprajz, nemcsak régészet. Hanem mindezeknek elemeit tartalmazza, de lényegesen több, mint a felsorolt és fel nem sorolt tudományterületek mechanikus összessége. Az agrártörténeti kutatások ma már világszerte önálló kutatási metodikával rendelkeznek, vizsgálódásaik módszere pedig sajátos ötvöződése azon tudományok módszereinek, melyeknek határán mozog, amelyek mind egy-egy alkotóelemét jelentik.

Közülük ma kétségtelenül az agrártudomány a legjelentősebb. Az agrártudomány szempontjai, módszerei és konkrét eredményei azok, amelyek a fejlett agrártörténeti irodalomra az elmúlt 30–40 évben a legjelentősebb hatást gyakorolták, s ennek nyomán az agrártörténeti kutatás nem kis eredményt ért el. Így azután nyugodtan mondhatjuk, hogy az elmúlt évtizedek fejlődésének alapvető vonása az agrártudomány szempontjainak érvényesülése az agrártörténeti kutatásban, az agrártörténeti irodalomban. Ez természetesen összefügg azzal is, hogy ezeknek a kutatásoknak iránya, súlypontja szükségszerűen eltolódik: a társadalomtörténeti aspektus helyét a termeléstechnikai foglalja el. Ha tudományos egzaktsággal akarnánk fogalmazni, akkor e ponton helyesbítenünk kellene: a társadalomtörténeti eredmények eléréséhez ugyanis ma már a legtöbb esetben konkrét termeléstörténeti vizsgálatokat kell végezni. A tudományos kutatás eredményei – illetőleg egyes esetekben éppen eredménytelensége – azt mutatják, hogy az ilyen vizsgálatok nélkül a még elvontaknak látszó társadalomtörténeti kutatások sem végezhetők el, vagy ha igen, akkor azok csak felszínes eredményt hoznak. „Mélyfúráshoz" azonban a régi módszer már nem elegendő. Ami a tudomány e fejlődésvonalából a felszínen látható, az a termelési és termeléstechnikai kérdések előtérbe nyomulása. Ez pedig nem lehetséges az agrártudomány közvetlen behatásai nélkül: mi-

nél inkább a termelés történetére irányul a figyelem – amelyet csak tudománytörténetileg elavult koncepció alapján lehetne helyteleníteni, hiszen annak idején maga Marx is hatalmas szerepet tulajdonított a termelőerők fejlődése vizsgálatának –, nos, tehát minél inkább a termelés történetére koncentrálódik a figyelem, annál nagyobb mértékben kerül előtérbe az agrártudomány az agrártörténeti kutatásokban.

Az előbbiekben annak a folyamatnak főbb vonásait kíséreltük meg bemutatni, amelyeknek révén az agrártörténet-írás kialakult s önálló tudománnyá vált. Az önállósodott agrártörténeti kutatás pedig elemi erővel kényszerült arra, hogy felhasználja az agrártudományok eredményeit, módszertanát. Ez csak egyik oka annak, hogy világszerte – hogy úgy mondjam – felmelegedőben vannak az agrártörténet és az agrártudomány kapcsolatai, hogy az agrártudomány ma már leányági rokonának tekinti az agrártörténetet. A másik tényező egy sokkal általánosabb s előttünk talán jobban ismert jelenség, az a ma máris roppant nagy s egyre növekvő érdeklődés, amelyik a mezőgazdaság problémái felé fordítja a tekintetet. Korunk jelensége ez, sajátosan XX. századi – pontosan e század közepi – jelenség. Okainak, összetevőinek taglalása tulajdonképpen már kívül is esik jelen témánk határain, az együttható eredője azonban figyelemre méltó: korunk mezőgazdasági forradalma egyfelől, az éhező százmilliók élelmiszerrel való ellátásának biztosítása, illetőleg ennek egyre problematikusabb volta, egyre nehezebb megvalósítása másfelől. Mindezek a tünetek nemcsak a szakemberek, hanem az érdeklődő százezrek figyelmét is a mezőgazdaságra, és tegyük hozzá: a mezőgazdaság fejlődésére is irányozzák. Világszerte felteszik a kérdést: hogyan fejlődött a mezőgazdaság az elmúlt évezredek alatt, hogyan zajlik le, mit jelent tulajdonképpen korunk mezőgazdasági forradalma, s végül – de nem utolsósorban –, hogyan járul hozzá mindez, és egyáltalában hozzájárulhat-e a világ élelmezési helyzetének gyökeres megjavításához?

Az érdeklődés tehát nem statikus, hanem dinamikus, nem kizárólag a jelenre, hanem a jövőre és a múltra is vonatkozik. Hogy ez utóbbi iránt sem kisebb, mint az előbb említettekkel szemben, azt megmagyarázhatja számunkra talán az a körülmény, hogy a mezőgazdaság múltja iránt érdeklődők sorába egy újabb, a mi szempontunkból alapvető réteg is besorozódott: maguk a mezőgazdászok, a mezőgazdaság aktív művelői s az agrártudomány kutatói; egyszóval: az agrárértelmiség. Valamivel talán szélesebb ez a kör, s itt-ott túlterjed az agrárértelmiség határain, de nem hibázunk túlságosan, ha leegyszerűsítve a dolgokat, csak az agrárértelmiségről beszélünk, amelyik – nemegyszer keserves tapasztalatok árán – jött rá világszerte, hogy ismernie kell – ha úgy tetszik – „szakmája" történetét, és nem nélkülözheti a múlt ismeretét. Nem pusztán örömteli játékról van itt szó. A tudományok általában, az agrártudomány is annyira specializálódott, hogy átfogó ismerete ma már messze meghaladja egy ember bármilyen nagy befogadóképességét is. A történeti műveltség azonban – s ezen van a hangsúly ebben az esetben – keresztülsegíthet azokon a buktatókon, amelyekben bizony még a legjobb szakember is olykor-olykor elbotolhat ilyen ismeretek hiányában. Sok esetben pedig ma már tiszta agrártudományi kutatások esetében sem lehet eltekinteni a történeti visszapillantástól vagy egyenesen a téma komoly történeti elemzésétől. Nem beszélünk ezúttal a kifejezetten tudománytörténeti feltárásokról, de más téren sem lehet a fejlődés rajza nélkül a megoldás kulcsát megtalálni. Ez a felismerés vezetett világszerte oda, hogy a mezőgazdasági szakkörök, állami és társadalmi szervek, oktatási intézmények egyaránt törekszenek az agrártörténeti kutatások támogatására, és otthont adnak e kutatásoknak. Ha az *Agrártörténeti Szemle*ben 1953-tól publikált nemzetközi agrártörténeti bibliográfiaközléseket vagy a Mezőgazdasági Múzeumban 1965-ben közzétett nemzetközi agrártörténeti bibliográfiát lapozgatjuk, tüzetesebb szemrevételezés ki fogja mutatni: az agrártörténeti irodalom-

ban világszerte előtérbe nyomulnak az agrártudományok vagy agrártársadalmi szervezetek által közzétett publikációk, szemben a korábbi idők kiadványaival, amelyek elsősorban történettudományi vagy más, már említett társadalomtudományi szakok publikációiként láttak napvilágot. Nem szabad behunyni szemünket a jelenség előtt, hanem szembe kell nézni vele, okait ki kell elemezni és le kell vonni belőle a megfelelő konzekvenciákat.

Világszerte tükröződik az a lázas útkeresés, amely korunkat úgyszólván minden téren jellemzi. Ezen belül a mezőgazdaság perspektívái talán a leginkább problematikusak. Problematikusak abban az értelemben, hogy csak egy igen gyökeres fordulat oldhatja meg egyszer s mindenkorra az élelmezési válságot, amelyben a világ elmaradott népei szenvednek – hiszen közismert, hogy az emberiségnek napjainkban csupán egyharmada van ellátva megfelelően élelmiszerekkel, a másik harmada hiányosan táplálkozik, a harmadik pedig kifejezetten éhezik. Az élelmezési válság megoldása roppant erőfeszítést igényel, hiszen túl azon, hogy Földünk mai lakóinak emberhez méltó táplálékot tudjunk biztosítani, a kétezredik évben hatmilliárd ember élelmezésének gigantikus feladatát is meg kell maholnap oldani. Ez durván kifejezve azt jelenti, hogy meg kell háromszorozni a növényi és állati produktumok termelését. A megoldási módok kontúrjainak egyike-másika már kirajzolódott, de amit ismerünk ezekből, bizony édeskevés, és nemegyszer nélkülözni látszik a realitásokat. De a feladat megoldásának taglalása kívül esik a témánkon.

Egy azonban bizonyos: potenciálisan megvan a mód arra, hogy szocialista rendünk a társadalmi erőket felszabadítva az összes élelmiszer-, illetve energiaforrások mobilizálásával elűzi a szükség rémét. Ehhez a munkához azonban a történelem segítségét – a termelőerők múltbeli mozgását, természetesen szorosan a termelési viszonyokkal együtt vizsgálva – nem nélkülözhetjük. Az, hogy „mi volt korábban", s ez a korább-

ban – akár két-három évtizedről, akár évezredekről van szó – mindenképpen tüzetes történeti vizsgálatot igényel. Ha tehát a múlt ismerete nélkül akarunk megoldást keresni a feleletre váró kérdések tornyosuló halmazára, aligha tudunk megfelelően dönteni. A „mi volt régen?" kérdést semmiképpen sem tudjuk mellőzni akkor, amikor a jövő számára munkálkodunk. Felismerte ezt a tényt világszerte az agrártudomány, a mezőgazdaságban tevékenykedők műveltebb tábora, s nem is idegenkedik tőle, nem utasítja el az agrártörténet segítségét, hanem ellenkezőleg: igyekszik magához csatolni, hasznosítani belőle mindazt, amit csak lehetséges, kérdéseket tesz fel, s az agrártörténészektől határozott választ is vár rájuk.

S ezzel elérkeztünk az alapvető kérdéshez, melynek teljes értékű megválaszolására ugyan nem érezzük hivatva magunkat – csak a jövő adhatja meg rá a választ –, de amelyet nem hagyhatunk felelet nélkül. Éspedig: hogyan segíthet az agrártörténet-írás a mai magyar mezőgazdaság előtt álló feladatok megoldásában? Más szóval, durvábban fogalmazva a kérdést: lehet-e a mezőgazdaságnak konkrét haszna az agrártörténet-írásból? Jeleztük az előbbiekben, hogy végérvényes választ erre a kérdésre nem tudunk adni, néhány gondolat feltevésével azonban úgy érezzük, előreléphetünk a végérvényes válasz kialakítása irányában.

Nyilvánvalóan senki sem gondol arra, hogy egyik vagy másik agrártörténeti téma kidolgozása és a mezőgazdaság dolgozóival való megismertetése következtében emelkedni fognak a terméshozamok, esetleg növekszik a húshozam, javul a takarmányértékesülés és így tovább. Egyszóval azt senki sem hiszi és nem is hiheti, hogy ilyen közvetlen formában gyakorolhat jótékony befolyást az agrártörténeti kutatás a mezőgazdaság fejlődésére. Azért persze nem szabad eleve kizárni egy ilyen lehetőséget, bár hangsúlyozni szeretném, hogy azt igen szélsőségesnek tekintjük. Legfeljebb akkor volna az ilyen várakozásnak reménysége, ha az agrártörténelem kutatása so-

rán olyan régi eljárásokra, módszerekre bukkannánk, amelyek révén a termésátlagok közvetlenül növelhetők volnának. Ha van ilyen várakozás, annak egy reális magja lehet: az agrártörténet megismertethet bennünket a régi korok különféle eljárásaival, s ezeknek az ismerete, ha nem is teszi lehetővé, hogy közvetlenül növeljük a hozamokat, de a felesleges buktatók elkerülésének egyik fontos tényezője lehet. Buktatókat pedig már láttunk, nem is egyet, s ezek közül jó néhányat a múlt ismeretében elkerülhettünk volna. Hogy milyen fontos lehet a múlt ismerete ebben a vonatkozásban, arra hadd utaljak néhány példával.

A kukorica négyzetes vetése nemrégiben terjedt el nálunk is, pedig a magyar mezőgazdaság úttörői közül nem egy – így legelsőnek Mitterpacher (1777), majd Pethe Ferenc – ismertette ezt a vetési módot. Ha megfelelő mértékben felhasználjuk Mitterpacher, illetve Pethe elméletét, mennyivel egyszerűbben, főleg sok belső ellenállást leküzdve, s ennek következtében rövidebb idő alatt terjedhetett volna el ez a vetési mód. Vagy itt van rét- és legelőgazdálkodásunk. Talán az egyetlen ága mezőgazdaságunknak, ahol az utolsó évtizedekben úgyszólván semmi előrehaladás nem történt. Itt is lehetett volna a közelmúltból meríteni. Az egykori Zöldmezőmozgalom keretében sikeres volt a rétek és legelők szakszerű javítása, fűhozamuk növelése. Helyes lett volna e múltban hasznos intézmény működésének tanulmányozása, hogy átvegyük, illetve továbbfejlesszük, ami ma is hasznos, és ne dobjuk félre, hogy az úgynevezett füvesvetésforgós rendszerrel kacérkodjunk, annak meghonosítását oktalanul forszírozzuk, a jó tradíciók ápolása, illetve továbbfejlesztése helyett.

Hasznos lett volna a racionális gazdálkodás, a szövetkezetekre alapított szocialista mezőgazdaság építése érdekében agrármúltunk jelesei életművének felhasználása. Csak néhány nevet említek ezzel kapcsolatban: Nagyváthy Jánost, Újhelyi Imrét és Balásházy Jánost. A legelőbb említett az első magyar nyelven írt mezőgazdasági tudományos mű szerzője, aki – a

nekrológ írójának szavait idézve – az első volt, „... ki a magyar hazafiak között a mezőgazdasági tudományban jeget törni bátorkodott". Az utóbbi, aki a szarvasmarha tenyészkiválasztás alapjává az addig uralkodó formalizmus helyett a termelést tette meg, s emellett az általa alapított és vezetett Moson megyei Szarvasmarha-tenyésztő Egyesület keretében a paraszti állattenyésztés úttörője és a népi tejszövetkezetek életre hívója volt, s aki hat és fél évtizede már hangoztatta, hogy: „A mi népünk igenis érett a szövetkezeti életre, de nem voltak vezetői és a vezető társadalom érettsége hiányzott inkább." Balásházy János munkái pedig valóságos tárházai a mezőgazdasági tudomány területén ma is időszerű témáknak. Így az agrártudományi ismeretek élő példák révén való intenzív terjesztése terén végzett lankadatlan munkája főleg metodikailag ma is követésre méltó. A talajvédelemre vonatkozó intelmeit éppen úgy elfogadhatjuk napjainkban is, mint tiltakozását a külföldi módszerek sablonos átvételét illetően, vagy a váltógazdaságról vallott nézeteit is. Ugyanakkor a hitel hiányában látva kora mezőgazdasága haladásának egyik legfőbb akadályát, mutatja, hogy gazdaságpolitikai síkon is helyesen ismerte fel az akkori idők egyik legsúlyosabb krízisét.

És felsorakoztathatnánk még számos olyan kimagasló tudóst vagy szakírót, vagy gyakorlati gazdát, akik a maguk idejében mondhatni apostolai voltak az agrártudományok művelésének, elterjesztésének, és egykori tevékenységük megtermékenyítheti a jelent, buzdításul szolgálhat a jövő munkálásában, és felsorolhatnánk nem is kevés olyan termelési eljárást vagy módszert, amelyet sikeresebben és összehasonlíthatatlanul eredményesebben oldhattunk volna meg a múlt ismeretében.

Emlékezetes az 1952. év folyamán lezajlott úgynevezett mélyművelési vita, ahol olyan megalapozatlan, a dilettantizmus határát súroló vélemények hangzottak el, amelyekért utólag restelkedni kellett. Holott Cserháti Sándor, Gyárfás

József a sekély- és mélyművelés, valamint az altalajlazítás helyes alkalmazásának elvi módszereit egy fél évszázaddal azelőtt helyesen meghatározták.

És még egy példát a múltból, a ragadós száj- és körömfájás sajnálatos apropójából. Annak idején, amikor még egy-egy nagybirtok körzetében a kisbirtokok százai feküdtek, egy-egy betegség leküzdése terén jól elhatárolható módon más eljárást alkalmaztak a nagybirtokon, és mást a kisbirtokon. Ma, amikor az egykori kisbirtokosok az új szocialista nagyüzemek tulajdonosai, állattenyésztői, mert örökölték a kisüzemi hagyományokat, ma is nem egy helyen a betegség leküzdésére régi kisüzemi módszereket vettek igénybe, holott most valóban megvan a lehetősége annak, hogy a nagyüzemi módszereket hatékonyan alkalmazzák az egész ország területén.

Természetesen korántsem mondhatjuk azt, hogy a tengernyi megoldatlan kérdés megoldható pusztán a múlt ismeretében, azonban a dolgok tudatosításával, a problémák nyílt kifejtésével világosságot vihettünk volna oda, ahol ma még homály uralkodik. A leglényegesebb nézetem szerint egy-egy új eljárás, növény- vagy állatfajta elterjesztésénél az, hogy miképpen fogadtattuk el azokkal, akik korábban más eljárást követtek, vagy más fajtákat szaporítottak. Az új bevezetése még akkor is az előítéletek százados, esetleg évezredes falába ütközik, ha az is, aki terjeszti, ha az is, akinek körében terjesztik, szilárdan meg van győződve annak hatékonyságáról: arról, hogy az új jobb, mint a régi. Ennek az előítéletnek a leküzdésében sokat segíthet számunkra, ha ismerjük a régi gyakorlatot, nemcsak a mai, hanem eredeti formájában, abban a fejlődésmenetben, amelyet máig megtett.

Előfordul az is, hogy valamely új módszer elméleti koncepciója időben jóval megelőzi annak gyakorlatba való eredményes alkalmazhatóságát. Nagyváthy éppen úgy, mint Pethe, Gyárfás vagy Cserháti, nyomatékkal figyelmeztettek arra, hogy meg kell kímélni a talajt művelése folyamán, a felesleges tiprásoktól, tehát szerkezete érdekében a legkisebbre kell

leszorítani az állatok, eszközök mozgatását annak felületén. De hosszú időnek kellett elmúlni addig, míg a technika haladása nyomán egy olyan mechanizmust sikerült konstruálni, mely a talajművelő, vető-, trágya- és növényvédő szert adagoló, valamint magtakaró gépek aggregálásával lehetővé teszi napjainkban a minimum tillage (minimális művelés) mozgalom keretében egy több mint másfél évszázados elméletnek a gyakorlatba való alkalmazását: a takarékos talajművelést. Tehát az újért folytatott küzdelem folyamán hasznos, ha az agrártörténet bemutatja valamely módszer, elv vagy eljárás útját genezisétől annak praxisba vételéig, tekintetbe véve azon idő alatt a termelési viszonyok alakulását.

De ennyiben nem szabad kimerülnie annak a segítésnek, melyet az agrártörténet nyújthat a mezőgazdaság számára. Sokkal nagyobb jelentősége van egy másik esetben: amikor bizonyos fokig útbaigazítja a mai szocialista nagyüzemeinket, hogyan gazdálkodjanak, milyen módon, termelékenyen, rentábilisan, felderítve és kiaknázva a rejtett tartalékokat is. Sok esetben ugyanis a szocialista közös gazdaságok egy-egy volt nagybirtok földjeit ölelik fel, vagy annak közvetlen környezetében terülnek el. Szerencsés esetben, ha a régi nagybirtok gazdasági iratanyaga megmaradt, lehetőség nyílik arra, hogy megismerjük, hogyan gazdálkodott régen a nagybirtokos vagy tőkés bérlő, milyen eredményeket ért el, nemcsak a rentabilitás, hanem az üzemszervezés terén is. Nyilvánvaló, hogy nem arról van szó, hogy lemásoljuk a tőkés nagyüzemek gazdálkodási módszereit, s azt higgyük, hogy ennek nyomán majd egy csapásra javulnak a gazdálkodás eredményei. Hiszen amellett, hogy 1945 óta forradalmian megváltoztak a mezőgazdaságban a termelési viszonyok és a termelőerők, megváltozott a mezőgazdaság helyzete önmagában is, a népgazdasági összefüggéseiben is, célkitűzéseiben is. Mégsem szabad felhasználatlanul hagyni azokat a tapasztalatokat, amelyeket egy-egy régi nagybirtokon évtizedek alatt halmoztak fel, mert ezek a tapasztalatok sokszor a szó legszorosabb ér-

telmében értéket jelentenek, esetleg komoly hasznot hozhatnak, hiszen egy-egy gazdaság múltjának felderítése hozzájárul a jelen feladatainak megismeréséhez, jövőjének felvázolásához, a tervezéshez.

Sok felesleges botladozástól megkímélhette volna pl. magát – hogy másról ne beszéljünk – az állami gazdaságok egyike-másika, ha vezetői ismerték volna annak a gazdaságnak múltját, történetét, amelyik irányításuk alatt áll. Mert igaz, hogy ma forradalmi változáson mentek át a gazdasági viszonyok, előnyösen megváltoztak a termelőerők, de már a talaj vagy az éghajlat nem ennyire változó tényező, s bár ezeket a fejlődő termelőerők segítségével mind eredményesebben befolyásolni tudjuk, mégis ha a természeti, illetve táji adottságok korlátait több helyen tekintetbe vették volna, nem történhetett volna meg egy-egy olyan növényi kultúrának a vetésforgóba illesztése vagy monokultúrába vétele, melyeket azon a tájon sohasem termesztettek, s így annak kilátásai már eleve kudarcra voltak ítélve.

Ha egy-egy gazdaság esetében – szerencsés esetben – ötven, száz vagy százötven évre visszamenőleg megtaláljuk annak leírását, fenológiai adatsorait és terméseredményeit, a kiértékelésük után azokból levonható következtetések a tervezés számára nem lehetnek kisebb értékűek, mint mondjuk – egy talajminta. Ugyanígy elgondolkoztató lehet számunkra valamely nagybirtok üzemi szervezete, termelési ágainak egymáshoz való aránya, vetésszerkezete, esetleges ipari feldolgozó tevékenysége. Nyilvánvalóan a múltat tanulmányozva, annak tanulságait levonva elkerülhető lett volna pl. az ágazati gazdálkodás túlhajtása, s annak arkánumként való tekintése, mely súlyos károkat okozó torzulásokhoz vezetett. Szándékosan kerültük el a „figyelembe veendő" kifejezést, mert szocializmust építő korunkban gyökeresen más gazdasági és társadalmi viszonyok között élünk, mint felszabadulásunk előtt. Ám mégsem mondhatunk le e téren sem azokról az előnyökről, amelyekkel a múlt ismerete kecsegtet bennünket.

Gazdasági mechanizmusunk gyökeres reformja előtt állunk, s talán azt is mondhatom, hogy gazdasági életünk számos problémájának alapvető átértékelése következik be az előttünk álló évek folyamán. Nem rekesztheti ki magát természetesen e változások elől a mezőgazdaság sem. Mi magunk is sürgetjük a reformokat, mert társadalmunk struktúrájának gyökeres átalakulása arra figyelmeztet, hogy túlhaladtunk korábbi céljainkon, és az előrehaladás érdekében alkalmazkodnunk kell szocialista világunk új követelményeihez. A vita, amely a gazdasági irányítási reform kapcsán zajlik, a mezőgazdaság vonatkozásában sem akörül forog, hogy legyen-e reform vagy nem, hanem hogy milyen mértékű legyen az, hogy milyen módon és mennyi idő alatt vigyük azt végbe. Új alapokra helyezzük pár év alatt egész gazdasági életünket, tág perspektívák nyílnak meg a mezőgazdaság előtt is. És ebben a helyzetben az agrártörténet gyakorlati alkalmazhatósága számára új terület nyílik.

Arra a körülményre hívnám fel itt a figyelmet, hogy a mezőgazdaság fejlődési irányának kijelölése ma sokkal felelősségteljesebb feladat, mint a múltban volt. Már nem egy-két évre kell csupán előre tervezni, hanem a távlati fejlesztés perspektíváit kell évtizedekre előre felmérni. Termelési övezeteket kívánunk létrehozni, és a régieket megszilárdítani. Emellett gazdasági mechanizmusunk reformja és ezen belül az üzemek önállóságának és anyagi érdekeltségének növekedése az üzemi szakosítást is előtérbe állítja. Ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban is sok mindent meríthetünk a múlt tanulmányozásából.

Most azokat a károkat kívánjuk helyrehozni, amelyeket az ötvenes években vétettünk. Egész népgazdaságunk súlyos sérelme nélkül ma már nem engedhetjük meg, hogy nagyüzemeinket – hogy úgy mondjam – a véletlen formálja, vagy azok valamely „divatos" szervezési szisztéma nyakló nélküli való alkalmazásának színterei legyenek. Helyre kell hoznunk azokat a károkat, amelyeket a voluntarista módszerek szer-

telen alkalmazása nem egy üzemben okozott, s rá kell térni a realitásokkal szigorúan számot vető gazdálkodásra. Tapasztalhattuk, hogy két-három év hibás vezetését ugyanannyi idő alatt nemigen lehetséges helyrehozni: ehhez lényegesen több időre van szükség. Óvakodnunk kell a nem jól átgondolt, túl korai döntésektől, az elhamarkodott cselekedetektől, kerülnünk kell a sokszor tetszetősnek tűnő, de a reális adottságokkal nem következetesen számot vető gazdálkodást, mely elé a pillanatnyilag megváltoztathatatlan éghajlati vagy talajadottságok tilalomfát állítanak, mert ezekért keserves árat kell fizetnünk, s bár a forintokban kifejezhető kár is igen jelentékeny, ennél lényegesen nagyobb az erkölcsi kár. Mindebből ismét az következik, hogy minél jobban megismerjük a múltat, annál reálisabban ítélhetjük meg a jövő fejlesztés irányait is. Fel kell tárnunk a múlt fejlődéstörténetét, például a termelési övezetek vonatkozásában meg kell állapítanunk azt, hogy milyen volt egy-egy övezet mozgástendenciája, kialakulásának előfeltétele, milyen termelési és társadalmi következményekkel járt, és hogy mit vont maga után. A múltban egy-egy ilyen termelési övezet kialakítása spontán folyamat eredménye volt. Néha évszázadok alatt ment végbe, hiszen a termelési tapasztalatok felhalmozása nem volt olyan gyors, mint ma. Napjainkban viszont, mikor népgazdasági szinten tudunk anyagi és szellemi erőket átcsoportosítani, ezt a fejlődést jelentősen meg lehet gyorsítani. Ennek következtében azonban egy-egy termelési övezeten belül hamarabb ki fognak ütközni azok az esetleges negatív tendenciák is, amelyek korábban – éppen a fejlődés lassú volta miatt – gyengébben s időben jelentősen elosztva jelentkeztek, amelyeknek kiküszöbölésére tehát akkor a gazdasági erők spontán mozgása következtében nyílott alkalom és lehetőség. Ezért kell ismernünk a múlt fejlődésének ezeket a komponenseit, egy-egy termelési táj történetének részletes rajzát, és azt is, hogy miként fejlődik ki egy-egy ilyen övezet, melyek a kifejlődés előfeltételei, s azt is, hogyan fejlődnek vissza az ott háttérbe szo-

ruló termelési ágak, és melyek ennek következményei. Csak az ilyen komplex vizsgálatok esetében hasznosíthatjuk az agrártörténet tapasztalatait. Csak ilyen vizsgálatok áttanulmányozása, mérlegelése esetén tudunk majd a jövő perspektíváit illetően úgy dönteni, hogy azt ne kényszerüljünk rövid idő alatt megbánni.

Az elmondottak során arra törekedtünk, hogy olyan eseteket soroljunk fel, amelyekben az agrártörténet segíthet és segíteni is képes a mezőgazdaság mai gondjain szocialista üzemeink megszilárdításában. Ezenkívül még jó néhány fontos körülményt lehetne felidézni mondanivalóink alátámasztására. A példák szaporításáról azonban most – a rendelkezésünkre álló idő korlátozott volta miatt – eltekintünk.

Pusztán a múlt még egy vonatkozását szeretnénk megemlíteni. Közismert, hogy a mai Magyarország területe lényegesen kisebb, mint az 1918. év előttié volt. Mégis, amikor a múltról beszélünk, példákat hozunk fel valamilyen vitatott kérdés megindoklására, nemegyszer olyan körülményeket sorakoztatunk fel, melyek rendszerint az akkori Magyarország kereteire vonatkoznak – tehát tulajdonképpen elavultak. Elmulasztottuk azonban – mi, a mezőgazdaság művelői, de agrártörténet-írásunk is – annak vizsgálatát, hogy milyen strukturális változásokkal jár a terület lecsökkenése, milyen gyökeres átszerveződést hozott magával a mezőgazdaság számára is, és hogy ezzel kapcsolatban milyen kötelességeink vannak. Pedig mai problémáink zöme megoldhatatlan ennek a körülménynek a tisztázása nélkül. Nem hiszem, hogy sok olyan kérdést tudnánk felvetni, amelynek megoldásánál ne kellene figyelembe venni a változott helyzetet, hogy mást ne mondjunk: a mezőgazdaság őszi csúcsforgalma, az őszi munkák időben való elvégzésének vagy el nem végzésének volta, nem kevésbé jelentős a krónikus takarmányhiány, az állatállomány és a takarmányterület ellentmondásának problémája, mely korántsem a szocialista mezőgazdaság sajátos vetülete, hanem örökség, mégpedig terhes örökség, melynek ne-

hézségeit a szocialista munka adta erővel, népünk leleményességével, szorgalmával kell legyőzni. Még csak a mezőgazdasági export dolgát említeném meg. Az, hogy mezőgazdasági exportunk fedezi legalább részben az ipar számára szükséges nyersanyagok behozatalát, ennek módozatai, mértéke mind jórészt XX. század eleji problémák, és összefüggenek a volt Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával, és azzal az új gazdasági helyzettel, melybe a magyar mezőgazdaság az első világháború után került. És mégis azt tapasztalhatjuk, hogy mindezekről a kérdésekről csak kevéssé veszünk tudomást, pontosabban soha nem is vettünk. Pedig szocialista mezőgazdaságunknak, melyet egyre tervszerűbben kívánunk fejleszteni, tudomással kell bírnia ezekről a tényezőkről is, ha a valóság talaján kíván fejlődni. Ami azonban – ha a végső konzekvenciákat levonjuk – azt jelenti, hogy elemzéseinknek mind eleve történetieknek kell lenniük, s nem nélkülözhetik a sajátosan történeti módszereket sem, hiszen a pusztán mezőgazdasági, üzemszerkezeti vagy egyéb vizsgálódás, éppen mert a két világháború közötti időszak már a múlt, önmagában nem állhat meg.

Az előbbiekben csupán néhány olyan mozzanatra kívántuk felhívni a figyelmet, amelyek azt mutatják, hogy hasznosnak tűnik, ha a mezőgazdaság művelői, akár a tudomány továbbfejlesztése, akár annak gyakorlati megvalósítása a feladatuk, mindenképpen megismerkednek az agrártörténeti kutatások eredményeivel. Érdeklődésükkel egyúttal hozzá is kell járulniuk az agrártörténeti kutatások fejlődési irányának meghatározásához.

Szeretném hangsúlyozni e helyütt azt, hogy mindazt, amit fentebb elmondottunk, nem először hangzik el a magyar agrártudomány részéről. Az agrártudományok tágabb horizontú áttekintéssel rendelkező képviselői már a századfordulón felismerték, hogy szükség van a két tudomány ilyen szimbiózisára. Ezt a felismerést tükrözte, hogy 1894-ben mezőgazdasági körök kezdeményezték és jórészt finanszírozták, egy

olyan tudományos folyóirat létrehozását, mely elsősorban a mezőgazdaság történetének feltárását tűzte ki célul maga elé. Nyilvánvaló, hogy a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*re gondolunk. Az agrártudományok több képviselője már korábban felismerte a múlt feltárásának fontosságát. Ha végiglapozzuk Sőtér Kálmán, Ruisz Gyula, Milhoffer Sándor, Dorner Béla vagy Rodiczky Jenő munkáit – hogy a későbbi kutatókról, kortársainkról ne is beszéljünk –, nem egy esetben komoly kísérleteket láthatunk, olyanokat, amelyeket agrártörténetieknek mondhatunk. Ezeknek a kezdeményezéseknek elejtett fonalát vette fel a Magyar Tudományos Akadémia Agrártudományok Osztálya, amikor 1959-ben létrehozta az Agrártörténeti Bizottságot. Ma már agrártörténeti folyóiratunk is van, s az érdeklődés egyre növekszik az agrártörténeti kutatások iránt. Úgy érezzük, mégsem volt felesleges az elmondott gondolatok felvetése, mert elvi szinten eddig még nem mértük fel az agrártörténet jelentőségét mai agrárfejlődésünk aspektusából. Ez a jelenség is arra mutat, hogy bőven van még e téren tennivaló, nemcsak az elvi tisztázás, de az elvek tudatosítása is előttünk van még. Tudatosítása annak, hogy szocialista mezőgazdaságunk magasabb színvonalra való emelésének egyik hathatós segítsége lehet a történeti elemzés, a múlt tükre, melyben kirajzolódhatik a jövő képlete.

Azonban az előadásban vázoltak még korántsem merítik ki a címben foglalt témát, mert azt, hogy az agrártörténeti kutatások miben lehetnek az agrártudomány, a mezőgazdaság segítségére, azt tulajdonképpen a gyakorlatnak kell eldöntenie. Ebből a szempontból kell örömmel üdvözölni a mai alkalmat, a Magyar Agrártudományi Egyesület Agrártörténeti Szakosztályának megalakulását. A szakosztály lesz az a műhely, ahol ki kell munkálnunk az együttdolgozás módozatait, itt mutatkoznak majd meg a két tudományág kölcsönhatásának eredményei. A szakosztály létrehozásával a magyar agrártörténeti kutatások azokhoz a szervezeti keretekhez jutnak, amelyeknek hiányát régóta érezzük. Most mód nyílik rá,

hogy a mezőgazdaságban tevékenykedők hallathassák szavukat, elmondhassák kívánságaikat, véleményüket, kérdéseket tehessenek fel, amelyekre választ várnak, és választ kell kapniuk. Ha nem vulgárisan fogjuk fel ezt a segítséget, hanem a szó nemesebb értelmében, akkor nyugodtan elmondhatjuk, hogy a mai összejövetelünk el fogja érni célját. Úgy érezzük, hogy az agrártörténet otthonra talált. Ha ez megtörténik, néhány éven belül már minden nehézség nélkül rámutathatunk azokra az eredményekre, melyek e két tudomány együttéléséből, együttműködéséből szocialista mezőgazdaságunk javára származhatnak.

Elhangzott a Magyar Agrártudományi Egyesületben 1965. december 10-én, az Agrártörténeti Szakosztály alakuló ülésén.
Megjelent: Valóság, 1966. 5. sz.

A hazánkban végbement gazdasági és politikai átalakulás szinte valamennyi tudományág szóhasználatát részben nagymértékben kibővítette, részben többé-kevésbé átformálta. Nyilvánvaló a kifejezésmódok ilyetén gyarapodása, illetve a terminus technicusok bizonyos fokú átalakulása, hiszen a szóhasználat – a megváltozott termelési viszonyok nyelvi vetülete – többnyire követi a társadalom átalakulását. De természetesnek lehet találni azt is, ha a temérdek új kifejezés egyike-másika egy ideig még nem eléggé szabatos, kicsiszolt, ha valamely fogalom megjelölésében bizonyos diszlokációk keletkeznek. Ha azonban ezek a növekedések hipertrófiává fajulnak, illetve az egyes tanulmányágak talaján bizonyos fogalmak megjelölésére – nemritkán szubjektív okokból, nemegyszer tendenciózusan – olyan kifejezésmódot használnak, amely nem fedi annak valódi értelmét, akkor a szóban forgó területen zavarok, torzulások támadnak.

Egyes diszciplínák tehát megkövetelik a pontos terminológiát, mert a henye meghatározások eredői lehetnek egy sor félreértésnek. Kiváltképpen jelentkezik ez a pretenzió olyan tudományágaknál, melyeknek művelése és eredményeinek a gyakorlatban való hasznosítása gazdasági előrehaladásunk szempontjából döntő. Az agrárgazdaságtan és testvértudománya, a mezőgazdasági üzemtan tipikusan ilyen területek. Mindkét tudományág egyik fő témája a mezőgazdasági termelés forradalmi fejlődése során végbement változások vizsgálata, s így annak egyik legtöbbet vitatott kérdése: a mező-

gazdaság és az ipar viszonya a jelen, de még inkább a jövőbeni fejlődési lehetőségek szempontjából.

A különböző szerzők a legváltozatosabb frazeológia segítségével fogalmaznak e téren. Van, aki reálisan felméri a mezőgazdaság fejlődésének lehetőségeit, és ésszerűen jelöli meg, hol van a mezőgazdasági termelés biológiai felső határa, számba véve, *de nem túlbecsülve* a termelés természeti sajátosságait, szigorúan szem előtt tartva a társadalmi viszonyokat: a szocialista agrárfejlődést, melynek alávetve az agrártermelés folyik, a mezőgazdaság és az ipar viszonya alakul. Van, aki – indokoltan – a mezőgazdaság bizonyos ágainak iparszerű fejlődéséről ír, mások már a mezőgazdaság iparosodásáról beszélnek, s ez alatt azt a folyamatot értik, melynek kapcsán a mezőgazdasági termelésben egyre nagyobb mennyiségű ipari produktumot: gépet, vegyi anyagokat stb. használnak fel, s részben a termelés technológiája is egyre iparszerűbbé válik. Mások a mezőgazdaság és ipar integrálódásáról írnak, és szó van az ipari analógiáról is, azaz mezőgazdasági üzemeknek az iparihoz hasonló módon történő szervezéséről, illetve vezetéséről. Egyesek a természeti tényezőket elhanyagolva általában a mezőgazdaság gyárszerű termelési lehetőségeit vitatják. Az utóbbi nézetek részben a marxizmus–leninizmus idevonatkozó tanításának dogmatikus elferdítéséből származnak, részben magukban rejtik a mezőgazdaságban meglevő bizonytalansági faktor, a kockázati elemek teljes mellőzését. Találkozunk olyan szerzőkkel is, akik a mezőgazdaság vertikális integrálódása és a mezőgazdaság iparosodása között egyenlőségjelet tesznek, de van, aki az utópiák korát felidézve egyenesen a mezőgazdaság iparrá válásának lehetőségeit vallja, s a mezőgazdasági termelés fejlődése legmagasabb fokának elérését arra az időszakra teszi, amikor az az ipar egyik válfajává lesz. Azt hiszem, a terminusok e sűrűjében nem könnyű az eligazodás. Mégis létérdekünknek vélem, hogy ne váljunk valamely illúzió rabjaivá, hanem valóban a földön járjunk, s ezt – nem valamiféle filológiai baka-

fántoskodásból hangsúlyozom, hanem nagyon is közgazdasági meggondolásból.

Először, úgy gondolom, célszerű röviden megvizsgálni a mezőgazdaság fejlődésének elméleti kérdéseit, és azt, hogy miként használják, illetve értelmezik – nemegyszer az ipar groteszk bűvöletében egyes szerzők a mezőgazdaság és az ipar közötti viszonyra vonatkozó terminust, hogy néha ez azt a látszatot keltheti, miszerint haladunk egy olyan állapot felé, amelyben a mezőgazdaság az ipar egyszerű függvényévé lesz.

Az természetesen nyilvánvaló, hogy az ipar, amely alapvető bázisát képezi a társadalmi termelés bővítésének, nagymértékben meghatározza a mezőgazdasági munka termelékenységét azzal, hogy az agrártermelés folytatásához szükséges eszközöket, gépeket, építési és vegyi anyagokat előállítja. Ez azonban nem jelentheti az ember élelmét termelő mezőgazdaság degradálását, hanem csupán a két fő népgazdasági ág egymásra utaltságának hangsúlyozását, és közöttük a legmegfelelőbb arányok megállapításának szükségességét.

Azt hiszem, senki sem kételkedik abban, hogy a technika fejlődésével, a gépek és vegyi anyagok – a gazdaságosság határain belül – mind nagyobb mérvű alkalmazásával a célnak leginkább megfelelő növények nemesítésével, állatok tenyésztésével, továbbá a villamos energia felhasználásának növelésével a mezőgazdasági termelés biztonságosabbá lesz, s ilyen értelemben meg fogja közelíteni az ipari jelleget. A mezőgazdasági építkezések korszerűsítésével, a takarmányozás tudományos módszereinek általánossá válásával, ezzel egyidejűen a szintetikus anyagok intenzív bevezetésével, a radioaktív izotópok, valamint a mikrobiológia hasznosításával, és a mindezeket hatékonyan összefogó üzemszervezési, vezetési módszerek meghonosításával, s végül, de nem utolsósorban a dolgozó ember öntudatának magas fokra emelésével pedig, perspektívában, a szocializmus világában a mezőgazdasági termelés néhány ága lényegesen közelebb kerülhet az iparhoz,

mint ma, akár a legfejlettebb államokban. Iparrá azonban *teljesen* nem válhat, olyan nyilvánvaló okoknál fogva, amelyek nem ismeretlenek a mezőgazdaság iparrá válásának leglelkesebb apologétái előtt sem. E jóhiszemű szószólók szentenciáit főleg az érzelmek befolyásolják, nem bocsátották át azokat a józanság szűrőjén. Érzelmek után menni viszont csak „saját számlára" kívánatos. Ez esetben azonban nem erről van szó, hanem az ipar és mezőgazdaság közötti viszony alakulásának legnyugtalanítóbb aspektusáról, azokról a torz értelmezésekről, melyek a nagy volumenű állami gazdaságok vezetésében érvényre juttatva igen tetemes anyagi kár forrásává váltak, és amelyek általában a mezőgazdasági termelés tervezésének az adottságokkal és a lehetőségekkel nem számoló irreális útjára csábítottak. Íme, néhány szemelvény a mezőgazdaság és ipar jövőbeni reális alakulására vonatkozóan, illetve iparrá válásának nem kellően megalapozott jóslásaival kapcsolatban.

Erdei Ferenc, kinek véleménye mértékadó az agrárfejlődés tendenciáira vonatkozóan, egyik 1959-ben megjelent könyvében (Mezőgazdaság és szövetkezet. Akadémiai Kiadó 1959.) a mezőgazdasági termelés távlatait vizsgálva felveti a kérdést: iparrá válik-e a mezőgazdaság? Tüzetes elemzés eredményeképpen azt a helyes megállapítást teszi, hogy „... még a technikai fejlődés legmagasabb szintjén sem vált iparrá a mezőgazdaság, és a fejlődés belátható távlatain sem fog egészen azzá válni, de mind több ágazatában és egészében is mind nagyobb mértékben kezd hasonlóvá válni az iparhoz ..."

O. Rozenkranz, a neves német agrárökonómus egyik tanulmányában (Der Übergang zur industriemässigen Produktion in der Landwirtschaft. Zeitschrift für Agrarökonomik, 1963.) nyomatékkal hangsúlyozva a mezőgazdaság és ipar közötti különbözőségeket, amelyek – írja – lényegében kiküszöbölhetetlenek, s azzal kapcsolatosak, hogy a mezőgazdasági termelésben élő szervezetek szerepelnek, és a munka-, valamint a termelési fázis között meg nem szüntethető különbség van.

Pataky Ernő 1961-ben megjelent egyik publikációjában (Tudomány és Technika a mezőgazdaságban. OMgK 1961.) foglalkozik az „iparszerű mezőgazdasággal", s annak fő kritériumát abban véli látni, hogy a mezőgazdasági termelésből mind több funkció válik ki, az agrártermelés köre egyre szűkül – a vonóerő fő faktora nem az állat, hanem a traktor, a takarmánykeverékeket az ipar állítja elő stb. –, s ebből azt a következtetést vonja le, hogy a korszerű mezőgazdaság az ipari termelési folyamat egyik láncszemévé válik. Pataky Ernő egy későbbi írásában (Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz.) már szembekerül saját véleményével, amikor is az iparszerű mezőgazdasággal kapcsolatban már a mezőgazdasági nagyüzemek bővítését tartja szükségesnek. „Ha a mezőgazdasági nagyüzemeink termelőmunkájának körét szélesebbre húzzuk, nemcsak az ottani dolgozók kereseti viszonyai javulnak meg – írja –, hanem a mezőgazdaság jövedelmezősége is előnyösebben alakul, a bővített újratermeléshez szilárdabb az anyagi alapja . . ." Mindezek miatt célszerű a mezőgazdasági termékek csomagolását, fogyasztásra előkészítését, részben feldolgozását is állami felügyelet mellett, a mezőgazdasági termelőüzemhez csatolni – írja tovább. Ez utóbbi helyes állásfoglalása egyre időszerűbb, mert az egész népgazdaság szempontjából előnyös, de egyben mutatja az „iparszerű mezőgazdaság" kifejezés ellentmondásos értelmezését is. Azt hiszem, a szerző ma már egyszerűen mezőgazdasági iparról beszélne, amely az üzemen belül ipari módszerekkel dolgozza fel a mezőgazdaság termékeit, nemegyszer végtermékké, amennyiben ez gazdaságpolitikai szempontból hasznos. És itt a mondat befejező szavai a hangsúlyosak: „amennyiben ez gazdaságpolitikai szempontból hasznos". Itt az egyetlen és mindenek felett való érdek: a dolgozó nép érdeke. Tehát, hol történjék a termesztett termények tárolása, előfeldolgozása, gyümölcsöt, szőlőt, zöldséget hol munkálják meg félig vagy egészen, a tejcsarnok és a tejfeldolgozás helye a mezőgazdasági üzemen belül vagy azon kívül legyen-e – mindezt

a megalapozott számításokra támaszkodó, a társadalmi érdekeket szigorúan szem előtt tartó elhatározásoknak kell eldönteni. Helytelen úton jár az, aki tilalomfát kíván állítani a mezőgazdasági üzemek kiegészítő ipari tevékenysége elé. Ellenkezően, elsőrendű politikai-társadalmi és gazdasági érdek fűződik ahhoz, hogy a mezőgazdasági üzemek – elsősorban a termelőszövetkezetek – az év nagyobb részében foglalkoztatni és megfelelő jövedelemhez tudják juttatni tagjaikat különböző ipari feldolgozó munka révén.*

És most utalnék egy olyan publikációra, amely a „gyárszerű" mezőgazdasági termelés kérdését kívánja tisztázni.

Major László 1963-ban az Agrárgazdasági Kutatóintézetben végzett e témára vonatkozó munkálatait summázva (A gyárszerű termelés kérdései a szocialista mezőgazdaságban. Budapest 1963.) – számomra ismeretlen forrásokra támaszkodva közli, hogy a vita, amely „... a gyárakban alkalmazott és bevált termelési és üzemszervezési elveknek a mezőgazdaságban történő alkalmazása körül nálunk folyt, *eldőlt*" (kiemelés tőlem – *L. V.*). Tudtommal ilyen tartalmú vita Magyarországon nem volt. Sőt, írja Major, a cikkek és tanulmányok ellenvélemény nélkül amellett foglalnak állást, „hogy a mezőgazdasági termelés sajátosságának figyelembevétele mellett feltétlenül helyes a gyakorlatban már rég bevált termelési, üzemszervezési elveket a mezőgazdaságba is átültetni". Későbbiekben a szerző – helyesen – utal ugyan a mezőgazdaságnak az ipartól eltérő sajátosságaira, de kissé apprehenzívan azt írja, hogy „... a szakirodalom bizonyos agrárius szemléletből kiindulva eddig inkább az eltéréseket hangsúlyozza ..."**

* A termelőszövetkezetek novembertől áprilisig mintegy 400 000 emberüket nem tudják foglalkoztatni.

** „Agrárius szemléletből" kiindulva végig próbálom gondolni pl. a búzaszem útját, elvetésétől zsákba kerüléséig. Hogy milyen harcot kell vívnia fennmaradásáért, illetve fejlődéséért, melynek folyamán az ember – bár egyre több módon –, de mégiscsak korlátozott mér-

A szóban forgó tanulmánynak – mely találóan ábrázolja a mezőgazdaság fejlődésének távlatait bemutatni törekvő írások nem egyértelmű, sőt nemegyszer antagonisztikus voltát – még egy passzusa kívánkozik tollam alá, melyben a szerző, miután megállapítja, hogy „... az állattenyésztés gépeinek kapacitáskihasználása korántsem lehet olyan folyamatos és teljes, mint a gyárakban működő gépeké", azt a frappáns következtetést vonja le, „... hogy az állattenyésztés legfontosabb termelőeszköze mégsem a gép, hanem az állat". Ami szent igaz, de hogy miért vonja le a szerző ebből azt a konzekvenciát, hogy ha az állattenyésztéssel kapcsolatos munkákat gépesítik, abban a termelés gyárszerű jellege válik uralkodóvá – őszintén szólva nem értem, hiszen a gyárszerű jelleg esetén éppen a gép az, ami döntő, ha nem is az egyetlen faktor.

Ugyancsak a gyárszerű mezőgazdálkodás kívánatos megvalósításának lehetőségére utal Simon László „Nyírség" című tanulmányában (Új Írás, 1965. 1. sz.), mikor megállapítja, hogy „A gyárszerű mezőgazdaság, melynek lényege, hogy szinte a *teljes fizikai, kémiai és biológiai forgalmát az ember alakítja,* leghamarabb homokon valósítható meg." És erre bizonyító példaként említi, hogy az újfehértói gazdaságban egy hektárról 600 q almát takarítottak be, a nyírbátori járásban pedig 1 holdon 400 q takarmánydinnyét termeltek. Egyrészt kételkedem abban, hogy nevezett helyeken „a teljes

tékben képes segítségére lenni. Nem közömbös, hogy a talajnak, mely otthont ad neki ősztől nyárig, milyenek a kémiai, fizikai tulajdonságai, milyen benne a mikroszervezetek tevékenysége, hogyan megy végbe csírázása, a növény felszínre törése, bokrosodása, szárba indulása, végül beérése. A sok-sok ellenség ellen, mely leselkedik rá, aszály, megdőlés, megszorulás, kipergés, a növényi betegségek és állati kártevők támadása – nem mindig számíthat az ember védelmére. És tárgyilagosan meg lehet állapítani, hogy a gyárszerű termelés folyamán az ipari produktumokat korántsem fenyegeti ennyi ellenség, s így az „agrárius" szemléletű irodalmat nemigen lehet azzal a váddal illetni, hogy túlhangsúlyozza a mezőgazdasági termelésnek az ipartól eltérő voltát.

fizikai, kémiai és biológiai forgalmat" a termelők irányították – és az időjárás a termésre semmi hatással nem volt. Másrészt, nem értem, hogy amikor a cikk elején a termésingadozások nyomasztó tényét panaszolja a szerző, éppen az almánál,* ami egyébként elfogadható, hiszen tudvalevő, hogy a gyümölcsnél, szőlőnél, zöldségnél a legnagyobb a termésingadozás – hogyan reménykedhetik mégis a gyárszerű termelés megvalósításában, melynek legfőbb kritériuma éppen a termelés biztonságossága.

Most nézzük, hogyan állunk az úgynevezett „ipari analógiával"?

Az ipari analógia – tehát az a lehetőség, hogy a mezőgazdasági üzemet az iparral azonos módon szervezzék, illetve vezessék, elmélete nem egy helyen – hogy extrém példával éljek, a Lajta-Hansági Állami Gazdaság üzemi szervezetében – öltött testet. Ebben a 46 000 holdas üzemben, melyet a gyárszerű szervezés példájának tekintettek, s mely hivatva volt hasznosítani mindazokat a szervezési, illetve vezetési módszereket, amelyek az iparban kialakultak, az 1963-as évet hozzávetőlegesen 80 millió forintos deficittel zárták.

A Lajta-Hansági Állami Gazdaság tárgyalt alakjában 1959-ben szerveződött Mosonmagyaróvár székhellyel. Itt életre keltették a gigantizmusnak a Szovjetunióban már több mint három évtizeddel ezelőtt perhorreszkált kinövéseit, és 9 állami gazdaságot egyesítettek egy „ipari" vállalattá, mert úgy látták, hogy a területi üzemegységek (kerületek) akadályai a technikai fejlesztésnek. Ez az ipari módszereket alkalmazó üzem eleinte rendkívül látványos képet mutatott, sokan valósággal faszcinálva szemlélték a gépekkel zsúfolt, tengernyi állattal rendelkező, az emberek ezreit foglalkoztató gazdaságot, a főmérnökségek utasítása alapján működő specialistákat, a gyártásvezetői funkciókat ellátó agronómusokat és a

* Az 1959-es 90 000 tonnás rekord almatermést 1960-ban a Nyírségben alig 40 000 tonna követte – írja.

24 ágazatra osztott vállalatot. De ez a 24 központilag irányított üzem – talajművelő, öntöző, szárító, üszőnevelő, gabona- és szénabetakarító, vágóhídi, konyhaellátó, vetőmagelőkészítő, mély- és magasépítő stb. üzemek – kellő koordináltság hiánya miatt, s az agyonbonyolított szervezet okából is egyre rosszabbul működött. A sok száz holdas tömbökön folyó munka áttekinthetetlennek bizonyult, a túlerőltetett szakosítás a technikai erők potenciálját lecsökkentette, a dolgozók 30–40 km-es utakat megtéve, idejük jó részét elfecsérelték, a szerves trágya részben az állatállomány túlkoncentrált elhelyezése miatt, részben elvi okokból, tízezer vagon számra felhasználatlanul hevert, a szalmát mint hulladékot általában elégették. Az ipari mintára szervezett mezőgazdasági üzem fiaskója nyilvánvalóvá vált.

De sikertelennek bizonyult ez a szervezeti próbálkozás egyebütt – pl. a Hortobágyon is –, ahol az ipari sablonra tervezett üzemben az ágazati gazdálkodás valóságos karikatúrává torzult. Ezekben az ipari mintára szervezett és vezetett üzemekben a technika és a természeti tényezők ésszerű összehangolása visszájára fordult.

Hogy ebből mit lehet az ipari analógia és mit a helytelen szakmai vezetés rovására írni, azt nehéz volna kielemezni, az azonban biztos, hogy mind a két tényező hozzájárult a kudarchoz. Bizonyos az is, hogy annak a szisztémának elméleti kimunkálói és gyakorlati alkalmazói szem elől tévesztették, hogy a szervezés nem öncél, hanem a javak minél nagyobb mennyiségben, minél jobb minőségben és a leggazdaságosabban való előállításának eszköze. A szervezést öncélnak tekintették azért, hogy az ipari analógia lehetőségeit demonstrálhassák, s így a termelési célok és az üzemszervezési módszerek kívánatos dialektikus egységét megbontották. Az a tény pedig, miszerint az említett üzemekben vissza kellett állítani a területi rendszert, arra mutat, hogy az íróasztaloknál kigondolt terveket a gyakorlat nem mindig igazolja. Ezeknek

a vállalkozásoknak amellett, hogy nagy népgazdasági károkat okoztak, politikai-erkölcsi kártevésük is jelentős volt.

A kijózanodás azonban megtörtént, és a szóban forgó üzemek ismét a realitások útjára léptek. A Lajta-Hansági Állami Gazdaság ismét mezőgazdasági üzem lett: új vezetői bátran és imponáló határozottsággal számolták fel a nem racionális szervezési és gazdálkodási módszereket, és ezáltal nemcsak megszüntették a több tízmilliós ráfizetést, hanem, kiérdemelve az élüzem címet, komoly hasznot hajtanak a népgazdaságnak.

Ezek után azt mondhatnánk, hogy minek emlegetni a múltat, hiszen a balsikerek mindenkit kijózanítottak. A mezőgazdaság jövőbeni fejlődéséről szőtt illuzórikus képzelgések a múlt emlékei csupán, és ha ma a szocialista mezőgazdaság fejlődésének távlatait latolgatjuk, már nem az érzelmek uralkodnak el rajtunk, hanem a rációnak van prioritása, és a szavakat, kifejezéseket, folyamatokat értelmüknek megfelelően használjuk.

Kíséreljük meg ezután meghatározni a mezőgazdaság mibenlétét. A mezőgazdaság alatt a népgazdaságnak azt a területét értjük, melynek keretében a földből a nap sugárzó energiája segítségével szerves anyagokat (növényeket) termelünk, állatokat tenyésztünk, fő ágazatait pedig a növénytermesztés, az állattenyésztés, a kertészet és az erdészet alkotja. Ha a mezőgazdasági termelés folyamán bármilyen nagy mennyiségben és bármilyen változatos formában ipari eszközöket vagy produktumokat veszünk igénybe, az nem ipari mezőgazdaság, mert „ipari mezőgazdaság" szó alatt ésszerűen azt értjük, ha a búzát, kukoricát vagy tejet az ipari produktumok mintájára állítanánk elő. Ha mezőgazdasági ipart mondunk vagy írunk, úgy azokra az iparokra gondolunk, melyek vagy a mezőgazdasági üzemen belül vagy azon kívül ipari módszerekkel agrártermékeket dolgoznak fel végtermékké.

Vajon így van-e ez már? Fedi-e minden esetben a leírt szó

azt a tevékenységet, illetve folyamatot, amelyet takar? A példák azt mutatják, nem mindig.

1964-ben jelent meg Komló László könyve (Ipari mezőgazdaság felé. Franciaországi útinapló. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó). Erre az igen gördülékenyen és színvonalasan megírt élménybeszámolóra sokkal inkább illik annak alcíme: „Franciaországi útinapló", mintsem a főcím: „Ipari mezőgazdaság felé". Ugyanis a könyvből kibontakozó kép egy fejlett technológiával dolgozó, speciális módon koncentrálódó mezőgazdaságot mutat, és nem ipari mezőgazdaságot.

Hogy milyen céllal utazott a szerző Franciaországba, ezt könyvének első fejezetében elmondja: „A mezőgazdaság iparosodását, koncentrálódását és az ezzel járó társadalmi problémákat" kívánta tanulmányozni. Évégből, a párizsi Mezőgazdasági Kutatóintézet agrárgazdasági kutatóinak ajánlására felkereste Franciaország különböző tájait, így járt többek között a Párizs környéki búzatermelő gazdaságokban, megfordult Bretagne-ban. Ain és Hérault megyékben, eljutott a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztő országrészbe, Marseille környékére.

Amit látott és leírt, az a francia mezőgazdaság igen gyors koncentrálódásáról tanúskodik, amely nem a kisüzemek kényszerű felszámolása útján, hanem a vertikális integráció keretében megy végbe. A vertikális integrációnak nevezett folyamat, mely a tőkés monopóliumok révén egybekapcsolja a termesztési, illetve tenyésztési, feldolgozási, kiszerelési és értékesítési mozzanatokat, és amelyben a parasztok – Erdei Ferenc találó szavával élve – csak bedolgozók, feltételezi a fejlett gépi technikát és a szigorú termelési fegyelmet – azonban *nem* ipari mezőgazdaság.

Mikor fél évszázaddal ezelőtt Dániában egy-egy szövetkezet sertést tenyésztett, hizlalt, feldolgozott és hentesáruként értékesített, vagy amikor ugyanez a folyamat a tejtermelésben, feldolgozásban, illetve a tőkés integrátor által a vertikum legfelsőbb fokán forgalomba került, senki sem beszélt ipari me-

zőgazdaságról, mint ahogy nem beszélt senki ilyesmiről a feudálkapitalista Magyarországon sem, ahol az Esterházy Pál-féle gazdaság végtermék, tehát sonka, kolbászáru stb. formájában saját budapesti üzleteiben értékesítette a birtokán saját takarmánnyal hizlalt és a kapuvári húsfeldolgozó gyárban előállított termékeket. Olyan kevéssé lehet az említetteket az ipari mezőgazdaság egy-egy megjelenési formájának nevezni, mint pl. azt a tőkés vállalatot, amelyet a szerző Bretagne-ban látott, ahol a cég vágóhídján és feldolgozó üzemeiben évi 5000 tonna súlyú csirkét állítanak elő. A csirkéket 400 kistenyésztő paraszttól vásárolják, szerződéses alapon, ugyanakkor az integráló vállalat gondoskodik a naposcsibék szállításáról, szállítja továbbá saját takarmánygyárának termékeit, és előírja és ellenőrzi szaktanácsadók révén a baromfiak nevelési, illetve tartási technológiáját, tehát a tenyésztés és feldolgozás minden mozzanatát irányítja. Egyébként, ahol Komló László járt, majd mindenütt a vertikális integrálódás erőteljes előrehaladását tapasztalhatta, és nem a mezőgazdaság iparosodását, mint az említett intézet fiatal kutatója ígérte, mondván: „... olyan franciaországi programot állítok össze, hogy a valóságos gyakorlatban győződhetsz meg, iparosodik-e a mezőgazdaság vagy sem ..." Ezzel bocsátották tanulmányútjára és hozzáfűzték „... nem úgy iparosodik, ahogy azt a ti marxista agrárgazdáitok elképzelték". Nos, hogy hogyan iparosodik a mezőgazdaság, arra a szerző nem felel, hanem bemutat néhány, az előbbiekben ismertetett vertikális kombinátot, míg ő maga megelégszik a szemlélődéssel. Távol áll tőlem, hogy ezt az állást nem foglaló magatartást pejoratív értelemben használjam, a szerző viszont nyilván elvárja olvasóitól, hogy a maguk módján véleményt alkossanak mindarról, amit ő Franciaországban látott és amiről hírt ad. Többek között arról, hogy a tőkések által integrált koncentrálódás egyenlő-e az ipari mezőgazdasággal, vagy a kistermelők önállósága megfosztásának s a tőkés monopóliumok alárendelésének a folyamata. Én azt hiszem, hogy a fejlett technika éppoly kevéssé

egyenló az ipari mezőgazdasággal, mint ahogyan a tőkés koncentráció, bármilyen úton menjen is végbe, nem a dolgozó parasztok érdekeit szolgálja.

A szerző azonban megelégszik azzal, hogy kommentálás nélkül bemutatja a látottakat, s így elnagyolt általánosításokra készteti recenzenseit. Márkus István például Komló könyvéről (A mezőgazdasági iparosodás új foka és feltételei. Valóság, 1965. 8. sz.) a mezőgazdaság és ipar, illetve a mezőgazdaság egyes ágazatai közötti munkamegosztást említve így ír: „A lényeges új az, hogy a fejlett tőkés országokban a növénytermelés végképp elszakadóban van az állattenyésztéstől." Mire alapozza Márkus István ezt a megállapítást? „Komló járt olyan francia gazdaságokban – írja –, ahol egyedül búzát állítanak elő, kizárólag műtrágyával, és a terméseredmények sok évi átlaga háromszorosa, négyszerese a mi hazai átlagainknak." Ezekben a gazdaságokban állatállomány nem volt, vagy ahol mégis volt állat, ott bebizonyították, hogy a maradék jószág nem előny, hanem tehertétel. Azt hiszem, Márkus István téved, amikor azt állítja, hogy a mezőgazdaság két fő ága „végképp elszakadóban van" egymástól, és még inkább téved, ha azt hiszi, hogy az egyik Seine-et-Oise département-beli gazdaságban azért termett 64 q búza hektáronként, mert állat nélkül gazdálkodnak, és csupán műtrágyát használnak. „Valaha a növénytermesztés és állattenyésztés összekapcsolódása hatalmas vívmány volt – írja Márkus –, a mezőgazdasági terményfelesleg, a városfejlődés, a feudális s a belőle kinövő kapitalista társadalomfejlődés egyik alapja." S az a véleménye, hogy ma a két fő őstermelő ágazat szétkapcsolódását tűzte napirendre a fejlődés. Nyilvánvaló, hogy mivel a fejlődés alatt a szocialista termelési rendszerre való áttérést kell érteni, ebben a rendszerben – e nézet szerint – különválik a növénytermesztés az állattenyésztéstől. Nézetem szerint a mezőgazdaság két fő ágazata kölcsönös kapcsolatára alapított gazdálkodási rendszert elavultnak mondani túlzás. Még ha valamely speciális okból léteznek is egyágú gazda-

ságok, a baromfitenyésztés és az ipari sertéshizlalás kivételével nem tapasztalható olyan tendencia, mely az elszakadásra utalna, a mezőgazdaságot pedig nem csupán ez a két tevékenység jelenti.

A mezőgazdaság két fő ágazatának egybekapcsolódásából származó előnyök közismertek. Ennek bizonyítására, azt hiszem, elegendő utalni arra, hogy az állattenyésztés a takarmánytermesztésen alapul, mégpedig a szemes, szálas és lédús takarmányokon. A baromfi és bizonyos körülmények között a sertés koncentrált takarmánnyal való tartása lehetséges, de a szarvasmarha terimés takarmányt kíván, amit nyilván az üzemen belül kell megtermeszteni. Ugyanakkor a talaj termőképessége fenntartásának, illetve növelésének legfőbb forrása még mindig az istállótrágya.* Szólhatnánk arról is, hogy az állattartás a mezőgazdaság szezonális jellegének tompítására is szolgál, de emellett feltehető az a kérdés, hogy a „fejlődés" nyomán mi is lenne a mi 2,5 millió holdnyi rétünk és legelőnk termésével. Talán a fűtermő területek leválnak az állattartó üzemek testéről?

Ha a recenzens csupán a szóban forgó könyvből jutott a fenti megállapításokra, akkor erre az üzemszerkezeti változásra vagy akár az ilyen irányú tendenciára irányuló kutatásai igen szűk területre terjedtek ki. Mert a Komló László által ismertetett gazdaságok mint a mezőgazdaság fő ágazatának elszakadását bizonyító argumentumok – nézetem szerint – egyáltalán nem meggyőzőek.

Az egyik gazdaság területe 179, a másiké 210 hektár. Az elsőben hétféle növényt termesztenek, a másodikban mindössze háromfélét. Az elsőben 6, összesen 191 lóerőt képviselő traktor van, és 8 állandó munkást foglalkoztatnak, illetve fizetnek. A másikban 3 traktor és 5 munkás is elegendő, emellett az első gazdaság bérlője még 2 pár lovat, 5 tehenet, bor-

* Egyébként a talajerő-gazdálkodás problematikája kívül esik témánkon.

jakat, hízósertéseket is tart, a másodiknak a kutyáján kívül állata nincsen, csak műtrágyát használt, a szerves trágya hasznát mesének tartja. A termésátlagok majdnem azonosak, de az állat nélkül gazdálkodó bérlő jövedelme megközelíti a 100 000 frankot, míg a másik veszteséggel termel. Le lehet-e vonni ebből komolyan veendő következtetéseket arra vonatkozólag, hogy az állattartás általában felesleges nyűg, a szerves trágyázás használata pedig nevetséges? Azt hiszem, az elsőnek említett gazdaság bérlőjét – aki egyébként polgármestere is a községnek – nemcsak „hagyományhűsége" késztette az ismertetett ésszerűtlen gazdálkodásra, hanem valamiféle naiv filantrópiával kevert kontárság. A termésátlagokat – mely közel két és félszeresét teszi ki a franciaországi átlagoknak – pedig nem az egyágú gazdálkodásnak lehet köszönni, hanem a párizsi medence kitűnő talajának, a bőséges, jó elosztású csapadéknak, és az intenzív talajerő-utánpótlásnak. Az említett üzemszerkezeti konzekvenciák levonását tehát túlzottnak kell tekinteni. Egyébként a francia mezőgazdaságra az a jellemző, hogy a mezőgazdaság két ága nem szakadt el egymástól, hanem az országot éppen a növénytermesztés és állattenyésztés kombinációja jellemzi. A párizsi medencében általában a búzát vetésforgóban egy sor egyéb növénnyel együtt – nem utolsósorban a cukorrépával – termesztik; utóbbi melléktermékei nagyban elősegítik a főleg istállózott szarvasmarhatartást.

Csak mellesleg jegyzem meg, hogy a francia mezőgazdaságot a közelmúltban tanulmányozó szakembereink egyike úgy látta, hogy „A területi specializáció ellenére *Franciaország jelentős részében* – s éppen a legjobb adottságú vidékeken (Párizsi medence, Felső-Rhône, Loire völgye, Elzász-Lotaringia . . . stb.) – több oldalú szántóföldi+állattenyésztő gazdálkodás folyik." (*Gönczi Iván:* Jegyzetek a francia mezőgazdaságról. Gazdálkodás, 1964. április.)

Azt hiszem a gazdaságok specializálódásáról szólva azt

kellene hangsúlyozni, hogy az üzemágak közötti kapcsolatok megtervezésénél fő követelmény a biológiai, közgazdasági, valamint az üzemi sajátosságok feltétlen szem előtt tartása legyen, oly módon, hogy a termelés fokozásának forrásait – a szerves trágyázást, a helyes vetésforgó kialakítását, a melléktermékek felhasználásának lehetőségét stb. – semmiképpen sem szabad a tetszetősnek tűnő elméletek érvényesítése kedvéért kiaknázatlanul hagyni. Azt, hogy a specializáció (szakosítás) a termelés racionalizálása, az üzemágak számának és nagyságának helyes megszabása nem cél, hanem a terméshozam emelésének, az önköltség csökkentésének, a gazdaságosság növelésének és a minőség javításának eszköze, korántsem új megállapítás, hanem alapvető elv, mégis szükséges hangsúlyozni, mert egyesek annyira beleszerelmesedtek a kellő előfeltételekkel mit sem törődő, minden körülmények között bevezetendő ágazati szervezési formába, hogy kedvéért sutba dobják a termelés legdöntőbb érdekeit is.

Ennek az ágazati sovinizmusnak hódolva büszkén elutasítják a természeti-földrajzi sajátosságok figyelembevételét, és elmulasztják a szervezés és a termelési cél szinkronba hozását. Cselekszik azt valamiféle vélt társadalmi-politikai igénynek eleget téve – mindenáron újat hajszolva –, megfeledkezve az elsődleges termelési célról: a sok, jó minőségű, lehető kis önköltséggel előállítandó termékről, amit az esetek zömében területi szervezet keretében is produkálni lehet. És az ágazati gazdálkodás eme mitizálásával dezorganizálva a termelést, nem egy mezőgazdasági üzem sírját ásták meg. Csábító volna azokra az okokra rámutatni, melyek érzelmi-hangulati színt kölcsönöznek a fent írt elmélet híveinek – ez azonban túlhaladná témánkat. Jelezni viszont szükséges a veszélyt, amelyet az ágazati gazdálkodás indokolatlan, nemegyszer szertelen erőltetése jelent.

Az írtakból kitűnik, hogy a mezőgazdaság és ipar viszonyát és annak jövőbeni alakulását különböző szerzők egymástól eltérő módon írják, értelmezik, illetve magyarázzák.

Ez a terminológiai zűrzavar, az „iparszerű mezőgazdasági" termelés kategóriájának értelmezése, nyilvánvalóan, tisztázásra szorul.

Nézetem szerint a mezőgazdaság *általában nem fejlődik iparszerűen,* beszélhetünk azonban *egyes ágainak* iparszerű fejlődéséről, pl. baromfitenyésztő üzemekről vagy ipari hizlaldákról stb., amelyek az alapanyagot és a takarmányt vásárolják. Általában azonban a mezőgazdaság objektív társadalmi és erősen meghatározó természeti törvények szerint fejlődik.

Ha a mezőgazdasági termelésbe a technika fejlődésével egyre több és több, az iparban gyártott eszköz vagy termék kerül, ez sem a mezőgazdaság iparosodása, hanem így az iparban gyártott termékeket fokozottan igénybe vevő, tökéletesedő, nagyobb mennyiségű, jó minőségű és olcsóbb termékek előállítására törekvő mezőgazdaság fejlődik ki.

A gyárszerű mezőgazdasági termeléssel és az iparral azonos módon szervezett, illetve vezetett mezőgazdasági üzemekkel kapcsolatos illúziókat a gyakorlat szertefoszlatta. Gabonagyár, tejgyár megvalósítása pedig egyenlő a biológiai faktornak a mezőgazdasági termelés folyamatából való teljes kiiktatásával. Tudományos ismereteink mai szintjén nem hinném, hogy ez a lehetőség számba veendő lenne.

Hogy a vertikális integráció nem azonos az ipari mezőgazdasággal (még ha a technológiai folyamatok és szervezési eljárások alapján történő közelítés bizonyos iparszerű elemeket jelent is), azt a fentiekben már kifejtettem. Egyébként Sipos Aladárnak a *Valóság* 1967. évi 1. számában* megjelent igen helyes szempontokat tartalmazó megállapításával, hogy a „vertikális integráció új formában meggyorsítja a horizontális integrációt, vagyis a föld koncentrációs folyamatát a monopóliumok kezén" – egyet kell érteni. Ehhez még azt

* A vertikális integráció, mint a mezőgazdasági termelés koncentrációjának új formája.

lehetne hozzátenni, hogy egy tőkés országban a vertikális integrációt mint a parasztság kisajátítását, illetve új formák között való kizsákmányolását kell vizsgálni, melyet még az ipari mezőgazdaság tetszetősnek tűnő azonosításával sem lehet enyhíteni, s olyan folyamatnak tekinteni, amely a társadalom haladását szolgálná. Ugyanakkor tény, hogy a vertikális szervezési módnak vagy egyes elemeinek szocialista viszonyok között való hasznosításával – Sághy Vilmos tanulmánya kivételével (A mezőgazdasági termékek forgalma és feldolgozása. Társadalmi Szemle, 1965. 11. sz.) – senki sem foglalkozott, holott a mezőgazdasági termékek üzemen belüli ipari feldolgozásának vonatkozásaiban éppen napjainkban az ezzel foglalkozó diszkusszió igen időszerű volna. Hiszen nyilvánvaló – s ezt mind a gyakorlati tapasztalatok, mind a tudományos kutatások egyaránt bizonyítják –, hogy a mezőgazdasági produktumok feldolgozásának erőltetett centralizáltsága részben lényegesen megnöveli a szállítási költségeket, részben a távolságok okából az áruk minősége romlik. Ide kívánkozik a mezőgazdaság és ipar integrálódásának kérdése. Ez a téma beletorkollik a falu és város közötti viszony problematikájába. A két fő termelési ág „integrálódását" – a mezőgazdasági termelést jelentékenyen befolyásoló biológiai faktor jelenléte okából – helyénvalóbb harmonikus egyesülésnek nevezni, amelyhez a szocialista építés során a falu és város közötti gazdasági-társadalmi és kulturális különbség megszüntetésével egyre közelebb kerülünk. Találóan írja V. G. Venzser, hogy: „Ez a harmónia létrejön egyrészt az ipari és mezőgazdasági termelés mind pontosabb elhatárolásának alapján, amely a földművelés és az állattenyésztés különböző termelési műveleteinek módszerei és technológiája szerint történik meg, s ezek *jelentős része* (kiemelés tőlem – *L. V.*) ipari módon valósul meg." Másrészt – írja – a termelés ipari jellegű feldolgozása és átdolgozása a mezőgazdasági üzemen belül megy végbe, és ugyanott kész élelmiszerek előállítására egyes ipari típusú üzemeket hoznak létre (Az érték-

törvény felhasználása a termelőszövetkezeti gazdaságban. Kossuth Könyvkiadó 1965. 114. old.). Úgy gondolom, így kell helyesen értelmezni a mezőgazdasági termelés és az ipar „integrálódását".

Hátravan még a mezőgazdaság iparrá válásának kérdése. Tehát, hogy a mezőgazdasági termelést meg lehet-e előre tervezni, és a tervet az iparral azonos biztonsággal valóra lehet-e váltani? Vagy úgy is feltehetjük a kérdést, hogy a mezőgazdasági és az ipari munka természete azonos-e? Úgy gondolom, az eddig leírtakból alapvető különbözőségük kitűnik. Azt hiszem – és ezt főleg a termésátlagok megtervezésénél figyelembe kell venni – az időjárás és a kártevők esetleges megjelenése és pusztítása (bár a rovarprognózis e téren valamit segített) közismerten nem előre látható jelenségek, és a józan „agráriusoknak" és közgazdászoknak számolniuk kell a természetföldrajzi faktorok termést meghatározó, jövedelemalakulást megszabó, *előre nem látható* szerepével, mert ha ezt nem tennék, és a realitásokat vágyálmokkal helyettesítenék – mint ez nem egy ízben megtörtént –, úgy ennek a népgazdaság látná kárát. A második ötéves tervben pl. a búza termésátlagának gyors növekedését reméltük, s erre alapozva búzaexporttal számoltunk. A valóságban pedig az aszályos időjárás miatt búzaimportra kényszerültünk (közli Páldi András a Közgazdasági Szemle, 1966. 5. számában).

Az, hogy a mezőgazdasági termelés technológiai folyamatainak biológiai jellege van, hogy a mezőgazdaságban élő szervezetekkel van dolgunk, hogy a mezőgazdaságban a munkaperiódus és termesztési periódus (vegetációs időszak) eltérő, s hogy ezek a körülmények a termelés idényszerűségében jutnak kifejezésre, továbbá, hogy a természeti-időjárási, talajadottsági stb. feltételek, annak ellenére, hogy a szocializmus viszonyai között egyre kedvezőbb irányba tudjuk azokat befolyásolni, nagymértékben eldöntik a termelés sikerét – közhelynek tekinthető tények.

De a természeti tényezőket, illetve sajátosságokat túlhangsúlyozó és a társadalmi-gazdasági viszonyokat és a mezőgazdaságban lezajló „technikai forradalom" hatásait elhanyagoló vagy nem kellően értékelő nézetek ugyancsak helytelen következtetésekre vezetnek a mezőgazdaság és ipar viszonylatának vizsgálatánál. Bármilyen fejlettek is azonban a társadalmi-gazdasági viszonyok, a mezőgazdasági technika fejlesztése csupán nagymértékben közelebb viheti a mezőgazdaságot az iparhoz, viszont a termésátlagok nagyságának és a termékek minőségének előre való megtervezése – az iparhoz képest – továbbra is csak lényegesen rugalmasabban, nagyobb latitűddel történhet. Ha a mezőgazdasági termelés megtervezését mereven fogjuk fel, úgy a diktált mennyiségi és minőségi mutatóktól gyakran eltérő eredményeket kapunk. Ezért az elérendő termésátlagokat ajánlatosabb nem egy számadatba rögzíteni, hanem a „tól-ig" tervelőirányzatokat preferálni, tehát bizonyos határértékek között jelölni meg a kívánt hozamokat.

Fentiek – úgy gondolom – elősegíthetik a mezőgazdaság és ipar jövőbeni viszonyát meghatározó problémák eldöntését. Azt hiszem, objektíven megállapítható, hogy a mezőgazdaság csak akkor válhat iparrá, ha a természet erőit nemcsak befolyásolni vagyunk képesek, hanem le is tudjuk győzni. Ez utóbbi feltételezés minden bizonnyal magán viselné a voluntarizmus bélyegét.

Feltehető a kérdés, szükséges-e bőségesebb apparátus fentiek bizonyítására, vagy elégséges hivatkozni arra, hogy Marx nyomatékkal utalt a természeti faktorok szerepére a mezőgazdasági termelésben: „A gazdasági újratermelési folyamat, bármilyen is sajátos társadalmi jellege ezen a területen (a mezőgazdaságban), mindig egybefonódik egy természeti újratermelési folyamattal." (*Marx:* A tőke. II. kötet. Szikra, 1953. 365. old.) És még egy citátum: „... a mezőgazdaságnak vannak olyan sajátosságai, amelyek egyáltalán nem küszöbölhetők ki (ha mellőzzük a fehérje és az élelmiszerek

mesterséges előállításának túlságosan távol eső és túlságosan problematikus lehetőségét). E sajátosságok következtében a gépesített nagyüzemi termelés a mezőgazdaságban sohasem mutathatja majd fel *mindazokat* (kiemelés: Lenin) a jellegzetességeket, melyekkel az ipar terén rendelkezik." (*Lenin:* Az agrárkérdésről. Szikra 1950. 99. old.) Ezek Lenin szavai.

Vajon magukévá teszik-e a mezőgazdaság és ipar kapcsolatának jövőbeni alakulását vizsgáló agrárökonómusaink e megállapításokat? Az alant következőkből ennek ellenkezője derül ki. Mikor a mezőgazdasági termelés „... szinte kizárólag nagy teljesítményű gépi eszközökkel folyik – írja Komló László (A mezőgazdaság iparosodásának tényezői. Közgazdasági Szemle, 1965. 7–8. sz.) –, az ember előre meg tudja határozni a megtermelendő termékek mennyiségét, minőségét és termelési idejét, urrá válik a termelés *minden* (kiemelés tőlem – *L. V.*) tényezőjén, egyszóval ipari módon folytathatja a mezőgazdasági termelést is. Ezeknek a megállapításoknak – hogy a mezőgazdaságban annyit termelünk, amennyit akarunk, és azt tetszés szerinti minőségben tehetjük – minden bizonnyal inkább érzelmi indítékai vannak, semmint reális meggondolásokból táplálkoznak. De félő, hogy amit Komló László mint lehetőséget felvázol, azt esetleg egyesek megkísérlik a tervezés gyakorlatában érvényesíteni, s ezzel, túlértékelve a mezőgazdasági termelés biztonságosságát, illuzionista álmokba ringatva magukat, kárt okoznak a népgazdaságnak.

Hogy miért nem lehet a mezőgazdasági termelést az iparhoz hasonló precizitással megtervezni – pl. hogy hány q búzát, cukorrépát vagy napraforgót takarít be majd egységnyi területről az ember, hogy mekkora lesz a tehenek tejhozama, vagy hogy miért nem határozhatjuk meg előre a termelvény minőségét, pl. hogy a búzának mennyi lesz a sikértartalma, hektolitersúlya, a cukorrépának digeszsziója (cukortartalma),

a napraforgó olajtartalma, továbbá, hogy a kifejt tej zsír- fehérje- és kazeinszázaléka mennyi lesz – annak kifejtése már nem fér e cikk keretébe.

Befejezésül: hasznosabbnak látszik nagyobb erudícióra törekedni az agrometeorológia, a genetika, a biokémia területén, és kissé elmélyedni az evolúciós folyamatok irányítási problémáiban, mint látnoki képességet tulajdonítani a termelő embereknek.

Megjelent: Valóság, 1966. 11. sz.

A TERMELÉS BEINDÍTÁSA A FÖLDREFORM VÉGREHAJTÁSA UTÁN

Nekem jutott feladatul, hogy vázoljam – a demokratikus földreformot oly sok oldalról bemutatott kitűnő előadások után, illetve azok közepette – miként is indult meg a termelés a megújhodott magyar mezőgazdaságban.

Úgy érzem nem könnyű feladat ez. – És nem csupán azért nem az, mert a terjedelem szűkre szabott, hanem azért sem, mert nemigen tudom eldönteni az adott téma megközelítésének módját, illetve eszközeit. Hiszen szólnom kell sok mindenről, szólnom kell a magyar mezőgazdaságot ért háborús veszteségekről, a földreform következtében beállott strukturális változásokról, amelyek megszabták a vetésszerkezetet, az állattenyésztés és -tartás irányát, a gépesítés lehetőségeit. Szólnom kell továbbá a politikai és gazdasági ellenerők hatásairól – amelyek velejárói voltak a koalíciós kormányzatnak – az egyik oldalról, míg másrészről a dolgozó parasztok minden nehézséget legyűrő, lelkes munkájáról. Elő kellene sorolni a mezőgazdálkodást irányítók munkájának lényegét, benne a csekély számú, de lelkes, őszintén demokratikus érzelmű és a nagyszámú, az úri rendszert visszasíró, a paraszti termelést akadályozó hivatalnokok tevékenységét, akik a Földművelésügyi Minisztériumban és a vidéki szervezetekben ültek. Említenem kell a közömbösök szürke táborát, akik gyávák voltak bármely oldalon is kikötni, de inkább gátolták, semmint segítették az újjáépítés munkáját. Beszélnem kell a segítségről, amelyet demokratikus államunk a Szovjetunió hathatós támogatásával nyújtott az új életre készülődő parasztságnak. És arról, amivel kezdeni kellett volna;

a parasztcsaládok aprajának-nagyjának, fiataljainak és öregjeinek kétkezi munkájáról, amelyet az évszázadokon át hasztalanul áhított, megélhetést jelentő tulajdon, a saját föld varázsa, a biztos élet reménye acélozott meg.

Sajnos mindezekről az adott keretben – hogy érzékelhető legyen parasztságunk helyzete – s mindazokra a körülményekre, amelyek befolyásolták termelőtevékenységüket, s azt, hogy a felszabadult országban milyen objektív és szubjektív tényezők lendítették előre vagy gátolták termelésüket, csak érintőlegesen szólhatok.

A HÁBORÚ PUSZTÍTÁSAI A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGBAN

Úgy hiszem, elöljáróban joggal hangsúlyozható két megállapítás. Az egyik az, hogy *a földreformot – eltekintve attól, hogy annak végbevitele elodázhatatlan történelmi feladat volt – a termelés érdekében is feltétlenül és azonnal végre kellett hajtani.* Hiszen a nagybirtokok túlnyomóan nagy része gazdátlanul maradt – a földesurak elmenekültek –, s így ha a parasztok nem kezdik meg azonnal a termelőmunkát, igen nagy területek maradtak volna parlagon és az ország népe kenyér nélkül marad. Még a *Kis Újság* – a Kisgazdapárt lapja – is 1945 egyik áprilisi számában azt írja, hogy szerte az országban már mindenütt dolgoznak a földeken, ki ahogyan tud: „Ha nincs igásállat, ásót, kapát használnak... Ha megmaradt volna a nagybirtok – írja a lap –, ma holdak ezrei ásítanának megdolgozatlanul."

A másik annak a megállapítása, hogy *a demokratikus földreform, a nagybirtok parasztkézre adása erőteljesen aktivizálta azokat a szunnyadó erőket, amelyek a parasztságban potenciálisan léteztek. És ezek a felszabadult hatalmas energiák, a felserkent, friss paraszti erők tették lehetővé, hogy a háborús pusztítások dacára is – mondhatni – munkaeszközök*

nélkül, vagy igen elhasznált felszereléssel dolgozva, rövid néhány év – tegyük hozzá aszályos év – alatt a mezőgazdasági termelés megközelítette, sőt nem egy ízben túl is szárnyalta a háború előtti termelési színvonalat.

S itt kell megjegyezni – amit *Fazekas Béla* kitűnő könyvében megírt –, hogy az 1948-ig elért termelési eredményeket az ötvenes évek elején az akkori politikai vezetők – tévesen – *nem* a parasztság lelkes és áldozatkész munkájának, hanem az akkor igen fejletlen termelőerők hatásának tulajdonították, és erre alapozták az ár- és bérrendszert, valamint ettől a helytelen meggondolástól indíttatva erőltették a kollektivizálást. Holott a magyar mezőgazdaságot a felszabadulás igen lerombolt állapotban találta.

A háború roppant pusztításai, az ország területén lefolyt harci cselekmények, a német és nyilas hordák rablásai, fosztogatásai és nem utolsósorban a magyar javak nyugatra hurcolása következtében a mezőgazdaság élő- és holtfelszerelésének jelentékeny része elpusztult vagy idegenbe került, és a földreform üres magtárakat, csűröket és kongó istállókat talált.

Azokban a nehéz hónapokban mindenki feszülten figyelte, hogy milyen hatása lesz a földreformnak a mezőgazdasági termelésre. A régi világ híveinek az volt a véleménye – jobban mondva reménye –, hogy a nagybirtoknak a nép tulajdonába juttatása egyet jelent a termelés katasztrófájával, mert – mint mondták – az újonnan földhöz juttatottak képtelenek lesznek a kapott földet megmunkálni, hiszen úgy a szorgalom, mint a szakértelem hiányzik náluk. A haladás, az új világ hívei viszont bíztak az új gazdák földszeretetében, földhöz való ragaszkodásában, leleményességükben, abban, hogy minden nehézséget és feltornyosuló akadályt legyűrve megtermelik – ha szűkösen is – az ország kenyerét. Mert nehézség és akadály volt bőven. De – ahogyan mondjuk – ahol „megfakulnak a szavak, ott erőre kapnak a számok".

A háborús cselekmények a legnagyobb mértékben az állat-

tenyésztést sújtották. A szarvasmarhák száma az 1938. évihez viszonyítva 1 875 000 db-ról 1 070 000 db-ra esett vissza, ami 43%-os csökkenést jelentett. Sertéseink 78,7%-a pusztult el. A lovak száma a háború előtti 814 000-ről 329 000-re csökkent. A juhállomány 80%-a pusztult el. Meg kell jegyeznünk, hogy bár az állatpusztulás országos volt, de nem egyenlő mértékben sújtotta az egyes tájakat. Amíg pl. Baranya és Tolna megyékben az állatállományban 15–20%-os volt a pusztulás, voltak megyék és járások, ahol 70–80%-ot is kitett a veszteség. Fejér megyében, melynek egyes részein a front hónapokig állott, az állatállomány 98–99%-a elpusztult. Tetézte a károkat, hogy a veszteség az apaállatoknál volt a legsúlyosabb: a tenyészbikáknak több mint fele, a méneknek kétharmada pusztult el, vagy került Nyugatra, a tenyészkanoknak pedig egyharmada sem maradt meg. *Összegezve: Az állattenyésztés háborús kára 1938-as értékben meghaladta az 1,5 milliárd pengőt.*

Terményekben 1,4 milliárd, épületekben mintegy 230 millió, gépekben s eszközökben pedig 450 millió pengő volt a kár. Összegezve, a mezőgazdaságban fekvő nemzeti vagyonunk valamivel több mint egyötöde pusztult el a háború és a fasiszta dúlás következtében.

Ezekben a számokban kifejezett károkban benne foglaltatik a vonóerők részbeni pusztulása (a háború előtt 485 000 lófogategységből mindössze 200 000 – 41% – élte túl a háborút) és az a tény is, hogy 10 500 traktorból mintegy 9000 maradt meg, s ennek talán a fele sem volt üzemképes. És ide kell sorolni a talajerő visszapótlás nehézségeit, hiszen a *háború utáni istállótrágya-produkció mellett a szántóterület egy-egy holdját csak minden 17. évben lehetett volna megtrágyázni.* A hiányzó mennyiséget műtrágyával sem lehetett volna pótolni, hiszen mindössze 1800 q nitrogén műtrágyát sikerült felkutatnunk. De a számokból nem tűnik ki az a *minőségi* veszteség, amely az igénybevételek következtében állatállományunkat érte: a Mezőhegyesi Ménesbirtok európai hí-

rű ménese elpusztult (649 lóból 2 maradt meg), a kisbéri és bábolnai állami birtokok összes ménjeit a német hadsereg elszállította. Ez a néhány kiragadott szám talán némi képet ad arról, hogy milyen feltételek mellett indult meg a mezőgazdasági termelés a felszabadulás után.

1944-ről általában nincsenek megbízható adatok. Annyit azonban tudunk, hogy 1944 őszén hatalmas területeket csak a harckocsik és az átvonuló csapatok járműveinek kerekei szántották fel. A Dunántúlon pl. a korábbi búza-vetésterületnek mindössze egyharmadát vetették be, de nem sokkal volt jobb a helyzet a Duna–Tisza közén sem. 1945-ben hozzávetőlegesen 8 millió holdról sikerült betakarítani a terményeket. A termés a közepesnél jobb volt, de ennek dacára a fővárosi és az ipari központok piacaira a felhozatal kicsi volt, pedig a városok kiéhezett népe nagyon várta az élelmet. De *az új helyzetben megszaporodott az önellátó gazdaságok száma, a pénz értékének devalvációja is megkezdődött, és a dolgozó parasztok inkább fogyasztókká lettek, semmint árutermelőkké;* ez csak a stabil pénz bevezetésekor változott meg.

Mikor vázolni szeretném a felszabadulás utáni mezőgazdasági termelés beindításának körülményeit, kénytelen vagyok szubjektív elemekkel is átszőni azt, mert 1945 májusától az akkori FM Termelési Főosztályán dolgoztam.

Igen nehéz időket éltünk. Feladataink: az ország kenyerének biztosítása, az állatállomány részére a takarmány, az állati zsiradék pótlására szükséges növényi olaj nyersanyagának, a nagyon hiányzó zöldségféléknek megtermesztése, valamint a kisgazdaságokban a nagybirtokos Magyarországon alig termesztett cukorrépa meghonosítása és mindezekhez a termelőeszközök megszerzése és ezek munkájának megszervezése – alig megoldhatóknak tűntek.

650 000 új gazdához így szóltunk: „Kaptál földet, adj kenyeret!" – Igen ám, de fogatok nélkül, vetőmag híján, pusztán jó szándékra és lelkesedésre nem lehetett alapítani a termelést. Ugyanakkor a felvilágosító munka is nehezen ment.

Az ország igen nagy részén az egykori uralkodó osztályoknak és azok kiszolgálóinak, az egyházi reakciónak jelentékeny befolyása volt. A pártapparátus és a FÉKOSZ nem tudta paralizálni a reakció munkáját. A mezőgazdaság legfőbb irányító szervezete, az FM és a vidéki gazdasági felügyelőségek melegágyai voltak a reakciónak. Nem volt nehéz dolguk: az anyagi eszközök hiánya elkeserítette, a jövőtől való félelem (Jaj, visszajönnek az urak!) elbizonytalanította a nagyrészt volt mezőgazdasági munkásokból, uradalmi cselédekből álló, kevés termelési tapasztalattal bíró új gazdákat. Az FM-ben tanyázó urak fölényesen és kissé gúnyosan szemlélték annak a demokratákból és kommunistákból álló maroknyi csoportnak erőfeszítéseit arra, hogy a demokratikus kormányzat termelést irányító és szervező munkáját biztosítsák. A koalíciós kormányzat azonban sok türelmet igényelt.

Mit tehettünk? Kenyeret, húst, zsiradékot kellett adni az országnak. De eszközeink nem – vagy csak igen hiányosan – voltak meg hozzá. Propagandával, a jobb jövőt megcsillogtatva nem sokra értünk.

1945 tavaszán még valahogyan elvetettük a kukoricát meg a burgonyát, de tavaszi búzánk nem volt, és a tavaszi takarmány termesztésében sem volt vetőmagunk.

Eljött a nyár vége és az ősz – elkészítettük a termelési tervünket –, de egyre inkább láttuk, hogy megfelelő apparátus és anyagi erő nélkül nem megyünk semmire. Láttuk, hogy ha nem gondoskodunk arról, hogy a vidéki szerveinket valamennyire is demokratizáljuk és nem segítünk az új gazdák anyagi helyzetén, katasztrófának nézünk elébe. Nehezen ment ez, mert a Gazdasági Felügyelői Osztály vezetője a Kisgazdapárt egyik embere volt, és így a termelés közvetlen irányítását kézben tartva keresztezték, nemegyszer akadályozták munkánkat. Ezért minden megyéhez becsületes, demokratikus meggyőződésű szakembert neveztünk ki miniszteri termelési biztosul. Ugyanakkor minden községben a FÉKOSZ segítségével létrehoztuk a *termelési bizottságokat*, melyekbe a

koalícióban részt vevő pártok egy-egy tagot delegáltak. Úgy a termelési miniszteri biztosi intézmény, mint a termelési bizottságok létrehozását az FM urai élénken ellenezték, azzal az indokkal, hogy „a miniszter nincsen felhatalmazva az egyéni gazdálkodás irányítására". De mindkét szervezet létrejöttét a gazdasági felügyelők ellenezték elsősorban, mert jogaik megnyirbálását és pozíciójuk gyengítését látták benne. Holott egyik sem volt célunk. Csak azokat a „jogokat" nyirbáltuk meg, amelyeket a demokrácia elleni gáncsoskodás és nemegyszer szabotázs terén gyakoroltak. *Célunk az új demokratikus kormányzat termelésirányító és szervező tevékenységének erősítése volt.* Sajnos, ha ezeknek érdekében szigorúbb eszközökhöz kényszerültünk nyúlni, rendszerint a mi pártszerveink intettek le. Most 25 év múltán elmondhatjuk, hogy bizony igen sok hátrány származott abból a túl toleráns falusi politikából, amelyet a párt akkori vezetői – koalíciós érdekekre hivatkozva – folytattak.

Irányító apparátusunk ugyan szinte elveszett a visszahúzó erők tengerében, de *létezett és funkcionált is.* Embereink néha emberfeletti munkáját egyre inkább bénította a vonóerő- és vetőmaghiány, valamint az infláció. De valahogyan úrrá kellett lenni a bajokon. Ad hoc intézkedésekkel nem sokra mentünk. Az egész ország mezőgazdasági termelését átfogó terv keretében lehetett csak irányítani. A párt segítségével sikerült megszilárdítani a miniszteri biztosok helyzetét. Joguk volt a községi, járási és megyei termelési bizottságokat, gazdasági felügyelőségeket utasításokkal ellátni, az igaerők, gépek ésszerű kihasználása érdekében koordinációs rendelkezéseket kiadni és a vetőmagellátás biztosítására a közellátási szervekkel egyetértésben megtenni a szükséges intézkedéseket.

A minisztérium elrendelte az igák és traktorok szántási kötelezettségét. A szántási, vetési és hordási idény alatt a termelési bizottságok engedélye nélkül az igák és vontatók nem hagyhatták el községük területét. Minden fogatnak és traktornak a kölcsönös segítség elve alapján kellett dolgozniuk.

Bizonyos számú hold földet meg kellett szántaniuk, és ha a sajátjukkal végeztek, a termelési bizottság kirendelhette azokat olyan gazdák földjének megszántására, akik iga nélkül voltak; ugyanez vonatkozott a traktorokra is. Azonban sokszor előfordult, hogy a falusi reakció beépülve a termelési bizottságba szabotálta ezeket az intézkedéseket.

Az új gazdák hősies munkát végeztek. Nemegyszer eke és állat nélkül, ásóval, kapával fogtak hozzá juttatott földjük megmunkálásához. Magam láttam, hogy új gazdák Őrszentmiklóson és Ferencszálláson magukat fogták az eke elé. Egy utam alkalmával Nyáregyháza határában egy idős parasztember tevét fogott ekéje elé, és azzal szántott. Kérdésemre elmondta, hogy a nem eke elé való állatot egy liter pálinkáért vette. Kérésemre a Szövetséges Ellenőrző Bizottság Mezőgazdasági Osztályának titkára, Oblacsev őrnagy egy pár lovat utalt ki a nyáregyházi gazdának, és a teve az állatkertbe került.

Az 1945–1946 és a következő évekre vonatkozó termelési terveket, melyeket a közellátási tervek igényei alapján készítettünk el megyékre felbontva, a tájtermelési szempontok lehető figyelembevétele, a gazdasági felügyelőkkel való megtárgyalás után, az ő és a termelési miniszteri biztosok irányításával igyekeztünk megvalósítani. Természetesen a termelendő növények megyékre való elosztása is csak hosszú viták és huzavonák után sikerült, hát még annak realizálása. Igyekeztünk – már amennyire a viszonyok megengedték – termelési propagandával, meggyőzéssel, anyagi ösztönzéssel (amennyiben ez rajtunk múlott), a termelési kényszert elkerülve terveinket valóra váltani, s amilyen mértékben az ország politikai-gazdasági konszolidációja előrehaladt, ez mind jobban sikerült is.

A szántási-vetési, sőt a növényápolási munkák ellenőrzésére úgynevezett repülőbizottságokat szerveztünk, amelyek két minisztériumi megbízottból és a FÉKOSZ egy tagjából állottak, ezekhez csatlakoztak a vidéki pártszervezetek megbízot-

tai. Ezeknek a bizottságoknak jelentéseit a hetenként ülésező Országos Operatív Bizottság megtárgyalta, és megfelelő direktívákat adott.

Legnagyobb gondunk a vetőmagvak előteremtése és a traktorok üzemanyag- és alkatrészellátásának biztosítása volt.

1945 őszén helyi készletekből a szükséges kenyérgabona-vetőmagnak mintegy felét sikerült csak előteremtenünk. 1,5 millió q hiányzott. Ebből 400 000 q-t a közellátás kötött készletei egy részének feloldása révén sikerült nagy harcok árán biztosítani. De hogyan – Szobek András elvtárs közellátási államtitkár volt a hűséges őrzője ezeknek a készleteknek. Amikor vetőmagot kértünk tőle, csúnyán ránk mordult: az ország kenyeréből egy szemet sem adok – így Szobek elvtárs. Mire mi, a Földművelésügyi Minisztérium emberei, azzal érveltünk, hogy a vetőmag a jövő évi kenyeret jelenti és hogy termelés nélkül nincs közellátás sem. Azután végül mégis megegyeztünk. De még így is hiányzott 1,2 millió q vetőmag. Az egyes megyék, mint Hajdú, Nógrád, Fejér, olyan vetőmagigényekkel léptek fel, amit teljesíteni nem tudtunk. Leutaztam Debrecenbe, Veszprémbe és Székesfehérvárra és fel Balassagyarmatra. Nagy csatákat vívtunk a megyék vezetőivel, elszámoltattuk újból és újból a nagygazdákat, de alig csurrant-cseppent valami. Fejér megye alispánja, Szirbik elvtárs óriási munkát végzett, hogy valahogy talpra állítsa a háborúban legtöbbet szenvedett megyéjét. A minisztérium 6 millió pengő rendkívüli segélyt folyósított a megyének.

Miután a vetési munkák nagy zökkenőkkel mentek, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak tett jelentés alkalmából maga Vorosilov marsall fogadott, akinek őszintén feltártuk a helyzetet. Néhány nap múlva 1945. október 5-én Vorosilov marsall a Szovjetuniónak szállítandó 720 000 q búzát és rozsot feloldott a zárlat alól, és elengedte az országnak.

A vetőmagvak szétosztása a megyei székhelyeken levő terményforgalmi vállalat raktáraiból történt, és minthogy viszonylag apró tételekben kellett kiosztani a magvakat, ez

rendkívül sok munkát rótt ránk. Az FM 15–20 és a Növénytermelési Hivatal 10 embere állandóan úton volt, és éjt nappá téve dolgozott. *Az első időkben évenként 7000–8000 vagon gabonavetőmagot osztottunk szét.*

A szovjet segítséggel sikerült 85%-ig teljesíteni vetéstervünket, de csak úgy, hogy több ezer pár lovat kaptunk kölcsön a szovjet katonai parancsnokságtól az őszi munkák elvégzésére. (Budapest környékén 500 párat, Baranya, Tolna és Fejér megyékben kb. 2500 párat és a bácsalmási és dánszentmiklósi lókórház összes gyógyult lovait, több mint 2000 párat.)

A Szovjetunió segítsége tette nagyrészt lehetővé az állami traktorparkunk létrehozását: miután a traktorok nagy része gépészek, kocsmárosok, kereskedők és egyéb mezőgazdasággal nem foglalkozók kezén volt, akik ezzel uzsoráskodtak s arra hivatkoztak, hogy a traktorokat a háborúban „szerezték", a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyével utasítást adtunk ki a traktorok legalizálására (ami annyit jelentett, hogy annak a traktort birtokában tartó személynek, aki nem tudta igazolni, hogy törvényes úton jutott ahhoz, gépét állami tulajdonba vettük; ez képezte a később megalakult Állami Mezőgazdasági Gépüzem traktorparkjának magvát).

A Hofherr és Schrantz (ma Vörös Csillag) Gépgyárban lefoglalt traktor- és egyéb lefoglalt gépalkatrészeket a Vörös Hadsereg felszabadította, és az FM-nek rendelkezésére bocsátotta. Ugyanígy a kb. 1 millió dollár értékű apró magvakat, amelyeket a Sárréti, Bálint és egyéb cégek raktárain foglaltak le. Ezekkel a magvakkal sikerült 1945 nyarának végén cca. 50 000 hold lucernát s egyéb pillangóst telepíteni.

Mint említettem, igen nagy nehézségeket okozott a gépek üzemanyagának hiánya. Előírtuk ugyan, hogy egy-egy traktornak minden szántási idényben 150 holdat kell felszántania, sőt a vetőgépek munkakötelezettségét is, de központi készletből üzemanyagot biztosítani csak igen kis részben tudtunk. *Sok ezer tonna üzemanyagot kaptunk a Szovjetuniótól.* És egy

ízben Romániától is. Jól emlékszem, hogy a földművelésügyi miniszter levelében kérte Groza román miniszterelnöktől a segítséget. A minisztérium emberei mentek le a román–magyar határra, és onnan kísérték a két 40–40 vagon vegyes üzemanyagot hozó szerelvényt a Nyugati pályaudvarra.

De se szeri, se száma azoknak az adományoknak és engedményeknek, amivel a Szovjetunió hozzájárult a magyar mezőgazdaság sebeinek begyógyításához. Mert a sebek gyorsan begyógyultak, dacára annak, hogy szabotázsok (vetőmaggal történt feketézés, üzemanyag körüli manipuláció, pl. a Nyírbogdányi Petróleumgyárban, a Szabolcs megyei burgonya vetőgumó szeszfőzésre való felhasználása), a példátlan mostoha időjárás (a vegetációs időben a 10 éves 360 mm-es átlag helyett 1946-ban 250, 1947-ben pedig csupán 190 mm csapadék volt) – nehezítették azt. A 350 000 hold elaknásított terület, amelyet szovjet lángszórókkal és aknaszedők segítségével tettünk termőfölddé, a mostoha hitelviszonyok (hiszen az a tény, hogy a háború utáni első években a mezőgazdasági hitel összege még 15%-át sem érte el az ipari felének, a magas kamatláb – 9–10% – arra mutat, hogy a mezőgazdaság mostoha gyermeke volt a kormányzatnak) tovább növelték a nehézségeket. Emellett az agrárolló nyílása is meghaladta a 35%-ot.

Sorolhatnám még sokáig a mezőgazdasági termelés beindításának körülményeit, a sok közül csak két mozzanatot említek még meg.

Egyik az, hogy Magyarországon a háború előtt 10 éves átlagban 12 000 holdon termeltek napraforgót. És minthogy a disznózsírt növényi olajjal kellett pótolni, már 1945–1946-ban a Szovjetunióból kapott vetőmaggal 330, majd 450 ezer holdon termeltük ezt a növényt. A másik példa annak igazolására, hogy az anyagi érdekeltség érvényre juttatásával milyen eredményeket lehetett elérni, hogy a termelő, a feldolgozó, a forgalombahozó és fogyasztó is megtalálja számítását, a cukorrépa termesztés alakulása. Emlékezetes számomra, hogy

1945 őszén eljöttek hozzám az akkor még magánkézben levő cukorgyárak tulajdonosai (Hatvany Endre báró, Fellner Pál), és közölték, hogy miután a földosztás miatt megszűnik a cukorrépa termesztés lehetősége – hisz a paraszt ahhoz nem ért – ők leszerelik gyáraikat. Én félig tréfásan államosítással fenyegettem meg őket (amiért a pártban meg is róttak), s ők sértetten ott hagyták a minisztériumot. Pár nap múlva azonban elküldték hozzám a cukorgyárak ügyvezetőjét (Harmat Sándort) azzal, hogy tárgyalni akarnak. Munkatársaimmal kidolgoztuk ajánlatainkat, melynek lényege az volt, hogy a parasztok által termelt minden métermázsa répáért 3 kg cukrot fizet a gyár, és visszaszolgáltatja a répaszeletet és a melaszt is. Hosszas tárgyalások után ajánlatunkat elfogadták.

Mindent összevetve 1948-ra mezőgazdasági termelésünk túl volt a krízisen: a búza és a cukorrépa kivételével (melyet azonban majdnem kétszer akkora területen termeltünk, mint azelőtt) mindegyik növénynél a termésátlagok meghaladták az 1931–1940. évek közötti átlagokat. Rozsból 6,5 q-ról 7,3 q-ra; árpából 7,8 q-ról 9,1 q-ra (az őszi árpa termelés kiszélesítése miatt); zabból 7,1 q-ról 8,8 q-ra; kukoricából 10,8 q-ról 12,3 q-ra; burgonyából pedig 39,5 q-ról 44 q-ra emelkedett a holdankénti termés. Ugyanakkor még két örvendetes tényt kellett konstatálnunk. Az egyik a vetésszerkezet *intenzív irányú változása* (ugyanis 1948-ra növekedett a munkaigényes ipari növénytermelés aránya: 1938-hoz képest 22,2%-kal, a zöldségtermelésünk viszont 57,1%-kal nagyobb területen folyt, mint 1931–1940 között).

A másik eredmény az *ugarterületek csökkenése:* a háború előtt a szántóterületnek 2,5%-a maradt vetetlenül. 1948-ban már csak 1,6%. *Tehát gyakorlatilag minden talpalatnyi föld hasznosítva volt.*

Az állattenyésztés is fokozatosan fejlődött, a szarvasmarhák száma 1 millió 70 000 darabról 1 millió 519 000-re növekedett, tehát számbelileg meghaladta az 1938-as állapotot

is, a sertéseké bár nem érte el a háború előtti állatszámot, de 1945-höz viszonyítva megkétszereződött. Természetesen a minőségi romlás gyengíti ezeket az eredményeket, ám a legtöbb állatnál a hasznosult szaporulat már elérte az 1935-ös szintet is. A mezőgazdaság gépesítésének fejlődése is gyorsult: a traktorállomány 1948-ban meghaladta a 14 000 darabot, és ennek az évnek a végén már 110 gépállomás működött.

Sok minden érdekeset és tanulságosat el lehetne még mondani arról a nehéz munkáról, amit a demokratizmus éltető légköre tett számunkra mégis könnyűvé és felejthetetlenné, de ennek bővebb kifejtése agrártörténészeink dolga.

És végül még annyit, hogy a mezőgazdaság fellendülése még erőteljesebb lett volna, ha az előzőkben felsorolt tényezők nem gátolják azt, és hogy 1948-ig ilyen eredményeket értünk el, azt a Szovjetunió segítségének és azoknak a felszabadult társadalmi erőknek köszönhetjük, amelyek valóságos termelőerőkként hatva pótolták azt is, ami hiányzott.

Úgy érzem nekünk, akiknek megadatott, hogy a mezőgazdaság újjáépítése munkájában részt vehettünk, ma sem kell szégyenkeznünk.

Elhangzott az Országos Földreform-emlékünnepségen, Békéscsabán, 1970 márciusában. Megjelent: „A földreform történelmi jelentősége" című, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiadványában, 1972-ben.

Halála előtt pár évvel Lázár Vilmos készülő válogatott kötete számára publikációinak az alábbi jegyzékét állította össze:

Viták a világi nagybirtok kialakulásáról. Úttörő kiadás, Bp. 1912. 32 old.

A nagybirtok vezetésének kérdései, Északmagyarországi Gazdasági Lapok, Kassa 1913. 1–2. sz. 9 old.

Ausztria mezőgazdasága. Mezőgazdasági Közlöny, Bp. 1913. 5. sz.

Egy kelet-elbai német nagybirtok története. Mezőgazdasági Közlöny, Bp. 1913. 8–9. sz. 10 old.

A sörárpa termesztése Magyarországon. Mezőgazdasági Közlöny, Bp. 1913. 11. sz.

Nagyüzem – kisüzem kérdései. Világszabadság, Bp. 1918. 22. sz.

A gépkölcsönző állomások jelentősége. Világgazdaság, Bp. 1919. 20. sz.

Technika a mezőgazdaságban. Kassai Munkás, Kassa 1920. 10. sz.

A magyar gazda dilemmája. Saját kiadás, Bp. 1924. 48 old.

A török mezőgazdaság. Saját kiadás, 1925. 40 old.

Grossbetriebe in Ungarn. Schweizerischen landwirtschaftlichen Monatshefte, Bern 1925. 6. sz. 10 old.

Földművelési rendszerek. Mezőgazdasági Közlemények, Bp. 1925. 8. sz. 10 old.

A növény és környezete. Mezőgazdasági Közlemények, Bp. 1925. 3. sz. 8 old.

Ezt láttam Dániában. Téka kiadás, Bp. 1927. 64 old.

A tejgazdálkodás „csodái". Népszava, 1927. 43. sz.

A Pest környéki mezőgazdálkodás múltjából. Saját kiadás, 1930. Bp. 40 old.

Korizmics Lászlóról és a Gazdasági Lapokról. Újság, 1925. 8. sz.
Az agrártermelés történetének útjai. Korunk, 1930. 8. sz. 9 old.
Hírek Oroszországból (Lénárd Béla álnéven). Korunk, 1930. 12. sz.
Dánia tündöklése és nyomorúsága. Korunk, 1931. 2. sz. 8 old.
Az új Törökország. Korunk, 1931. 4. sz.
A magyar mezőgazdaság helyzete (Lénárd Béla álnéven). Korunk, 1931. 8–9. sz. 18 old.
A magyar mezőgazdaság geoszociológiája. Korunk, 1932. 2. sz. 8. old.
A magyar ipar geoszociológiája. Korunk, Kolozsvár 1932. 3. sz. 7 old.
Agrarfrage in Ungarn. Unter dem Banner des Marxismus, Berlin 1903. 1. sz. 10 old.
Németországi agrárproblémák. Korunk, 1933. 3. sz.
A német parasztkérdésről. Közgazdasági Értesítő, Bp. 1933. 9–10. sz. 16 old.
A georgizmus tévedései. Közgazdasági Értesítő, Bp. 1933. 16. sz.
Svájc. Korunk, 1933. 11. sz. 8 old.
A magyar parasztság erjedése. Saját kiadás, Bp. 1934. 64 old.
Lengyel problémák. Világirodalmi Szemle, 1935. 4. sz. 7 old.
Az örmény nép útja. Világirodalmi Szemle, 1935. 7. sz. 8 old.
Geopolitika és fasizmus. Világirodalmi Szemle, 1935. 9. sz.
A földmívelés korszakai. Másik Út, Kolozsvár 1936. 2. sz.
A magyar parasztság ideológiai átalakulása. Gondolat, 1935. 3. sz.
A forrongó Görögország. Gondolat, 1935. 3. sz.
A japán mezőgazdaság. Szocializmus, 1935. 4. sz.
Afrika ébred. Gondolat, 1936. 1. sz.
Világpolitika (krónika és kommentár). Gondolat, 1936. 2. sz.
Rosenberg könyvéről (Mythos des XX. Jahrhunderts). Gondolat, 1936. 2. sz.
Politika és parasztság Spanyolországban. Szép Szó, 1936. 1. sz.
A jugoszláv parasztság helyzete (Kukulics László álnéven). Világkép, Bp. 1936. 1. sz.
A Strasser-féle Fekete Front. Korunk, 1937. 9. sz.
Chiang Kaishék portréja. Korunk, 1937. 11. sz.
Darre „igéi" (Lénárd Béla álnéven). Korunk, 1937. 8. sz.

Kávémáglyák. Korunk, 1936. 8. sz.
Nagyváthy János közönséges instrukciójának hatása a Festeticsbirtokra. Korunk, 1936. 10. sz.
Sir Osvald Mosley mozgalma. Korunk, 1936. 12. sz.
A magyar gazdaság látszat-fellendülése. Korunk, 1937. 3. sz.
Harc a nyersanyagért. Világkép Könyvtár. 1937. 96 old.
A magyar falu keresztmetszete. Magyar Nap, Moravská Ostrava 1937. 28–29. sz. 12 old.
Agrártermelés és történelem. Reggel, Pozsony 1938. 5–6. sz.
Mongólia Távol-Kelet ütköző állama (Rátz Kálmán álnéven). Világkép Könyvtár. 1938. 64 old.
Mexikó. Korunk 1938. 6. sz.
A magyar mezőgazdasági szakoktatás hiányai (Lénárd Béla álnéven). Korunk, 1938. 8. sz.
Ez történt Ausztriában. Új Fórum, Bp. 1938. 1. sz.
A magyarországi növénynemesítés kezdetei. Haladó Gazda, 1940. 2. sz.
Képek a magyar mezőgazdaság múltjából. Haladó Gazda, 1940. 8. sz.
Acsády Ignác munkásságáról. Mezőgazdasági Lapok, 1940. 4. sz.
A magyar mezőgazdaság kérdőjelei. Unitás Kiadás, Bp. 1940. 32 old.
A magyar mezőgazdaság termelőerőinek állapota a századfordulón. Közgazdasági Szemle, 1940. 2. sz. 8 old.
Emlékezés Batthyány Alajos az „Ad amicam aurem" című munkája megjelenésének másfél százados évfordulója alkalmából. Közgazdasági Szemle, 1941. 5. sz.
A „parasztok dekrétuma" 100 év előtt. Újság, 1941. 6. sz.
Balásházy János nézetei a mezőgazdálkodás tudományáról. Újság, 1942. 17. sz.
Mit eszik a magyar falvak népe? (Botos Vince álnéven). Saját kiadás, Bp. 1941.
Berzsenyi a mezei szorgalom némely akadályáról. Új Fórum, 1941. 5. sz.
Berzeviczy Gergely a haladásért vívott harc kimagasló alakja. Saját kiadás, Bp. 1941. 36 old.
A fekete cár (Cserni Jovan lázadása). Anonymus kiadás, Bp. 1946.

Szegedinec Pero (magyar és szerb parasztok lázadása). Anonymus kiadás, Bp. 1946.
Az erdélyi jobbágyfelkelés (Hora és Kloska zendülése). Anonymus kiadás, Bp. 1946.
A növénytermelés termelési terve az 1945–46. évekre. FM kiadás, Bp. 80 old.
Meg kell termelnünk gabonaszükségletünket. Szabadság, 1945. 101. sz.
Kaptál földet, adj kenyeret! Szabad Föld, 1945. 10. sz.
Az új gazdák feladatai. Szabad Föld, 1945. 15. sz.
A Termelési Bizottságok a demokrácia szervei. Szabad Nép, 1945. 162. sz.
Termeljük meg az ország kenyerét! Szabad Nép, 1945. 158. sz.
A növénytermesztés terve az 1946/47. évekre (tervdokumentum). FM kiadás.
A cukorrépa-termelés feladatai. Szabad Nép, 1946. 48. sz.
Budapest mezőgazdasága. Budapesti Irodalmi Intézet kiadása, 1947. 48 old.
Növénynemesítésünk új feladatai. Agrártudomány, 1946. 2. sz.
A gazdajegyzők feladatai. Haladó Gazda, 1946. 6. sz.
Harc a jövő évi kenyérért. Szabad Nép, 1947. 264. sz.
Az őszi vetés: nemzeti feladat. Szabad Nép, 1947. 281. sz.
A Magyar Kommunista Párt 3 éves tervjavaslata. Szikra 1946.
A mezőgazdaság 3 éves terve. Társadalmi Szemle, 1947. 5. sz.
A 3 éves terv és az agrárszakemberek. Haladó Gazda, 1947. 2. sz.
A mezőgazdaság 3 éves tervének teljesítése. Magyar–Szovjet Közgazdasági Szemle, 1947.
A hazai komlótermesztés feladatai. Agrártudomány, 1956.
Részletes növénytermesztéstan. Az Agrártudományi Egyetem kiadása, 1952. Jegyzet. 650 old.
Mit adott a szovjethatalom a parasztoknak? Művelt Nép 1953.
A nyári ültetésű burgonyatermesztés sikerei Gödöllőn. Agrártudomány, 1952. 10. sz.
Fejlett agrotechnika – magas termés. Néphadsereg, 1952. 6–7. sz.
A rét-, szántóföld anyja. Szabad Ifjúság, 1954. 101. sz.
Hogyan fokozhatjuk a talaj termelőerejét? Szabad Ifjúság, 1954. 41. sz.

A mezőgazdasági szakemberek megbecsülése. Magyar Mezőgazdaság, 1957. 12–13. sz.
A mezőgazdasági szakemberek feladatai. Magyar Nemzet, 1957. 19. sz.
Ismeretterjesztés és az agrárszakemberek. Magyar Mezőgazdaság, 1958. 12. sz.
Az első magyar proletárdiktatúra agrárpolitikai célkitűzései. Közgazdasági Szemle, 1959. 13 old.
Lenin a szövetkezetekről (recenzió és kommentár). Közgazdasági Szemle, 1959. 6. sz.
A II. 5 éves terv és az agrárszakemberek. Magyar Nemzet, 1959. 23. sz.
Latinka Sándor emlékezete. Művelt Nép, 1959. 26. sz.
Bővített újratermelés a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben. Magyar Mezőgazdaság, 1959. 17. sz.
Szövetkezetek a Magyar Népi Demokráciában (recenzió). Magyar Mezőgazdaság, 1964. 17. sz.
Emlékeim Gaál Gáborról. Korunk, 1961. 10. sz.
A belterjesség útja a mezőgazdaságban. Magyarország, 1957. 6. sz.
Az agrármérnökök továbbképzéséről. Magyar Mezőgazdaság, 1964. 45. sz.
Mérnök a mezőgazdasági mérnök is. Magyar Mezőgazdaság, 1964. 17. sz.
A Magyar Szocialista Munkáspárt agrártéziseiről. Magyarország, 1958. 3. sz.
Önköltség a szocialista mezőgazdaságban. (Recenzió.) Társadalmi Szemle, 1966. 3. sz.
A Magyarországon folyó mezőgazdasági mérnöktovábbképzésről. Nemzetközi Mezőgazdasági Szemle, 1966. 2. sz.
Megalakult az agrártörténeti munkaközösség. Agrártörténeti Szemle, 1957. 1. sz.
Az agrártörténet és a mezőgazdasági szakemberek. Agrártörténeti Szemle, 1957. 3. sz.
Az Agrártörténeti Bizottság feladatai. Agrártörténeti Szemle, 1957. 5. sz.
Agrártörténet-írásunk helyzete és az Agrártörténeti Bizottság. Magyar Tudomány, 1964. 4. sz.

Az Agrártörténeti Bizottság munkájáról. Agrártörténeti Szemle, 1965. 2–3. sz.
Agrártörténeti kutatások a Szovjetunióban. Agrártörténeti Szemle, 1966. 1. sz.
Wissenschaftsentwicklung in Ungarn. Technische Rundschau, Leipzig 1964. 2. sz.
A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez. (Recenció.) Valóság, 1964. 10. sz.
A mezőgazdasági mérnökök továbbképzéséről. Tudomány és Mezőgazdaság, 1965. 1. sz.
Gazdaságpolitikánk az 5 éves terv megindulásakor. (Recenzió.) Valóság, 1965. 10. sz.
Agrártörténet-írás és a szocialista mezőgazdaság. Valóság, 1966. 5. sz.
A biometriai szótárról. Tudomány és Mezőgazdaság, 1966. 3. sz.
Ipar-e a mezőgazdaság? Valóság, 11. sz. 10 old.
A mezőgazdasági vezetők továbbképzéséről. Magyar Mezőgazdaság, 1967. 36. sz.
Nagyváthy János emlékezete. MTA IV. osztály közleményei. 12 old.
Üzemszervezési tapasztalatok 6 állami gazdaságban. Tudomány és Mezőgazdaság, 1968. 3. sz.
Madzsar Józsefről szólva. Valóság, 1968. 9. sz.
Ezeken kívül 4 vagy 5 brosúra és 20–30 tanulmány, cikk, amelyek elvesztek.
Könyvek, emlékek. Valóság.
Emléklapok. I–II., Valóság.
Erdei Ferenc. Élet és Tudomány.
Ácsim András. Magyar Tudomány, Valóság.
Gunst Péter könyvéről. Magyar Tudomány.
Donáth Ferenc könyvéről. Magyar Tudomány.

TARTALOM

EMLÉKEZÉS LÁZÁR VILMOSRA [5]
(Vitányi Iván bevezetője)

EMLÉKEK ÉS TALÁLKOZÁSOK [37]

Találkozások Bajcsy-Zsilinszky Endrével [39]
Emlékeim József Attiláról [104]
Madzsar Józsefről szólva [131]
A Világkép Könyvtárról [150]

PORTRÉVÁZLAT ÉS TISZTELGÉS [157]

Nagyváthy János – A kor és embere [159]
Akikről nem beszélnek Agárdi Ferencről, Antal Jánosról [174]
Erdei Ferencről [190]
Károlyi Mihályné, Harrer Ferenc és Marosán György könyvéről [199]

MEZŐGAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM [223]

Agrártörténet-írás és szocialista mezőgazdaság [225]
Ipar-e a mezőgazdaság [244]
A termelés beindítása a földreform végrehajtása után [266]

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója · Szerkesztette Feles Györgyné · A borító és a kötésterv Szulyovszky József munkája · Műszaki vezető Mózes Tibor · Műszaki szerkesztő Szakos Zsuzsa · A szedést 1975. IX. 25-én kezdték meg · Megjelent 1976. V. 20-án, 5300 példányban · Terjedelme 14,4 (A/5) ív 75.1301/1/2511 – Zrínyi Nyomda, Budapest – Felelős vezető Bolgár Imre vezérigazgató

e század első felének magyar kommunista értelmiségét reprezentálja. Akik ismerték, tapasztalhatták, hogy egyéniségének sajátos varázsa volt, de azt is érezték, hogy minden idegszálával kötődött a magyar munkásmozgalomhoz, amely mellett az 1910-es évek eleje óta hűségesen kitartott."

A harmincas évek végére kialakult sajátos feladatköre a mozgalomban, amit valahogyan szerkesztőinek nevezhetnénk. A *Társadalmi Szemle*, a *Gondolat*, a *Korunk*, a *Világirodalmi Figyelő* munkájában vett részt. Ő jelentette meg Sztálinnak a „Dialektikus és történelmi materializmusról" szóló írását Botos Vince álnéven. A magyar progresszió számos kiemelkedő egyéniségével került kapcsolatba. Visszaemlékezéseinek nagy része is ezekhez az időkhöz s az itt szereplő emberekhez kapcsolódik. Bajcsy-Zsilinszky Endréről, József Attiláról emlékezetes portrét rajzolt, de halála megakadályozta abban, hogy a többi arcképvázlatot is részletesebben megírja.

A felszabadulás után nagy része volt a mezőgazdasági termelés beindításában, majd később a mezőgazdasági szakemberek továbbképzésében.

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ

28. Ft